

MAGYAR NYELVŐR

137. ÉVF.

*

2013. JANUÁR–MÁRCIUS

*

1. SZÁM

Tulajdonneves frazeológiai reáliák fordítási nehézségei¹

1. A Krisztus előtti 2. század óta folyik a vita arról, hogy milyen jelentősége van a nyelvben a szabálytalanságnak. Kissé leegyszerűsítve a dolgot, az analógia elméletének hívei azt hangoztatták, hogy a nyelvi jelenségek alapján véve szabályosak, és csak kivételesen szabálytalanok. Az anomália hívei viszont azt hirdették, hogy a nyelvekben a szabálytalanságok, a kivételek nagyobb szerepet kapnak, mint a szabályszerűségek.

A modern nyelvészet atyjának tekintett Ferdinand de Saussure ezt írta a *Bevezetésben* (Saussure 1967: 148): „Ugyanazon a nyelven belül mindazok a szavak, amelyek rokonfogalmakat fejeznek ki, kölcsönösen korlátozzák egymást.” Helyesen állapítja meg e kijelentésről Franz Josef Hausmann német romanista, hogy az egykontúros, jól lehatárolható, rendszerszerű szókincs délibábját villantja föl, holott abban többnyire minden elmosódott, és folyamatos mozgásban van. A szókincs – főleg az idegen nyelvet tanulóknak – igen gyakran nem előre látható módon megkomponálható, kombinálható, hanem leginkább labirintusszerűen és kaotikusan idiomatikus (Hausmann 1997: 288).

Anyanyelvünkön mintegy 10–15 évbe is beletelik, amíg megszöjünk a magunk „Ariadné fonalát”, amelynek segítségével minden nehézség nélkül és oly magabiztosan igazodunk el ebben a labirintusban, hogy végül már nem is érezzük, hogy labirintusban mozgunk. Ha azonban egy másik nyelv nem kevésbé bonyolult és szerteágazó labirintusába tévedünk, kudarcaink, tapogatózásaink gyorsan rádöbbennek bennünket arra, hogy Ariadné-fonalunk itt mit sem ér, és hogy mindent előlről kezdve új fonalat kell szőnünk. Hogy is lehetne ez másképp? A szókincs a nyelvek legantropomorfabb része, ez áll legközelebb a folyamatosan változó élethez. Így nem szabad meglepődnünk azon, hogy annak alkotóelemei igencsak egyediek, vagy ha úgy tetszik idiomatikusak, összessége pedig kaotikusnak tűnő (Hausmann 1997: 289). Fő jellemzője nem annyira a lexémák kombinálhatósága, hanem a kombinációk idiomatikussága.

Az idiomaticitás tehát távolról sem a nyelvek és a nyelvtanulás perifériájára tartozó jelenség. Az maga a nyelv, annak éltető ereje és a jó nyelvtudás kulcsa. Ennek nehézségeit nap mint nap, holtig tanulva fedezzük fel. E rögzös úton pedig a nyelvtan és a kiejtés buktatói, valamint a frazémákat és a reáliákat is magukba foglaló szókincs nyelv- és kultúrspecifikus csapdái között kell manővereznünk.

¹ Az MTA Modern Filológiai Társasága tudományos konferenciáján (Budapest, 2012. június 20–21.) elhangzott előadás írott, bővített változata.

A népek és kultúrák közötti párbeszédet sokszor nehezíti az a körülmény, hogy a nyelvi és a kulturális univerzálék, archetípusok mellett (Eismann 2010: 711–26; Piirainen 2010) igen jelentős, az emberek nyelvi világképében is tükröződő különbségek is vannak. E nyelvi és kulturális távolság különösen jól vizsgálható két vagy több nyelv erős kulturális töltéssel rendelkező frazeológiai egységeinek és reáliáinak összehasonlításakor.

A következőkben néhány olyan magyar, francia, német és spanyol frazémát elemzek, amelyekben egy bizonyos fajta gyakori reália – valamilyen tulajdonnév – található. Ezek kontrasztív, interkulturális vizsgálatának eredménye természetesen előre megjósolható, vagyis hogy frazeológiai ekvivalenssel történő fordításuk nagyon gyakran problémás, nem kielégítő vagy egyáltalán nem lehetséges. De – amint ezt látni fogjuk – még a teljes vagy részleges ekvivalenciák esetében is igen meglepő dolgok derülhetnek ki.

2. Többnyire teljes ekvivalencia mutatkozik az úgynevezett páneuropeizmusok területén, vagyis az európai kultúrkör olyan közös szegmenseiben mint a bibliai, mitológiai, történelmi, irodalmi frazeológiai univerzálék, amelyek a legtöbb európai nyelvben azonos alakban és jelentésben megtalálhatók (vö. Piirainen 2010):

Biblia	H: <i>Júdás csókja</i> F: <i>le baiser de Judas</i> E: <i>el beso de Judas</i> D: <i>der Judas-Kuss</i>
Mitológia	H: <i>kitakarítja Augiasz istállóját</i> F: <i>nettoyer les écuries d’Augias</i> E: <i>limpiar las cuadras de Augias</i> D: <i>den Augiasstall ausmisten/reinigen</i>
Történelem	H: <i>átlépi a Rubikont</i> F: <i>franchir le Rubicon</i> E: <i>pasar el Rubicón</i> D: <i>den Rubikon überschreiten</i>
Irodalom	H: <i>Hol van már a tavalyi hó?</i> F: <i>Où sont les neiges d’antan?</i> E: <i>Mas, ¿dónde están las nieves de antaño?</i> D: <i>Wo ist der Schnee vom vergangenen Jahr?</i>

2.1. Ha azonban kissé alaposabban megvizsgáljuk ezeket a frazémákat, rögtön kiderül, hogy még ezen a látszólag problémamentes területen is találunk hosszú idő óta tévesen rögzült szólásmagyarázatokat vagy érdekes, fordítási csapdákat rejtő nyelvspecifikus eltéréseket. Az etimológiai magyarázatok problematikájára e helyütt nem térek ki, mert ezt más alkalommal és helyen már elemeztem a *Kolumbusz tojása* frazéma kapcsán (Bárdosi 2009b: 53–61 és 2011: 500–2). A fordítási problémákat okozó nyelvspecifikus eltérésekre a Biblia és a történelem területéről kívánok most néhány példát bemutatni.

2.1.1. Lukács evangéliumában olvashatjuk a gazdag ember és a szegény Lázár példabeszédét (*Lk 16, 19–31*). Lázárt halála után az angyalok Ábrahám kebelére vitték, ahol védelmet nyújtó szeretetközösség, béke, boldogság lett osztályrésze Isten országában. A bibliai Ábrahám kebelével kapcsolatban a magyar frazeológiában (O. Nagy 1976²: 32; Bárdosi 2009a: 31) döntően a halál képe konceptualizálódott: *elköltözött Ábrahám kebelébe* (vál) ’meghalt.’² Az ’Ábrahám kebele’ jelentésű

² Érdekességként megemlítendő, hogy a tájjellegű *Ábrahámra viczorítja a fogát* szólás szintén a ’meghal’ jelentésben használatos, míg – kissé meglepő módon – a szintén tájjellegű *Elküldelek az Ábrahám kebelébe!* frazéma jelentése ’kegyetlenül elverlek’.

francia *le sein d'Abraham* vagy a spanyol *el seno de Abraham* frazémák szintén elsősorban a halál képét konceptualizálják (Rey–Chantreau 1997: 826; Sánchez 1997: 346), ellentétben a német *wie in Abrahams Schoß sitzen, leben wie in Abrahams Schoß* [úgy él/ül, mint Ábrahám ölében] frazémákkal, amelyek a szótári meghatározások szerint (pl. Drosdowski–Scholze–Stubenrecht 1992: 22) a mai német nyelvben – eltávolodva az eredeti halálmotívumtól, fordítási csapdaként – elsősorban a jólét, a biztonságos, gondtalan élet kifejezésére szolgálnak ('ohne Sorgen in sehr guten Verhältnissen leben'; 'absolut sicher, geborgen').

2.1.2. A szinoptikus evangéliumok leírják, hogy Keresztelő János a Jordán folyóban keresztelte meg Jézust. Míg a Jordán vizéhez azonban sem a magyarban, sem a franciában nem kapcsolódott frazéma, addig a németben létezik az über *den Jordan gehen* [átmegy/átkel a Jordánon] kifejezés 'meghal' jelentéssel (Drosdowski–Scholze–Stubenrecht 1992: 365). A formailag ehhez nagyon közel álló és így csábító ekvivalenciát ígérő spanyol *ir alguien al río Jordán, bañarse alguien en el río Jordán* [a Jordán folyóhoz megy, megfürdik a Jordán folyóban] szólások azonban valójában frazeológiai hamis barátok, mert jelentésük 'megfiatalodik, megújul, felfrissül' (Sánchez 1997: 198).

2.1.3. Lukács evangéliuma (Lk 7,36–38) nyomán bűnbánó Magdolna alakja az európai kultúra és művészet egyik kulcsalakja. Míg azonban a Jézus lábait könnyeivel öntöző asszony a francia és a spanyol nyelvben frazeológiailag is rögzült (*pleurer comme une Madeleine, llorar como una Magdalena* [úgy sír, mint Magdolna]), hasonló bibliai tartalmú szóláshasonlat sem a magyarban, sem a németben nem született. Helyettük e két nyelv a *sír, mint a záporoső* és a *heulen, wie ein Schloßhund* köznapi hasonlatokkal él.

2.1.4. Bizonyos történelmi eseményekhez kapcsolódó toponimák egyes kultúrákban és nyelvekben frazeológiailag is rögzülnek. A latinitáshoz történelmileg és nyelvileg is szorosabban kötődő választékos spanyol és francia nyelvben a 'kényszerű megaláztatásban részesül, lenyeli a keserű pirulát' jelentésű *pasar por las horcas Caudinas, passer sous les fourches caudines* [elvonul a caudiumi iga alatt] kifejezések a mai Montesarchio városa közelében lévő Furcae Caudinae szorosban Kr. e. 321-ben lezajlott caudiumi csatára utalnak, ahol Gavius Pontius szamnita hadvezér súlyos vereséget mért a római csapatokra, majd szabad elvonulást ígért a legyőzötteknek, ha azok túszoikat hátrahagyva a győztes harcosok két, a földbe szúrt és egy harmadik, ezek felett keresztbe fektetett lándzsáiból kialakított iga forma (vö. *horca, fourche*) alatt vonulnak el. A rómaiak azonban túl megalázónak ítélték, és elutasították ezt a feltételt, mert ez a legnagyobb szégyen volt, ami katonát érhetett. Az egyezség megghiúsult, a túszoikat kivégezték. A francia és spanyol frazémáknak sem a németben, sem a magyarban nincs erre a történelmi eseményre, reáliára utaló megfelelője, így a fent javasolt fordítása is csak hozzátvetőleges.

3. Külön csoportot képvisel a **részleges ekvivalencia**, amelynek esetében az összehasonlított nyelvekben a frazéma szintaktikai struktúrája azonosságot mutat, a frazeológiai konceptualizáció is hasonló módon megy végbe, a szemantikai tartalom is ugyanaz lesz, csak a konkrét reáliák szintjén mutatkoznak különbségek. Amennyiben ezeket ismerjük az adott nyelvekben, az átváltásnak nem lesz különösebb akadálya, a fordítás szinte információ- és stílusvesztés nélkül lehetséges.

3.1. E típusnak egyik közismert és közkedvelt képviselői azok a frazémák, amelyek a haszontalan, fölösleges cselekvés fogalomkörét, a „valamit visz valahova, ahol abból amúgy is sok van” sémát, különböző tárgyakkal, élőlényekkel és toponimákkal fejezik ki:

Magyar	<i>vizet hord a Dunába</i>
Spanyol	<i>llevar hierro a Vizcaya</i> [vasat visz Vizcayába] <i>llevar trigo a Castilla</i> [búzát visz Kasztíliaba]
Német	<i>Eulen nach Athen tragen</i> [baglyokat visz Athénba] <i>Bier nach München bringen</i> [sört visz Münchenbe]
Olasz	<i>portar nottole ad Atene</i> [baglyokat visz Athénba] <i>portar coccodrilli in Egitto</i> [krokodilokat visz Egyiptomba]
Angol	<i>carry coals to Newcastle</i> [szénét visz Newcastleba]
Dán	<i>al tage sand med til Sahara</i> [homokot visz a Szaharába]
Orosz	<i>ехать в Тулу со своим самоваром</i> [szamovárt visz magával Tulába]

3.2. De ide sorolhatnánk még például az *él, mint Marci Hevesen* vagy a *Több is veszett Mohácsnál!* típusú frazémákat is, ahol egyes idegen nyelvek esetében szintén szintaktikai és szemantikai ekvivalenciáról beszélhetünk. A frazémák helyes fordítása azonban mindig megkívánja a háttérben húzódó reáliák ismeretét, történetét.

3.2.1. A 'jó dolga van, könnyen, vidáman, gondtalanul él' jelentésű és bizonytalan eredetű³ *él, mint Marci Hevesen* szóláshasonlat igazi frazeológiai hungaricumnak tűnhet. A vizsgált nyelvek közül a spanyolban talán csak az amúgy toponimát nem tartalmazó *estar/vivir como Dios* [él, mint egy isten] (Sánchez 1997: 452) szóláshasonlatot említhetjük ekvivalensként. A hasonló szerkezetű és jelentésű francia *vivre comme un Dieu* [él, mint egy isten] használati gyakorisága alacsony. A német *wie Gott in Frankreich leben* [él, mint Isten Franciaországban] hasonlat szintén az *isten* elemet használja kiegészítve azt a *Franciaország* toponimával.⁴ Ez utóbbi azonban hiányzik a spanyol szólásból, mivel a spanyol nyelv frazeológiai világképében Franciaország és annak lakosai kizárólag negatív, pejoratív töltéssel rögzültek (pl. *hacer el francés* 'practicar la fellatio', *el mal francés*

³ A szólás eredetéhez lásd: www.mol.gov.hu/a_het_dokumentuma/el_mint_marci_hevesen.html (Letöltve: 2012. 05. 28.).

⁴ Flandriában (*leven zoals God in Frankrijk*) és Hollandiában (*leben nett als Gott in Frankrijk*) is ismert hasonlat.

'la síflis', *despedirse a la francesa* 'irse bruscamente sin una palabra de despedida'). A német frazéma eredetének magyarázata meglehetősen bizonytalan, anekdotikus. Egyik feltételezés szerint az egyházi emberek gazdagságára, jólétére utalhat a kép, egy másik szerint, mivel a francia forradalom után, az ész kultuszának jelszavával jó ideig üldözték Franciaországban a keresztény egyházakat, a keresztények istenének úgymond semmi dolga nem volt, visszavonultan, nyugalomban élhetett (Drosdowski–Scholze-Stubenrecht 1992: 440).

3.2.2. A *Több is veszett Mohácsnál!* helyzetmondattal a vizsgált nyelvek közül csak a spanyolban rendelkezik a fordítás szempontjából kielégítő részleges frazeológiai ekvivalenssel: *más se perdió en Cuba* [több is veszett Kubában]. A spanyol frazéma a magyarhoz hasonlóan egy fontos történelmi eseményre utal, amelynek során Spanyolország a kubai–amerikai–spanyol háború végén, a spanyol–amerikai 1898-as párizsi békeszerződés értelmében elvesztette utolsó tengerentúli gyarmatát, és a sziget az USA védnöksége alá került. Ilyen történelmi reáliát tartalmazó frazéma hiányában a fenti magyar helyzetmondatot mind a franciában, mind a németben csak a jóval semlegesebb és így szegényebb *En voilà une affaire!* és *Das ist doch kein Beinbruch!* frazémákkal tudjuk megközelítőleg visszaadni.

4. Végül említsük meg a tulajdonneves frazeológiai reáliák azon népes csoportját, amelyekre a **zéró ekvivalencia** jellemző. Ide tartoznak a minden nyelv sava-borsát alkotó, nyelvileg és kultúrtörténetileg igen erősen kötött, ezért a nyelvtanulóknak, fordítóknak, tolmácsoknak, lexikográfusoknak szinte leküzdhetetlen nehézségeket okozó – sőt ne szépítsük –, valójában lefordíthatatlan frazémák. A tanulmányban vizsgált nyelvekből e helyütt csak jelzésszerűen sorolunk fel a kategóriára jellemző egy-egy példát, amelyek esetében tökéletes frazeológiai ekvivalens helyett jó esetben be kell érünk egy szegényesebb frazeológiai ekvivalenssel, rossz esetben pedig egy hosszabb-rövidebb magyarázattal, lábjegyzettel. O. Nagy Gábor találóan határozza meg e szólások közös jellemzőjét:

„A legtöbb olyan szólás eredetét, amelyben tulajdonnév fordul elő, nem ismerjük. Csupán annyit tudunk róluk, hogy vagy valamely adomából származnak, vagy olyan valóban megtörtént eseménnyel kapcsolatosak, amely a szólás keletkezése korában – rendszerint évszázadokkal ezelőtt – valamely kisebb-nagyobb közösség körében közzájon forgott. Az ilyen szólások háttérét alkotó adomák vagy mendemondák idővel rendszerint feledésbe merülnek, s csupán a belőlük alakult és többféle vonatkozásban alkalmazható szólásmondások maradnak életben” (O. Nagy 2011: 64).

Ilyen reáliákat találunk például a magyar *Hencidától Boncidáig folyt a sárga lé* 'főleg népmesék befejező részében vmely lakodalom, lakoma nagyságának, gazdagságának jellemzéseként használt kifejezés', a francia *un coup de Jarnac* 'un coup habile et imprévu; un coup déloyal ou pernicieux', a spanyol *estar de Rodríguez* 'dícese del marido que se queda en verano en su casa mientras su familia se va de vacaciones' (Sánchez 1997: 333) vagy a német *rangehen wie Blücher* 'sich unerschrocken, energisch einsetzen' (Drosdowski–Scholze-Stubenrecht 1992: 567) szólásokban. És a sort természetesen hosszasan lehetne folytatni.

A még az anyanyelvűek számára sem világos eredetű magyar **Hencidától Boncidáig** *folyt a sárga lé* szólás⁵ idegen nyelveken csak a magyar definícióhoz hasonló bonyolultságú magyarázatokkal, körülírásokkal adható vissza.

A francia *un coup de Jarnac* szólás Guy de Chabot, Jarnac bárójának nevéhez fűződik, aki 1547-ben egy becsületbeli ügy kapcsán létrejött párbaj során egy olasz vívómestertől tanult, a térdhajlatra irányuló ravasz, cseles, váratlan, ámde szabályos vágással legyőzte ellenfelét. A frazéma érdekessége még, hogy eleinte az eredeti 'váratlan/meglepi húzás' jelentéssel volt használatos, de a 18. század végétől kialakult egy valójában indokolatlan, ám mind a mai napig létező 'alattomos húzás, övön aluli ütés' jelentése is. Az idegen nyelvű ekvivalensekből természetesen eltűnik a kultúrtörténetileg kötött tulajdonnév. A második jelentés esetében egy ökölvívásból vett frazéma biztosíthatja a részleges ekvivalenciát.

A spanyol *estar de Rodríguez* szólás a múlt század hatvanas-hetvenes éveiben keletkezett, és eredetileg olyan férfiakra mondták, akik – miközben családjuk a városi hőség elől nyári vakációra a tengerpartra, a hegyekbe vagy falura utazott – többnyire egyedül maradtak otthon, és folytatták munkás hétköznapjaikat. A *Rodríguez* név frazeologizálódását az magyarázhatja, hogy az egyik leggyakoribb spanyol családnévről van szó. Érdekessége a kifejezésnek, hogy eredetileg csak férfiakra mondták, így a németben is létező – ha nem is tulajdonnevet tartalmazó – frazémák (*eine grüne Witwe / eine Strohwitwe sein*), amelyekben a nőnemű széma dominál, nem voltak ekvivalensnek tekinthetők. Megjegyzendő, hogy a német is ismeri a férfakkal kapcsolatban használt *Strohwitwer* 'szalmaözvegy' szót. A német mintára tükörfordítással kialakult magyar *szalmaözvegy* kifejezés eleinte szintén csak nőkre vonatkozott, de használata mára már kiterjedt a férfiakra is. Az internetes találatok tanúsága szerint egyébként ma már a spanyol kifejezést is nemtől függetlenül férfira és nőre egyaránt mondják. A francia nyelv ez esetben szólás hiányában a semleges *célibataire temporaire* 'időlegesen egyedülálló férfi/nő' szókapcsolattal fordítja a kifejezést.

A német *rangehen wie Blücher* frazémát a német–magyar általános és frazeológiai szótárak nem is regisztrálják, valószínűleg nem véletlenül. A szólás Gebhard Leberecht von Blücherre, a napóleoni háborúk közismert porosz marsalljára utal, aki a waterlooi csatában is döntő szerepet játszott. Személyes bátorságáért katonái igen kedvelték, és offenzív hadvezetési stílusa miatt *Marschall Vorwärts*-nek (kb. 'Hajrámarsall') is nevezték. E tulajdonságai miatt válhatott a német nyelvben a bátorság, az elszántság szimbólumává, és ez frazeológiaiilag is rögzült. Jóllehet a magyar, a francia és a spanyol történelemben is találunk hasonló jellemvonásokkal rendelkező hadvezéreket, emléküket nem őrzi szólások.

5. Az elmondottak is csak megerősíthetnek bennünket abban, hogy a nyelvekben konstans és domináns elemként, de váltakozó erősséggel jelen lévő specifikus idiomatikus jelleg egyrészt biztosítja az esztétikai élvezetet is kiváltó bábeli sokszínűséget, másrészt azonban interlingvális és interkulturális viszonylatban

⁵ Hencida és Bonchida létező falunévek. Előbbi Berettyóújfalutól nem messze található, utóbbi a hajdani Kolozs megyében. A *sárga lé* a sáfránnyal színesített lakodalmi tyúkhúsleves emlékét őrzi (O. Nagy 2011:178–9).

gyakran nehéz, időnként megoldhatatlan feladat elé állítja a fordítókat, a lexikográfusokat és a nyelvtanulókat egyaránt.

SZAKIRODALOM

- Bárdosi, Vilmos–Ettinger, Stefan–Stölting, Cécile 1992¹, 1998², 2003³. *Redewendungen Französisch / Deutsch. Thematisches Wörter- und Übungsbuch*. Tübingen, Francke Verlag (UTB für Wissenschaften. Uni-Taschenbücher 1703).
- Bárdosi, Vilmos 2009a. *Magyar szólások, közmondások értelmező és fogalomköri szótára*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Bárdosi, Vilmos 2009b. Ismert szólások (félre)ismert eredete. In: Bárdosi Vilmos (ed.): *Quo vadis philologia temporum nostrorum? Korunk civilizációjának nyelvi képe. Feladatok és lehetőségek. Az MTA Modern Filológiai Társasága tudományos konferenciájának előadásai. Budapest, 2008. június 24–25*. Tinta Könyvkiadó (Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 91), Budapest, 53–61.
- Bárdosi, Vilmos 2010. *Francia–magyar tematikus szólásszótár. Szólásmagyarázatok és gyakorlatok megoldókulccsal*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Bárdosi, Vilmos 2011. Kolumbusz tojása. Adalékok egy közismert szólás eredetéhez. *Magyar Nyelvőr* 135: 500–2.
- Bárdosi, Vilmos–González Rey, María Isabel 2012. *Dictionnaire phraseologique thématique français–espagnol – Diccionario fraseológico temático francés–español*. Editorial Axac, Lugo.
- Drosdowski, Günter–Scholze-Stubenrecht, Werner (Hrsg.). 1992. *Duden Redewendungen und sprichwörtliche Redensarten. Wörterbuch der deutschen Idiomatik*. Dudenverlag, Mannheim–Leipzig–Wien–Zürich.
- Eismann, Wolfgang 2010. Phraseologische Gemeinsamkeiten der Sprachen Europas. In: Hinrichs, Uta (Hrsg.). *Handbuch der Eurolinguistik*. Harrassowitz, Wiesbaden. (Slavistische Studienbücher, Neue Folge, Herausgegeben von Helmut Jachnow und Mirja Lecke, Band 20).
- Hausmann, Franz J. 1997. Tout est idiomatique dans les langues. In: Martins-Baltar, Michel (éd.). *La locution entre langue et usages*. Fontenoy/Saint-Cloud, ENS Éditions, 277–90.
- O. Nagy, Gábor 1976². *Magyar szólások és közmondások*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- O. Nagy, Gábor 2011. *Mi fán terem?* Akkord Kiadó, Budapest.
- Piirainen, Elisabeth 2010. Common features in the phraseology of European languages: Cultural and areal perspectives. In: Korhonen, Jarmo–Mieder, Wolfgang–Piirainen, Elisabeth–Piñel, Rosa (eds.). *Phraseology global – areal – regional. Akten der Konferenz EUROPHRAS 2008 vom 13.–16.8 in Helsinki*. Gunter Narr, Tübingen, 15–27.
- Rey, Alain–Chantreau, Sophie 1997. *Dictionnaire des expressions et locutions*. Dictionnaires Le Robert, Paris.
- Sánchez, Martín M. 1997. *Diccionario del español coloquial. (Dichos, modismos y locuciones populares)*. Tellus, Madrid.
- Saussure, Ferdinand de 1967. *Bevezetés az általános nyelvészetbe*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Sevilla Muñoz, Julia–Cantera Ortiz de Urbina, Jesús 2004. *Diccionario temático de locuciones francesas con su correspondencia española*. Gredos, Madrid.

Bárdosi Vilmos

egyetemi tanár
ELTE BTK Romanisztikai Intézet
Francia Tanszék

SUMMARY

Bárdosi, Vilmos

Translation difficulties in phraseological realia involving proper names

Idiomatycity is far from being a peripheral phenomenon of languages and language learning. It is language itself, its vital element, and the key to good command of a language. Communication across languages and cultures is often made difficult by the fact that, along with linguistic and cultural universals or archetypes, there are significant differences as well, ones that are reflected in people's linguistic world views. Such linguistic and cultural distance can be especially well investigated in comparing culturally loaded phraseological units and realia of two or several languages. The present paper analyses some Hungarian, French, German, and Spanish phrasemes in an intercultural approach involving a certain type of frequently occurring realia: a proper name.

Keywords: phraseology, realia, intercultural analysis.

A szubjektívizáció jelenségének nyelvészeti értelmezései¹**1. A megközelítés nyelvméleti háttere és alkalmazandó alapfogalmai**

A nyelvi kommunikációt az embernek az az igénye és – adaptív előnyökkel is kapcsolatos – szüksége működteti, hogy megértse másokat² és általában az őt körülvevő világot, ezen keresztül jobban megértse önmagát, és megértesse önmagát másokkal. A nyelvi tevékenység ezért igen komplex jelenség. Elválaszthatatlanul összefügg a humánkogníció egyéb jelenségeivel (például az észleléssel, az emlékezés folyamataival), általában a megismerő tevékenységgel.³ A tudás – a nyelvre vonatkozó tudás is – neuronális hálózatok aktivációs mintázataiban – és nem dologszerűként tételezhető fogalmakban – létezik, tehát be van ágyazva az ember pszichofiziológiai működésébe (I. Tátrai 2011: 27, Sinha 2001). Ugyanakkor a nyelvi tevékenység a nyelv, vagyis egy konvencionált jelölőrendszer⁴ létrehozásával és működtetésével megy végbe. Ennek feltétele az, hogy az interakcióba lépő felek egymást hasonló kognitív képességekkel és igényekkel rendelkező lényekként ismerjék fel.⁵ Olyan lényekként, akik a (perspektivikusan) feldolgozott valóság bizonyos aspektusain

¹ Köszönettel tartozom a Tolcsvai Nagy Gábor vezetésével működő DiAGram Funkcionális nyelvészeti műhely tagjainak, akik munkámat előzetesen megvitatták, értékes észrevételekkel gazdagították, és a tanulmány közzlésére biztattak. A dolgozat a Bolyai János kutatói ösztöndíj (BO/00584/10/1 és az OTKA (K 100717 számú projekt) támogatásával készült.

² Az azonosulásra a kultúra (és a kulturális átadás) alapjaként hivatkozik Tomasello (2002: 100 kk.).

³ Tolcsvai Nagy 2010: 13 kk., Tátrai 2011: 29 kk., Tomasello 2002, Sinha 2001.

⁴ A szakirodalom ezért „szimbolikus kommunikáció”-nak nevezi, szemben például a kommunikatív szignálok alkalmazásával, amely nem feltételezi az intencionalitást és az interszubjektivitást (I. Sinha 2001, Tomasello 2002: 103 kk.). Egyetértek azonban Szilágyi N. Sándorral abban, hogy a konvencionáltság (továbbá az interszubjektivitás és a perspektivikusság (I. Tomasello 2002: 133) elegendő kritérium lenne e kommunikáció sajátosságainak megragadásához (vö. a szimbólum „a tapasztalat megosztására szolgáló konvenció”, Tomasello 2002: 97), és így a *szimbólum*, *szimbolikus* kifejezések felszabadulnának az általános ’konvencionált’ értelem alól a ’szimbolikus’ jelentés számára.

⁵ Ebben ragadható meg a nyelvi kommunikáció intencionalitása. A felek tehát egymást intencionalis ágensként ismerik fel (Tomasello 2002: 77, 116, 141).

SUMMARY

Bárdosi, Vilmos

Translation difficulties in phraseological realia involving proper names

Idiomacity is far from being a peripheral phenomenon of languages and language learning. It is language itself, its vital element, and the key to good command of a language. Communication across languages and cultures is often made difficult by the fact that, along with linguistic and cultural universals or archetypes, there are significant differences as well, ones that are reflected in people's linguistic world views. Such linguistic and cultural distance can be especially well investigated in comparing culturally loaded phraseological units and realia of two or several languages. The present paper analyses some Hungarian, French, German, and Spanish phrasemes in an intercultural approach involving a certain type of frequently occurring realia: a proper name.

Keywords: phraseology, realia, intercultural analysis.

A szubjektívizáció jelenségének nyelvészeti értelmezései¹**1. A megközelítés nyelvelméleti háttere és alkalmazandó alapfogalmai**

A nyelvi kommunikációt az embernek az az igénye és – adaptív előnyökkel is kapcsolatos – szüksége működteti, hogy megértse másokat² és általában az őt körülvevő világot, ezen keresztül jobban megértse önmagát, és megértesse önmagát másokkal. A nyelvi tevékenység ezért igen komplex jelenség. Elválaszthatatlanul összefügg a humánkogníció egyéb jelenségeivel (például az észleléssel, az emlékezés folyamataival), általában a megismerő tevékenységgel.³ A tudás – a nyelvre vonatkozó tudás is – neuronális hálózatok aktivációs mintázataiban – és nem dologszerűként tételezhető fogalmakban – létezik, tehát be van ágyazva az ember pszichofiziológiai működésébe (I. Tátrai 2011: 27, Sinha 2001). Ugyanakkor a nyelvi tevékenység a nyelv, vagyis egy konvencionált jelölőrendszer⁴ létrehozásával és működtetésével megy végbe. Ennek feltétele az, hogy az interakcióba lépő felek egymást hasonló kognitív képességekkel és igényekkel rendelkező lényekként ismerjék fel.⁵ Olyan lényekként, akik a (perspektivikusan) feldolgozott valóság bizonyos aspektusain

¹ Köszönettel tartozom a Tolcsvai Nagy Gábor vezetésével működő DiAGram Funkcionális nyelvészeti műhely tagjainak, akik munkámat előzetesen megvitatták, értékes észrevételekkel gazdagították, és a tanulmány közzlésére biztattak. A dolgozat a Bolyai János kutatói ösztöndíj (BO/00584/10/1 és az OTKA (K 100717 számú projekt) támogatásával készült.

² Az azonosulásra a kultúra (és a kulturális átadás) alapjaként hivatkozik Tomasello (2002: 100 kk.).

³ Tolcsvai Nagy 2010: 13 kk., Tátrai 2011: 29 kk., Tomasello 2002, Sinha 2001.

⁴ A szakirodalom ezért „szimbolikus kommunikáció”-nak nevezi, szemben például a kommunikatív szignálok alkalmazásával, amely nem feltételezi az intencionalitást és az interszubjektivitást (I. Sinha 2001, Tomasello 2002: 103 kk.). Egyetértek azonban Szilágyi N. Sándorral abban, hogy a konvencionáltság (továbbá az interszubjektivitás és a perspektivikusság (I. Tomasello 2002: 133) elegendő kritérium lenne e kommunikáció sajátosságainak megragadásához (vö. a szimbólum „a tapasztalat megosztására szolgáló konvenció”, Tomasello 2002: 97), és így a *szimbólum*, *szimbolikus* kifejezések felszabadulnának az általános ’konvencionált’ értelem alól a ’szimbolikus’ jelentés számára.

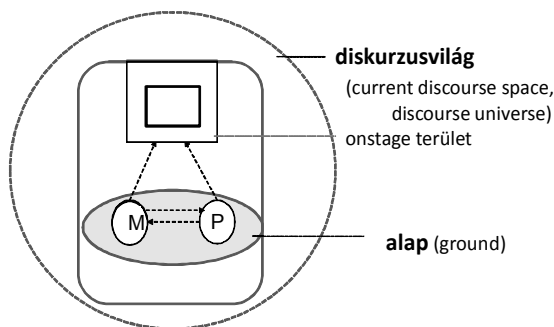
⁵ Ebben ragadható meg a nyelvi kommunikáció intencionalitása. A felek tehát egymást intencionalis ágensként ismerik fel (Tomasello 2002: 77, 116, 141).

meg akarnak osztozni, képesek erre – a konvencionált jelölőrendszer alkalmazásával – egymás figyelmét ráirányítani, és képesek egymást megérteni, **közös** tudást létrehozni a **közös** figyelmi jelenetben. A „közös”-ben, a megosztásban ragadható meg a nyelvi kommunikáció interszubjektív⁶ jellege és társas alapja (l. Sinha 2001, Tomasello 2002: 103–43,⁷ Tolcsvai Nagy 2010: 9–10, Tátrai 2011: 30). Sinha⁸ ezért a nyelvi tevékenységet epigenetikusnak tartja,⁹ azaz a genetikai tényezők mellett a környezeti (ezen belül humánkörnyezeti, illetve társas) hatásoknak is konstruktív szerepet tulajdonít a létrejöttében¹⁰ (vö. Tátrai 2011: 26).

Az emberek tehát egyrészt társas megismerő tevékenységet folytatnak a nyelvi kommunikációban, másrészt létrehozzák és alakítják is társas kapcsolataikat a nyelvi tevékenység során (Tátrai 2011: 36).

1.1. A beszédesemény modellje: a diskurzusvilág

A diskurzusvilág alapja (‘ground’) a közös figyelmi jelenet,¹¹ az az interszubjektív (egymásra figyelő, egymást megérteni szándékozó feleket: a megnyilatkozót [M] és a partnert [P], az ő társas interakciójukat feltételező) kontextus, amelyben a nyelvi tevékenység zajlik (l. Langacker 2008: 259, Tátrai 2011: 31). A megnyilatkozó által mentálisan feldolgozott és nyelvi kifejezésekkel a partner számára is megfigyelhetővé tett „valóságdarab” a referenciális jelenet (ez van az ‘onstage terület’-en az 1. ábrán). A referenciális jelenet dolgai/szereplői és eseménye a diskurzus alapjához horgonyozódik le.¹²

1. ábra

A diskurzusvilág modellje

⁶ „Conventional symbol systems are *grounded* in an *intersubjective* meaning-field in which speakers *represent*, through symbolic action, some segment or aspect of reality for hearers” (Sinha 2001).

⁷ Főképp: 137. oldal.

⁸ Hálás vagyok Tátrai Szilárdnak, hogy Sinha munkáira felhívta a figyelmemet, és azért is, hogy ezeket a gondolatokat úgy integrálta saját nyelvről alkotott elképzelésébe, hogy azzal az alapmű feldolgozását is megkönnyítette.

⁹ L. még a nyelv szociogenetikus és a kultúra ontogenetikus gyökereire való hivatkozást Tomasellónál (Tomasello 2002: 49, 100 kk.).

¹⁰ „...in epigenesis the developmental pathway and final structure of the behaviour that develops are a consequence as much of the environmental information as of the genetically encoded information” (Sinha 2001).

¹¹ Ennek kialakítására a nyelvvelsajátítás folyamatában lásd Tomasello 2002 (főleg 70 kk.).

¹² Források: Langacker 2008: 261, 466., Sinha 2001, Tolcsvai Nagy 2001: 121. A modell általam ismert legkidolgozottabb változata a magyar szakirodalomban Tátrai (Tátrai 2011: 31) és Rónai (Rónai 2012: 226) munkáiban található.

A lehorgonyzás művelete alapvető mentális kapcsolatot létesít a referenciális jelenet és az alap, a közös figyelmi jelenet között (Tátrai 2011: 31). A referenciális jelenet eseményének lehorgonyzása tehát annyit jelent, hogy azt a közös figyelmi jelenetben részt vevő egyik fél, a megnyilatkozó által feldolgozott és reprezentált jelenetként értelmezzük, amelyet az nyelvi kifejezések segítségével a közös figyelmi jelenet másik résztvevője, a partner számára megfigyelhetővé tesz. Mindkét résztvevő mentálisan feldolgozza saját és partnere helyzetét, szerepét is az adott diskurzusvilágban, annak tér-, idő- és – résztvevőkről lévén szó, természetesen: – személyviszonyaiban (Tátrai 2011: 31).

(1) A fiú valami tárgyat keresett.

Az (1) kimondásával¹³ a megnyilatkozó (M) a tárgy keresésének eseményét reprezentálja (referenciális jelenet, onstage terület), ezt az eseményt a diskurzus jelenét megelőző eseményként teszi hozzáférhetővé. A tárgy specifikálatlanul vonatkozik egy dologra, a kereső személy azonban a FIATAL FÉRFI vagy a FIÚGYERMEK kategóriának egy, a diskurzusvilágban már feldolgozottnak tekinthető meghatározott példánya. A kifejtett relációkat a referenciális jelenet és a diskurzusvilág alapja között a lehorgonyzó kifejezések jelölik: a *keresett* igealak a múlt idő jele révén a beszédesemény idejével hozza viszonyba az eseményt, és azt ahhoz képest korábbiaként ábrázolja. Az *a fiú* főnévi kifejezés határozott névelője pedig a kategória egy bizonyos (a diskurzusban megértett/feldolgozott) képviselőjét jelöli. Nincs szó arról, hogy például az *a fiú* kifejezés feldolgozásához közvetlenül működtetni kellene a diskurzus konkrét tér-, idő- és személyviszonyait abban az értelemben, hogy annak feldolgozása nélkül ne tudnánk azonosítani a fiút.¹⁴ Az így megértett dolgoknak tehát nem kell fizikailag jelen lenniük az adott figyelmi jelenet terében és idejében, de feldolgozhatóknak kell lenniük a diskurzus megértett világában.

A fentiekben kiemelt prototipikus lehorgonyzó kifejezések¹⁵ tehát nagyon sematikus módon teremtenek kapcsolatot a referenciális jelenet és a diskurzusvilág alapja, a közös figyelmi jelenet között, az elérési reláció a háttérben marad, a profilban a kidolgozott esemény (az (1) mondatban a keresés) áll.

¹³ Az ilyen, jelöletlen példák labormondatok. Az $A_{szám}$ típusú megnyilatkozókódolással ellátott adatok a Kiviből származnak. A Kivi (Korpusz az inferencialitás vizsgálatához) saját építésű korpusz, amely 45 adatközlővel rögzített 74 perc 21 másodpercnyi (4461 mp) narratívát és beszélgetést tartalmazó hangfelvételtől áll. Az egyéb korpuszokból származó adatokat a korpuszra való hivatkozás különíti el.

¹⁴ A diskurzus konkrét viszonyainak feldolgozására azonban szükség volna abban az esetben, ha például az adott közös figyelmi jelenetével érintkező térben kellene azonosítanunk egy jelen lévő, a megnyilatkozótól és a beszédpartnerétől különböző, harmadik szereplőt.

¹⁵ Ezt a műveletet Langacker episztemikus lehorgonyzásnak nevezi (Langacker 1987: 489, ugyanígy a későbbi művekben is), de talán pontosabb volna episztemológikus lehorgonyzásról beszélni. Episztemikus műveleteken a nyelvészeti szakirodalom alapvetően a lehetséges szituációkra vonatkozó beszélői vélekedés folyamatát és ennek nyelvi jelölését érti (vö. Givón 1982: 24, Willett 1988: 53).

1.2. Az alternatív konstruálás

Egy dolog vagy egy esemény nyelvi kifejezésekkel történő megfigyelhetővé tétele a diskurzusban mindig fogalmi és nyelvi konstruálás eredménye (I. Langacker 2008: 55–89).¹⁶ A tapasztalat általában többféleképpen konstruálható meg (I. Croft – Cruse 2004: 42, Kövecses–Benczes 2010: 145, Tolcsvai Nagy 2010: 14), a nyelv ugyanis perspektivikus természetű (Tomasello 2002: 127 kk.). Ez azt jelenti, hogy a nyelvi kifejezések „olyan szociális konvenciók, amelyekkel másokat arra készítünk, hogy egy tapasztalati helyzetet egy meghatározott perspektívából¹⁷ szemléljenek” (Tomasello 2002: 127).

A Kivi (Korpusz az inferencialitás vizsgálatához) részét képezi egy félperces, filmre vett jelenet megtekintését követő, a jelenetről szóló narratíva 45 adatközlőtől – 45 változatban. Mindenki ugyanazt a jelenetet figyelte meg, a jelenetről való beszámolás azonban mind a történet megkonstruálásában, mind nyelvi kifejezésében – bizonyos hasonlóságok mellett – különbözött egymástól. A fenti kiindulópont alapján ez természetes, és az lett volna ellentétes a várakozásaimmal, ha lett volna két teljesen egyforma elbeszélés.

Az alternatív konstruálás az elme analóg működésén és azon a képességen alapul, hogy az ember „más-más kommunikációs célból ugyanarra a dologra más-más perspektívából tud tekinteni, és fordítva, különböző entitásokat hasonló kommunikációs célból hasonlóan kezel” (Tomasello 2002: 132).

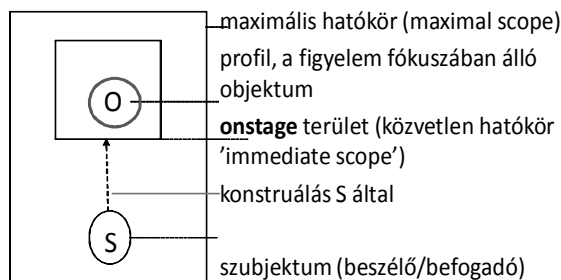
A jelenetet megkonstruáló szubjektum működésének minden megnyilatkozásban meghatározó szerepe van,¹⁸ de meg tudunk különböztetni **szubjektív** (illetve szubjektívizáltabb) és **objektív** (illetve objektívizáltabb) **konstruálási módokat**. Ez a két konstruálási mód a konceptualizáló (szubjektum) és a feldolgozott megértett objektum/jelenet (dolog, esemény) aszimmetrikus viszonyán alapul¹⁹ (I. Langacker 1987: 128–32, 2006: 18, 2008: 77, 260–4). A szubjektum és az objektum viszonyát szemlélteti a 2. ábra.

¹⁶ Az alternatív konceptualizációt sok tényező alakítja ki (I. pl. Langacker 1987: 138–41, Croft–Cruse 2004: 92–106, a tényezők részletes leírására a magyar szakirodalomban lásd Kövecses–Benczes 2010: 145–58), maga az észlelés, az észlelés körülményeiben és az észlelő szubjektumok aktuális állapotában, helyzetében lévő különbségek, továbbá az észlelési tapasztalat feldolgozásának, fogalmi konstruálásának (a kategorizációnak, szimbolizációnak), az értelmezési műveletek alkalmazásának a lehetőségei (lásd „dinamikus konstruálás”: Croft – Cruse 2004: 92 kk., „újrakonstruálás”: Tolcsvai Nagy 2010: 22, Tátrai 2011: 33). A memória konstruktív működésére lásd pl. Schacter–Norman–Koutsaal 1998, Johnson 2001, Read 2001.

¹⁷ A perspektivikusságnak csak egyik megnyilvánulása a deiktikus perspektíva működése, amely kontextusfüggő deiktikus centrumot (vagy kiindulópontot) feltételez a tér-idő viszonyok feldolgozása számára (I. részletesen Tátrai 2011: 126–50). A perspektivikusság vagy másként: a nézőpont működése (I. 'viewing' Langacker 2008: 55) itt tágabb értelemben szerepel.

¹⁸ Nincs értelme tehát teljesen objektív megnyilatkozásról beszélni általánosságban.

¹⁹ „...inherent asymmetry between the conceptualizer and what is conceptualized” (Langacker 2006: 18).

2. ábra

Szubjektum és objektum aszimmetrikus viszonya
Langacker 2006: 19 alapján

A tagmondatban mint nyelvileg reprezentált elemi jelenetben valami (dolog, viszony, esemény) a színen (onstage) van, erre irányul a beszédpartnerek figyelme, míg a diskurzusvilág más tényezői az alap részeként feldolgozódnak, de a háttérben (offstage) maradnak. Egy dolog/esemény objektíven konstruálódik meg a konceptualizáló szubjektum (S 'subject'/'conceptualizer') kiindulópontjából akkor, ha azt a figyelem fókuszában álló objektumként (O 'object') a nyelvi tevékenységben (tehát nyelvi kifejezések révén) a konceptualizáló megfigyelhetővé teszi (a partner és a maga számára), vagyis – színházi metaforával élve – színre viszi azt.²⁰

Egy dolog szubjektíven konstruálódik meg, ha nincs a színen, hanem a diskurzusvilág ('maximal scope = a teljes hatókör', vagy másként: a közös figyelmi jelenet)²¹ részeként implicit marad,²² vagyis nem reflektál önmagára diskurzus-szubjektumként,²³ illetve a tudatosság szubjektumaként.²⁴

A fenti meghatározások érthetővé teszik a bevezetőben jelzett fokozatiságot: szubjektívizáltabb, illetve objektívizáltabb konstruálási megoldásokat említve. Langacker meghatározásában ugyanis az alábbi mondatok a (2)-től az (5)-ig az egyre objektívizáltabb, az (5)-től a (2)-ig az egyre szubjektívizáltabb konstruálás példái (vö. Langacker 1987: 131, Tolcsvai Nagy 2012: 112). Mindegyik mondat az akarja az anya kifejezésre juttatni a gyermeke számára, hogy rossz érzések töltik el amiatt, ahogy az beszél vele. Szándékában állhat az is (ezt az (5) megoldásai jelöltté is teszik), hogy megnyilatkozásával hatást gyakoroljon gyermeke viselkedésére. A különbség abból fakad, hogy a megnyilatkozó másként konstruálja

²⁰ „An entity is said to be **objectively construed** to the extent that it goes 'onstage' as an explicit, focused object of conception” (Langacker 2006: 18).

²¹ A kiegészítést Langacker modelljéhez képest is lényegesnek tartom, mivel összeegyeztethető Langacker 'current discourse space' fogalmával (l. Langacker 2008: 463 kk.), de annál kidolgozottabb (l. Sinha 2001, Tomasello 2002 alapján Tátrai 2011: 31 alatt).

²² An entity is **subjectively construed** to the extent that it remains 'offstage' as an implicit, unselfconscious subject of conception” (Langacker 2006: 18).

²³ L. Sanders–Spooren 1997: 106, ugyanilyen értelemben használom a dolgozat egészében a *megnyilatkozó* (vagy *beszélő*) kifejezést.

²⁴ A tudatosság szubjektumának értelmezésére lásd Sanders–Spooren 1997: 87 kk., a magyar szakirodalomban Tolcsvai Nagy 2001: 126; Tátrai 2005: 221, 2011: 34.

meg közlését, másként reprezentálja a helyzetet/jelenetet. A konceptualizáló (és egyben megnyilatkozó) szubjektum megkonstruálására fókuszálunk a példák értelmezése során.

- (2) Felháborító, amit megengedsz magadnak.
- (3) Megint szemtelenül beszélsz velem.
- (4) Úgy gondolom, hogy az már minden határon túlmegy, ahogy te beszélsz velem.
- (5) Nem beszélhetsz így az anyáddal!

A konceptualizáló szubjektum a (2) mondatban nem jelenik meg explicit módon a színen, a felháborodás érzése nem horgonyzódik le a szituációban az átélőhöz (aki azonos személy a konceptualizálóval és a megnyilatkozóval). A (2) tehát teljes mértékben szubjektíven megkonstruált szituáció, a konceptualizáló megfigyeli, feldolgozza és reprezentálja a jelenetet, de működését nem teszi megfigyelhetővé.

A (3)-ban kisebb a szubjektivitás és nagyobb az objektivitás foka, ebben ugyanis a megnyilatkozó szubjektum egyben a jelenet egyik szereplőjeként is megkonstruálódik (*velem*). A *velem* névmás megértése feltételezi a diskurzusvilág alapjának, a közös figyelmi jelenet megnyilatkozó szubjektumának a feldolgozását, így tehát a deiktikus referenciájú *velem* kifejezés objektívaltán reprezentálja a konceptualizáló szubjektumot. A (4) azt is hozzáférhetővé teszi, hogy az egész helyzet leírása a megnyilatkozó vélekedése, az *úgy gondolom* kifejezés a megnyilatkozóhoz való lehorgonyzás (*gondolom*) mellett a teljes *hogy* kötőszós mellékmondatnak a megnyilatkozó vélekedéseként való elérését jelöli,²⁵ vagyis maga a konceptualizáció mentális folyamata is objektíválódik. A *gondolom* igealak megértése is megkívánja a diskurzusvilág alapjának, benne a résztvevői viszonyoknak a feldolgozását, de az *-om* még sematikusabban jelöli a megnyilatkozóhoz való lehorgonyzást, mint a személyes névmás (pl. *én, velem*).

Az (5) mondatban a konceptualizáló objektíváltan, a szerepén keresztül reprezentálódik (*az anyáddal*), a színen van. Ez az objektív konstruálás még nagyobb fokát képviseli. A diskurzusvilág alapjának feldolgozása azonban elengedhetetlen a kifejezés megértéshez, a szerepnév ugyanis lehorgonyzódik a diskurzus szituációjában egyrészt a határozott névelő, másrészt a *-d* birtokos személyjel révén, amely jelöli a családi összetartozás elérését a partnerhez való lehorgonyzottságon keresztül (a partner kiindulópontként szolgál a viszony értelmezéséhez). A konceptualizáló tehát egyrészt implicit módon a háttérben marad, amennyiben ő épp így dolgozza fel a jelenetet, nem reflektál erre a résztvevői szerepre az 'ézt én mondom így' kidolgozása révén, másrészt a reprezentált jelenet szereplőjeként objektíváltan megkonstruálja önmagát.

A szubjektum objektívált konstruálása azon alapul, hogy az ÉN képes megérteni és nyelvileg reprezentálni (mások számára is megfigyelhetővé tenni) önmagát (l. Tolcsvai Nagy 2012: 103).

²⁵ Vagyis referenciapontként szolgál az elérése számára (l. Pelyvás 1998).

(6) Nem beszélhetsz így egy anyával!

A (6) esetében szintén a szerepén keresztül (magát a szerepet állítva a figyelem előterébe), objektivizáltan reprezentálódik a konceptualizáló szubjektum, metonimikus elérést téve lehetővé az értelmezés számára.²⁶ Ebben a változatban a főnévi kifejezés határozatlanul horgonyzódik le a szituációhoz, az ANYA egy nem specifikus példányát jelöli. A referenciális értelmezés azonban a kontextus feldolgozása – az egyéb lehorgonyzó (*beszélhetsz*) és/vagy deiktikus kifejezések (*így*) megértése, valamint a szerepnek a megnyilatkozó szerepeként való felismeréséhez vezető metonimikus figyelemáthelyezés – révén általában sikeres szokott lenni a hasonló szituációkban. Az objektivizáltság teljesnek látszik, az ÉN megfigyelhetővé tett önreprezentációja eltávolítással – szereppé sematizálva – explicitté válik a megnyilatkozásban. Ugyanakkor a konstruálási mód Langacker javaslata alapján szubjektivizált is, mivel a konceptualizáló/megfigyelő ÉN a háttérben marad. Ez a kettősség abból fakad, hogy az ÉN létrehozója és megfigyelője önmaga reprezentációjának (l. Tátrai 2002: 61, Tolcsvai Nagy 2012: 103). Az ÉN teljesen objektív konstruálása elképzelhetetlen azért, mert mindig az ÉN hozza létre önreprezentációját. Ha az ÉN teljesen objektivizáltan, explicit önreprezentációként a színen van is, a konstruáló, megfigyelő ÉN a háttérben, a diskurzus alapjában marad.

Az ÉN együttes konceptualizáló és konceptualizált szerepével kapcsolatban az a jelenség a központi a jelen tanulmány számára, amelyben a megnyilatkozóhoz kötődő konceptuális tartomány játszik szerepet a referenciális jelenet értelmezésében, és ez a mentális viszony a megnyilatkozó és a referenciális jelenet között nyelvi jelöltté, megfigyelhetővé válik. Ez a mentális ösvény (további hasonló metaforákkal az „útvonallal” vagy „híddal”)²⁷ ugyanis szintén többféleképpen is megkonstruálható, sajátossága azonban – a fentebb tárgyaltakból következően – az, hogy elképzelhetetlen a teljesen objektivizált megkonstruálása. Nem lehetséges ugyanis, hogy a konceptualizáló szubjektum a referenciális jelenet részeként megfigyelhetővé tegye saját mentális aktivitását, megfigyelői szerepét pedig eközben teljesen felszámolja. Erre a jelenségre vezetjük be a következő pontban a szubjektivizáció fogalmát. Előbb azonban még további megfigyelésekre is szükség van.

A szubjektivizáltabb, illetve objektivizáltabb konstruálási megoldások fokozatosságában nagy szerepe van a sematikus – kidolgozottság skálának, valamint a lehorgonyzó műveleteknek és általában a deixisnek.

(7) A₁₁: [1] Mm hát a berendezés olyan irodaszerűnek tűnt, [2] nyomtatók meg számítógép, és és szerintem fiókok, [3] nekem nekem inkább egy iroda irodának tűnt [...]

²⁶ Ugyanígy lehetséges az elérés például a konceptualizáló személy korán, állapotán (*egy nálad sokkal idősebbel; egy felnőtten; egy beteggel* stb.) keresztül is.

²⁷ Vö. a FORRÁS – ÖSVÉNY – CÉL VAGY KIINDULÓPONT – ÚT – CÉL sémával (Lakoff 1987: 283, a magyarban tárgyalja például Kövecses–Benczes 2010: 135–6, Tolcsvai Nagy 2010: 42, Kothencz 2012: 39).

A (7) példában az [1] jelű tagmondatot szubjektív konstruálás jellemzi, mivel a vizuális tapasztalat bizonytalan kiértékelésének szubjektuma a háttérben marad, nem válik kidolgozottá. A [2] jelű tagmondatban a *szerintem* névmási kifejezés által objektívizáltan konstruálódik meg a megnyilatkozóhoz kötött kiindulópont, ahonnan a tapasztalat feldolgozódik. A [3] jelű tagmondatban pedig a *nekem* névmás teszi hozzáférhetővé – az [1]-ben is alkalmazott konstrukció nagyobb fokú kidolgozásával –, hogy a mentális folyamat szubjektuma azonos a megnyilatkozóval. A *szerintem* és a *nekem* kifejezések tehát a mentális folyamatok és a megnyilatkozás tudatossági szubjektumának objektív konstruálását jelölik.

A vizuális tapasztalat kiértékeléséhez hasonlóan az érzésekhez is mindig tartozik egy – érző – szubjektum. Az A_9 adatközlő alább olvasható megnyilatkozásában ez a szubjektum objektívizáltan jelenik meg egyrészt az *érez* igének és az *érzés* főnévnek a megnyilatkozóhoz való lehorgonyzása által (*éreztem, érzésem*). Ezekben a tagmondatokban az érzés eseménye van a figyelem középpontjában. A megnyilatkozó saját érzéseit reflexió tárgyává teszi, színre viszi úgy, hogy ezzel referenciapontot jelöl ki a reprezentált következtetés ('nem legálisan tartózkodik ott') számára.

- (8) A_9 : Hát, úgy éreztem, minthogyha [...] (a)sz (a)sz az az érzésem támadt, hogy nem legálisan tartózkodik ott, [...]

Az A_6 adatközlő az érzékelő szubjektum kisebb fokú objektívizálását valósítja meg azáltal, hogy az érzés és az érző szubjektum kisebb konceptuális egységben, a nyelvi kifejezések szempontjából pedig azok nagyobb távolságával valósul meg a személyes névmás alkalmazása révén. A *nekem* kifejezés is (hasonlóan a (8)-beli *-em* személyjelölő morfémákhoz) közvetlen kapcsolatot hoz létre a referenciális jelenet és a diskurzus alapja között azáltal, hogy megértése a megnyilatkozó résztvevői szerepének feldolgozását kívánja meg.

- (9) A_6 : [...] tehát olyan otthon érzés volt nekem az egész.

A következtetés szubjektuma szubjektívizáltan konstruálódik meg a (10) példában, objektívizáltan a (11)-ben.

- (10) A_2 : [...] és látszott, hogy nagyon fontos dolga van [...]
 (11) A_1 : Mer én úgy láttam, hogy inkább valami tárgyat keres [...]

A vizuális észlelési eseményt kifejező *látszik* ige elsődleges figurája (alanyi szereplője) stimulus az észlelő szubjektum számára (pl. *innen jól látszik az apátság*), míg aktív konstruálással a *lát* ige alkalmazásával fejezhető ki nyelviileg az észlelési esemény (*innen jól látom az apátságot*). A kifejezések metaforikus kiterjesztéssel következtetési folyamatokra is alkalmazhatók, a konstrukciók különbsége abban van, hogy a *látszik* elsődleges figurája maga a következtetés, míg a *lát* igéé a következtető szubjektum. A (10) példában a következtető szubjektum teljesen a háttérben marad, ezzel szemben a (11)-ben rag (*láttam*) és névmási kifejezés

(*én*) egyaránt deiktikusan jelöli, vagyis a konceptualizáló megfigyelhetővé teszi (objektívizálja) a következtetési folyamatot és saját, korábbi ÉN-jének következtető szerepét. A megnyilatkozó önperspektívizálásának eredménye az, hogy megfigyelhetővé teszi korábbi vélekedését. Ez a megnyilatkozó és a korábbi ÉN-reprezentációja között konceptuális távolságot feltételez.

(12) *Én úgy látom/vélem, hogy inkább valami tárgyat keres.*

A megnyilatkozó aktuális mentális aktivitását jelölő kifejezések – mint amilyen az *úgy látom/vélem* a (12)-ben – nagy fokban objektívizálják a megnyilatkozó és a referenciális jelenet közötti mentális viszonyt. Az *úgy látom/vélem* referenciapontként működik a célszerkezet, a nyelvi kifejtett vélekedés ('valami tárgyat keres') eléréséhez, ezért csak átmenetileg van a figyelem előterében (a figyelem ugyanis a célszerkezetre helyeződik át) (l. Pelyvás 1998, 2002: 408). Az ilyen tagmondatok által jelölt művelet a lehorgonyzó predikáció²⁸ egy sajátos, nem prototipikus megoldása. Ennek a lehorgonyzó predikációnak a sajátossága tehát az, hogy a célszerkezet (vélekedésként való) megjelenítését úgy valósítja meg, hogy mindig deiktikus kapcsolatot is teremt a diskurzusvilág alapjával (annak személyviszonyaival, a megnyilatkozó szerepével) azáltal, hogy a közös figyelmi jelenet megnyilatkozó (és egyben vélekedő) szubjektumát jelöli meg kiindulópontként a célszerkezet eléréséhez, és a mentális elérésnek ezt az útvonalát helyezi – ha csak ideiglenesen is – a figyelem előterébe, vagyis a lehorgonyzó viszonyt profilálja és teszi megfigyelhetővé tagmondat formájában.²⁹ A lehorgonyzó predikációnak ez a műveleti típusa a szubjektívizáció példája.

2. A szubjektívizáció

A szubjektív és objektív konstruálási mód alapján az (1) jelenete (a mondatot alább megismételve) teljesen szubjektívizáltan konstruálódik meg, mivel a konceptualizáló (aki azonos a megnyilatkozóval) a háttérben marad, saját szerepét nem teszi megfigyelhetővé a színen.

(1) A fiú valami tárgyat keresett.

²⁸ Az episztemikus lehorgonyzásra és az ezt elvégző lehorgonyzó predikációra l. Langacker 1987: 489, 2008: 259 kk., Pelyvás 1998, 2002: 408 kk., a nem prototipikus lehorgonyzásra l. Laczkó–Tátrai 2012: 239, 253.

²⁹ L. Laczkó és Tátrai (2012: 239, 253) érvelését a 3. személyű névmások és a dologra mutató névmások működésével kapcsolatban. Ha elfogadjuk, hogy az *úgy érzem/látom/vélem, azt hiszem/gondolom* stb. típusú vélekedést kifejező tagmondatok azt a mentális viszonyt profilálják, amely a referenciális jelenet és a diskurzusvilág alapja ('ground'), konkrétan a megnyilatkozó (és egyben konceptualizáló) kiindulópontja között fennáll (ti. a megnyilatkozó az, aki vélekedik valamiről), akkor ez a művelet nem episztemikus lehorgonyzás ('epistemic grounding') a langackeri értelemben (Langacker 1987: 489), mivel a lehorgonyzó kifejezések nem profilálják magát a lehorgonyzó viszonyt (l. még Pelyvás 2006: 124, amely a langackeri meghatározás formális oldalának következményeit is vizsgálja, kritika alá vonja, l. 122–3), de lehorgonyzás olyan értelemben, hogy a kifejezés az alap és a jelenet közötti mentális kapcsolatot jelöli.

Vizsgáljuk meg a következő mondatokat:

- (13) A fiú valami tárgyat keres**het**ett.
- (14) A fiú *valószínűleg* valami tárgyat keresett.
- (15) *Úgy vélem*, hogy a fiú valami tárgyat keresett.

A (13)–(15) mondatok olyan eseményt tesznek hozzáférhetővé, amely a megnyilatkozó vélekedése szerint lehetséges esemény, még hozzá – saját következtetési folyamatai alapján – a leginkább valószínű lehetőség (vö. Kiefer 2005). A megnyilatkozó tehát ugyanúgy azonos a konceptualizálóval, mint az (1) példa esetében, ugyanakkor a tudatosság szubjektumaként működése komplexebb, mint a ténylegesen megfigyelhető szituációk reprezentációja esetén (amelyeken ő maga kívül marad), és ezért ez a működés általában (ahogy a példákban is) nyelviileg is jelöltebb annál (a jelölőket dőlt szedés emeli ki). Ezekben a mondatokban bizonyos tapasztalatok alapján a megnyilatkozó következtetéseket fogalmaz meg egy lehetséges szituációra vonatkozóan, és nyelviileg is hozzáférhetővé teszi, hogy a referenciális jelenet a következtetés folyamatában megkonstruált szituáció.

A következtetési művelet szubjektuma a példákban azonos a megnyilatkozó szubjektummal. A referenciális jelenet és a diskurzusvilág alapja között olyan mentális kapcsolat létesül, amelyben a megnyilatkozó a következtetés kiindulópontja is egyben, ő az a személy, akinek a következtetési folyamatai révén a referenciális jelenet, mint lehetséges szituáció megkonstruálódik és megfigyelhetővé válik.

A fenti (13)–(15) példákban megfigyelt művelet a szubjektivizáció ('subjectification'). Langacker korábbi munkáiban a szubjektivizációt³⁰ egyfajta figyelemáthelyezésként, az objektív tengelyről a szubjektív tengelyre való áttolódásként (lásd a 2. ábrát),³¹ vagyis a konstruálás szubjektivizálódásként értelmezte (l. Langacker 1987). 2006-os munkájától kezdve – a grammatikalizáció terminusait alkalmazva a jelenségre³² – a szubjektivizációt szemantikai kifakulásként, elhalványulásként fogja fel („bleaching”, „fading away”) (Langacker 2006: 21, 2008: 537 kk.)

A konstruálási módhoz kötött fogalomértelmezéstől eltérően azt feltételezem, hogy a **szubjektivizáció** jelenségének tartalmi feltételei³³ és konstruálási követ-

³⁰ Langacker a *subjectification* kifejezést használja. Ez a magyarban *szubjektivizáció* formában (l. Tolcsvai Nagy 2010: 130, 2012: 112–3; vö. még *szubjektivitás* Benczes–Kövecses 2010: 154) és – Langacker értelmezését szorosan követve – a konstruálási módhoz kötődő fogalomként terjedt el. Szintén Langacker szubjektivizáció fogalma volt a kiindulópontja Sandersnek és Sporeennek, ők azonban sokkal inkább a megnyilatkozó szubjektumnak – mint a tudatosság szubjektumának – az explicité tett működésében látják a művelet lényegét (vö. Sanders–Sporeen 1997: 87; l. még Tolcsvai Nagy 2001: 126; Tátrai 2005: 221, 2011: 178).

³¹ Langacker modelljében az esemény, az entitások és viszonyuk bemutatása a megnyilatkozó szempontjából akkor külső viszony (external relationship) – és ennek megfelelően akkor ábrázolódik az objektív tengelyen –, ha az entitások csak a konceptualizált tartalomnak, a referenciális jelenetnek (l. még közvetlen hatókör, onstage terület) részei. A szubjektív tengely mindig a diskurzus alapjával ('ground') való kapcsolatot feltételez.

³² Ezzel a langackeri felfogás nagyobb közelségbe kerül a szubjektivizáció traugotti, alapvetően grammatikalizációs (a lexikális jelentés változására is kiterjedő) megközelítésével, különösen, amikor arról szól, hogy a szubjektivizáció történetileg manifesztálódik, a grammatikalizáció egy faktoraként jelentkezik (Langacker 2008: 538) (vö. még Langacker 2006: 17, 21, Traugott 1989, 1995).

³³ A tartalmi feltétel elfogadásával ez a megközelítés összehangolhatóvá válik Traugottéval (l. az előző lábjegyzetben), és rokonítható Nuyts értelmezésével is (Nuyts 2000: 35–9), amelyben viszont az interszubjektivitás

kezményei egyaránt vannak. A tartalmi kritérium az, hogy a diskurzusban a megnyilatkozóhoz köthető konceptuális tartomány jön működésbe. A referenciális jelenetben mentális aktivitás eredménye válik megfigyelhetővé, ennek a mentális aktivitásnak a szubjektuma pedig azonos a megnyilatkozó szubjektummal (diskurzusszubjektummal). Mentális aktivitás például az észlelés, szubjektuma az észlelő, az érzés aktivitásában³⁴ érző szubjektumot feltételezünk, a következtetés folyamatában pedig valakit, aki következtet. A referenciális jelenet és a diskurzusvilág alapja közötti viszony megértése mindig feltételezi egyrészt a megnyilatkozó kontextusfüggő kiindulópontjának a feldolgozását, másrészt ennek viszonyba hozását, azonosítását a referenciális jelenethez kötődő mentális aktivitás szubjektumával. Mivel a mentális aktivitás szubjektuma azonos a megnyilatkozóval, ezért a megnyilatkozó nem lehet teljesen külső szemlélője az aktivitásnak. Ezzel magyarázható, hogy a szubjektívizáció esetében a teljesen objektívizált konstruálás elképzelhetetlen.³⁵

A fenti meghatározás összhangban áll a Sanders és Spooren által alkalmazott megközelítéssel (Sanders–Spooren 1997: 87). Eszerint a nézőpont akkor válik szubjektívvé, ha azt a megnyilatkozó explicit módon saját nézőpontjaként jelöli ki. A megnyilatkozó a tudatosság szubjektuma, ő az a személy, aki felelős az információért (a propozicionális tartalomért) (és bizonyos mértékben a megnyilatkozás formájáért is)³⁶ (fordításban idézi még Tolcsvai Nagy 2001: 126; Tátrai 2005: 221). Fontosnak tartom megjegyezni, hogy a megnyilatkozó kiindulópont szubjektívizálásának explikálása nem azonos az objektív konstruálási móddal, hanem csak azt jelenti, hogy a megnyilatkozó nyelvi kifejezések segítségével hozzáférhetővé, jelöltté teszi, hogy a referenciális jelenet az ő mentális aktivitásán keresztül reprezentálódik.

Vessünk egy pillantást újra a fenti mondatokra:

- (13) A fiú valami tárgyat keresetett.
- (14) A fiú *valószínűleg* valami tárgyat keresett.
- (15) *Úgy vélem*, hogy a fiú valami tárgyat keresett.

Mindhárom mondat szubjektívizációt valósít meg, mivel a megnyilatkozások következtetést tesznek hozzáférhetővé, és a következtető szubjektum azonos a megnyilatkozás szubjektumával.³⁷ A (13) mondatban a *-het* morféma (a szórendi megoldással együtt) rendkívül sematikus jelöli, hogy következtetés útján elérhető lehetséges-

értelmezése szűkebb a jelen munkában alkalmazottnál, és ez hatással van Nuyts (2000) szubjektív/szubjektívitas fogalmára is.

³⁴ Az aktivitás mindig a folyamat (pl. a szenzomotoros tapasztalat) mentális feldolgozására vonatkozik.

³⁵ A kognitív folyamatok szubjektuma explicitté tehető a referenciális jelenet résztvevőjeként, de az ön-reprezentációt létrehozó szubjektum sosem lehet teljesen explicit, mert részlegesen mindig kívül kell maradnia a referenciális jeleneten ahhoz, hogy létre tudja hozni, és meg tudja figyelni saját ön-reprezentációját (l. Tolcsvai Nagy 2012: 103).

³⁶ „...the subject [...] to whom the responsibility for the information is attributed; with other words, the subject is responsible for the propositional content of the utterance and possibly also for its form” (Sanders–Spooren 1997: 87).

³⁷ Hasonló konstruálási különbségekre lásd Langacker 1987: 131, Croft–Cruse 2004: 62, Radden–Dirven 2007: 241, Tolcsvai Nagy 2012: 112.

ségről van szó. A *-het* morféma prototipikus lehorgonyzó predikációt valósít meg, azt teszi hozzáférhetővé, hogy a jelenet nem aktuális megvalósulásként, hanem lehetőségként horgonyzódik le a diskurzus alapjában. Magát az elérési relációt – vagyis azt, hogy a lehetőségesség a megnyilatkozó vélekedése szerinti lehetőség – jelöltté teszi, de nem profilálja. A megnyilatkozásban nincs olyan nyelvi kifejezés, amely a következtető szubjektumot objektivizáltan konstruálná meg.

A (14) mondatban a *valószínűleg* kifejezés nagyon hasonló műveletet jelöl, mint a (13)-ban a *-het* morféma: jelöli, hogy következtetés/valószínűsítés útján elérhető lehetőségességről van szó. A kifejezés a megnyilatkozó vélekedés jelölésére grammatikalizálódott módosítószó, tehát a vele kapcsolatos konvencionált (a nyelvre vonatkozó gyakorlati) tudás része, hogy a tagmondat, amelyben szerepel, a megnyilatkozó vélekedését reprezentálja. Bár prototipikus lehorgonyzó kifejezés itt sem jelöli objektivizáltan a megnyilatkozót, a (13) mondatához képest a (14) mégis kevésbé szubjektív (a konstruálási mód szempontjából), ugyanis a *valószínűleg* kifejezés profilálja a mentális viszonyt (a valószínűsítést) a referenciális jelenet és a közös figyelmi jelenet között, mégpedig úgy, hogy a viszony kiindulópontját a megnyilatkozóhoz köti.

A (15) mondat az objektivizáltság nagy fokát mutatja, mivel a megnyilatkozó saját mentális aktivitását hozzáférhetővé teszi az *úgy vélem* tagmondatban. Az igei személyrag jelöli a mentális aktivitás lehorgonyzását a megnyilatkozóhoz. A megnyilatkozó saját magát vélekedő szubjektumként megkonstruálja (objektivizálja), miközben a háttérben maradvá reprezentálja, megfigyeli. A megnyilatkozó szubjektum tehát önreprezentációt hoz létre, önmagára reflektál, ezért bizonyos mértékben a színre kerül, miközben a színén kívül is marad. A konstrukció szubjektivizáltsága – ha elhalványul is (vö. Langacker 2006: 21) – semmiképp sem számolódik fel.

Az *úgy vélem* konstrukció aktiváltsága csak ideiglenes (vö. Pelyvás 1998), referenciapontként szolgál a célszerkezet (*a fiú valami tárgyat keresett*) eléréséhez, profilálja a mentális kapcsolatot a célszerkezet és a diskurzusvilág alapja között azáltal, hogy a vélekedés szubjektumát a megnyilatkozóval kapcsolja össze.

A szubjektivizáció művelete tehát nem azonos a diskurzusszubjektum szubjektivizált megkonstruálásával. Ez a szubjektum ugyanis részlegesen objektivizált(abb)an is megkonstruálódhat (l. (14), (15)), de anélkül, hogy szubjektivizáltsága teljesen felszámolódna. Ezért a továbbiakban a fentebb értelmezett szubjektivizáció fogalmat fogjuk használni. Megismételve: a szubjektivizáció művelete a megnyilatkozóhoz köthető konceptuális tartomány működésbe hozása a diskurzusban, ami azt jelenti, hogy a referenciális jelenetben olyan mentális aktivitás eredménye válik megfigyelhetővé, amely mentális aktivitás szubjektuma azonos a megnyilatkozó szubjektummal. A művelettel kapcsolatban megfigyeltük a főbb konstruálási módokat (lásd a (13)–(15) mondatok elemzését).

A továbbiakban a szubjektivizációval kapcsolatban másfajta, a fenténél intuitívabb fokozatosságot fogunk alkalmazni.

3. A szubjektivizáció fokozatossága

A szubjektivizáció mint művelet gyengébb vagy kisebb fokú akkor, ha a mentális aktivitás megnyilatkozóhoz kapcsolása nyelviileg kevésbé kidolgozott (lásd

fent a (13) példát), és nagyobb fokban, erősebben szubjektivizált a konstrukció akkor, ha ez a mentális reláció nyelvi kidolgozottabb. Tehát nagyobb fokú a szubjektivizáció a (14)-ben, mint a (13)-ban, és nagyobb fokú a (15)-ben, mint a (14)-ben.

A szubjektivizáció fokozatai alapján tehát a fenti három megoldás sorrendje növekvő szubjektivitási fokban (csak a jelölőkkel szemléltetve) a (16) sorrendnek megfelelően alakul.

(16) *-het < valószínűleg < úgy vélem, hogy*

4. A szubjektivizáció típusai

A szubjektivizáció – mint látjuk – a diskurzus alapjához, személyviszonyaihoz, egészen pontosan a diskurzusszubjektumhoz kötődő művelet. Ezzel magyarázható, hogy bizonyos nyelvi megoldások elképzelhetetlenek szubjektivizáció esetén, illetve annak bizonyos megvalósulásaiban. A mentális aktivitás alapján a szubjektivizációnak több típusa van: az a) attitűdjellegű (pl. vélekedés, érzelmi-értékelő viszony) (l. (17)) és a b) nem attitűdjellegű mentális viszony³⁸ (pl. érzékelés, emlékezés) (l. (18)).

(17) *Azt hiszem, hogy megtalálta.*

(18) *Érzem, hogy megtalálta.*

Az érzékelés (szubjektív) tényekhez vezet, az emlékezés (szubjektív) tényeket tesz előhívhatóvá. Az attitűdökön belül az affektív/érzelmi attitűd tapasztalatokra, tényekre vonatkozik. A vélekedés bizonyos tapasztalatokra, tényekre épül, de nem tényekhez, hanem valószínűsítésekhez vezet, amelyek további valószínűsítéseknek is alapjául szolgálhatnak. Ezeknek a különbségeknek hatása van a műveletek nyelvi reprezentációjára is. A továbbiakban a megnyilatkozó következtetését/vélekedését jelölő kifejezések viselkedésével foglalkozunk részletesebben. Ezek sajátosságai összefüggésben vannak a mentális viszony attitűdjellegével, egy szituáció valószínűségének a megkonstruálásával (l. Kiefer 2005: 47).

Az *irodában* határozói kifejezés és a *valószínűleg* módosítószó egyaránt mentálistér-építő elem (Fauconnier 1985), de míg az előbbivel a jelenet teljesen objektivizálható, addig a *valószínűleg* kifejezés mindig kapcsolatot tart a diskurzus alapjával a megnyilatkozó mentális aktivitását, a szubjektivizációt jelölve. Ennek pedig következményei vannak a nyelvi reprezentációra nézve.

A *valószínűleg* a megnyilatkozó aktuális mentális állapotát, a megnyilatkozás idejében működő következtetési/valószínűsítési folyamatait teszi hozzáférhetővé. A vélekedés vonatkozhat a megnyilatkozó korábbi mentális állapotaira is (l. (20a)), de az nagyon extrém helyzet volna, ha a jelenben valaki saját (átélhető, megtapasztalható) mentális állapotáról vélekedést fogalmazna meg (l. (20b)). Ezért míg az *irodában* ('hely, körülmény') levés fennállhat a megnyilatkozóhoz kapcsolódó mentális eseménnyel egy időben (l. 'amikor az irodában vagyok/voltam')

³⁸ A kettő különbségét behatóan vizsgálja Pelyvás 2002: 413–7.

(19a–b)), amely az alaphoz képest jelen vagy múlt idejüként le van horgonyozva, addig a *valószínűleg* az alap aktuális jelenéhez kötött valószínűsítési folyamata nem engedi meg az egyidejűséget más, a szubjektum által végrehajtott, átélt, megtapasztalható folyamattal. Egyszerűbben: nem vélekedünk arról, amiről tudjuk, hogy van.

Mivel a *valószínűleg* a referenciális jelenet és a diskurzusvilág alapja közötti elérési viszonyt jelöli, vonatkozhat múltbeli feltételezett lehetőségre (l. (22a)), de maga a művelet időben nem módosítható (l. (22b)). Ilyen korlátozás az *irodában* kifejezés esetében nincs (lásd a (21a–b) mondatokat).

- (19a) *Az irodában* azt gondolom, hogy...
- (19b) *Az irodában* azt gondoltam, hogy...
- (20a) ??*Valószínűleg* azt gondolom, hogy...
- (20b) *Valószínűleg* azt gondoltam, hogy...
- (21a) *Az irodában* megtalálta, amit keresett.
- (21b) *Az irodában* volt/történt [az], hogy megtalálta, amit keresett.
- (22a) *Valószínűleg* megtalálta, amit keresett.
- (22b) **Valószínűleg* volt/történt [az], hogy megtalálta.

A szubjektívizációjelölő *valószínűleg* az alappal való mentális kapcsolatot jelöl, nem része a megfigyelhető, objektivizált jelenetnek (abban az értelemben, hogy nem szereplője, nem körülménye az eseménynek), hanem a mentális ösvényt jelöli annak eléréséhez. Ezért nem lehet elvégezni rajta olyan műveleteket, amelyek a dolgok, események, viszonyok objektívizálását feltételezik: nem lehet tagadni, nem szoktuk kérdezni, és nem szoktunk rá következtetést építeni (Lyons 1977: 799, Kiefer 2000: 324–5, 2005: 79, Keszler 1995: 304), az utóbbi két eljárásra azonban vannak adatok a mindennapi beszédtevékenységben (l. Kugler 2008: 210, 2010).³⁹

- (23a) *A fiú nem *valószínűleg* valami tárgyat keresett.
- (23b) ?A fiú *valószínűleg* valami tárgyat keresett?
- (23c) ?Ha a fiú *valószínűleg* valami tárgyat keresett, akkor...

A következtetési folyamatokat jelölő kifejezések referenciapontok, aktiváltságuk ideiglenes, a figyelem továbbterjed róluk a célszerkezetre (Pelyvás 1998, 2006), mentális hídként kapcsolják össze a (megnyilatkozóval azonos) vélekedő szubjektumot és a megfigyelhetővé tett vélekedést. Mivel a megnyilatkozás a célszerkezetet helyezi a figyelem középpontjába, ezért az utókérdés csak a célszerkezetre vonatkozik (l. a (25b) választ), a szubjektívizációt jelölő kifejezésre nem (l. (25a)).

³⁹ A kérdőjeles mondatok a megnyilatkozói attitűd (ön)perspektívizálásának viszonylag ritka példái. A kérdő mondatbeli megszokottabb előfordulás általában a kifejezés továbbgrammatikalizálódásának (pragmatikalizálódásának) szimptomája (főképp az *esetleg*, a *talán* és az elkötelezettséget jelölő módosítószók esetében, pl. *okvetlenül, tényleg* fordul ez elő). Ezzel a jelenséggel a korábbi Bolyai János kutatási ösztöndíj támogatásával készült habilitációs dolgozatomban foglalkozom részletesen (l. Kugler 2010). A *valószínűleg* kifejezésre *ha* kötőszós tagmondatban csak egyetlen adatot találtam célzott kereséssel (l. Kugler 2008: 210). E helyütt csak azzal a művelettel foglalkozom, amelyben a módosítószó a megnyilatkozó epiztemikus attitűdjét jelöli, a (nem ön-) perspektívizáció eseteivel nem.

Ez akkor is igaz, ha ezek a kifejezések tagmondatformájúak, tehát bennük véges igealak található (az *azt hiszem* kifejezéssel kapcsolatban ezt a „próbát” Pelyvás dolgozta ki, l. Pelyvás 1998). A (25a) meglepő lépés volna a partnertől, mert azt feltételezné, hogy a (24) megnyilatkozója saját vélekedésének fennállására vonatkozóan tesz fel kérdést.

(24) *Azt hiszem, hogy megtalálta a keresett tárgyat, ugye?*

(25a) – ??Igen, azt hiszed.

(25b) – (Igen/egyétértek,) valószínűleg megtalálta.

Egy másik személy hasonló vélekedését a megnyilatkozó magától teljesen eltávolítva tudja szemlélni, ebben az esetben a főmondat nem híd, hanem a jelenet fő eseményét reprezentáló kifejezés, ezért erre vonatkozik az utókérdés (Pelyvás 1998).

(26) *Azt hiszed, hogy megtalálta a keresett tárgyat, ugye?*

(27) – Igen, azt hiszem.

A következtetési folyamat vonatkozhat olyan lehetséges eseményekre, amelyek kapcsolatba hozhatók a beszédesemény idejével anélkül, hogy aktuális eseményként értelmeződjenek (lásd a (28)–(29) példákban a mellékmondatok igéjének időjelét).

(28) *Azt hiszem, hogy megtalálja a keresett tárgyat.*

(29) *Azt hiszem, hogy megtalálta a keresett tárgyat.*

Az *azt hiszem* kifejezés a vélekedés mentális tartományát nyitja meg az értelmezés számára, és jelöli a vélekedésnek a megnyilatkozóhoz való lehorgonyzottságát a kognitív igén (*hiszem*), vagyis explicitté teszi a mentális elérési útvonalat. A figyelem középpontjában azonban nem a mentális állapot, hanem a mellékmondatban reprezentált esemény áll. A mellékmondati esemény időben nem közvetlenül a beszédesemény idejéhez horgonyzódik le, hanem a vélekedés mentális állapotán keresztül, annak kiindulópontjából határozódik meg. Vagy másként: a szubjektivizációban a mentális ösvény révén, a fenti esetben a vélekedésnek a megnyilatkozóhoz való lehorgonyzottságán keresztül válnak elérhetővé az esemény időviszonyai. Nincs tehát szó arról, hogy a referenciális jelenet profiljában álló esemény (‘megtalálja a keresett tárgyat’) a diskurzus alapjában lehorgonyzódik (a véges igealak révén), majd ez „felülíródik”⁴⁰ (vö. Langacker 1987: 489, 1991: 277) a szubjektivizációjelölő működése révén, és ezáltal lehetségesként értelmeződik.⁴¹ Ez a gondolatmenet olyan, mintha a valami iránt érzett vágyat a beteljesülése felől, annak felszámolásával akarnánk feldolgozhatóvá tenni. A fenti folyamatokban inkább arról van szó, hogy a következtetés eredményeként, lehetőségességeként

⁴⁰ A felülírás alternatívája a reális és a potenciális blendként való modellálása, erre lásd Radden–Dirven 2007: 235.

⁴¹ Ennek kritikai megközelítésére lásd Pelyvás 2006: 126.

megkonstruált jelenet a mentális aktivitást végző szubjektumon (a megnyilatkozó önreprezentációján) keresztül válik elérhetővé, a mentális aktivitás szubjektuma pedig a megnyilatkozónak az alapban való feldolgozásán keresztül érthető meg. Ezek alapesetben olyan nagy konceptuális egységben⁴² értelmeződnek, hogy elkülönítésük talán feleslegesnek is tűnhet.

Fontossá válik azonban a megnyilatkozó és a vélekedő szubjektum elkülönítése akkor, ha a mentális aktivitás szubjektuma perspektivizálódik⁴³ a megnyilatkozó szubjektum kiindulópontjából, azaz a tudatosság szubjektuma egy korábbi ÉN-reprezentációra helyeződik át. Ezáltal jól elkülöníthető és megfigyelhető önreprezentáció jön létre.

A megnyilatkozó következtetését/vélekedését hozzáférhetővé tevő főmondatformájú kifejezések a megnyilatkozó aktuális vélekedését (l. (30a)) vagy más időben⁴⁴ zajló (l. (31a)) következtetési folyamatait is hozzáférhetővé tehetik. A (30) a szubjektivizáció, a (31) az önperspektivizáció példája.

(30a) *Azt hiszem, hogy megtalálja/megtalálta a keresett tárgyat.*

(30b) *Nem hiszem, hogy megtalálja/megtalálta a keresett tárgyat.*

(31a) *Azt hittem, hogy megtalálja/megtalálta a keresett tárgyat.*

(31b) *Azt nem hittem, hogy megtalálja/megtalálta a keresett tárgyat.*

A (30a) a megnyilatkozó aktuális vélekedése, a megnyilatkozó és a vélekedő szubjektum nagy konceptuális egységben van. A (31a)-ban azonban a megnyilatkozó saját korábbi, már lezárult, a jelenel nem érintkező mentális állapotáról számol be, amelytől jobban eltávolodik, és amellyel kapcsolatban a megnyilatkozás aktuális idejében megfigyeléseket közöl. A (31a) perspektivizáltságának következménye, hogy tagadható, és a (31b) úgy értelmezhető, hogy ez a mentális állapot (a megtalálás vélelmezése) nem állt fenn. A megnyilatkozó jelenével érintkező mentális állapot esetében azonban a (30a) nem tagadható. A (30b) lehetséges ugyan abban az értelemben, hogy a mellékmondatbeli eseményt a megnyilatkozó nem hiszi el, ez azonban nem a (30a) tagadása. Ha a (30b) esetén is érintkező mentális állapotot feltételezünk (ami megfelel a (30a) kontextusának), akkor a (30b) csak úgy értelmezhető, hogy a megnyilatkozó inkább azt valószínűsíti, hogy a szereplő nem találta meg a keresett tárgyat, vagyis a (30a)-hoz viszonyítva a megtalálás kisebb fokú valószínűségére következtet.

A bizonyos fokú elkülönülés következménye, hogy a jelenet ideje, modalitása (lásd a *megtalálja ~ megtalálhatja; megtalálta ~ megtalálhatta* megválasztásának lehetőségét a fenti példákban) is kidolgozható úgy, hogy a referenciális jelenet közvetlenül a vélekedő szubjektummal kerül mentális kapcsolatba, és annak

⁴² A konceptuális közelség/egység paraméterei (Pusch 2001): a) fizikai egység, összetartozás; b) kölcsönös egymásra hatás; c) tényleges elválaszthatatlanság; d) percepció egység.

⁴³ A perspektivizációnak erre az értelmezésére lásd Sanders–Spooren 1997: 89 („The positioning of an S [subject of consciousness] other than the speaker connects the meaning of some information to this other subject. This connection results in what we shall call *perspective*”), Tátrai 2011: 122, 153–8.

⁴⁴ Ez lehet időben specifikálatlan is, például feltételezhetjük, hogy bizonyos hipotetikus helyzetekben hogyan fogunk vélekedni.

mentális viszonyán keresztül a megnyilatkozó szubjektummal, illetve annak feldolgozásával a diskurzus alapjában. Az önreprezentációnak ez a művelete alapvetően nem különbözik a perspektivizáció egyéb megvalósulásaitól (például a másik résztvevőre vonatkozó deiktikus kivetítéstől, l. Tátrai 2011: 145–8), csak az a sajátossága, hogy a tudatosság szubjektuma az ÉN egy „eltávolított” reprezentációja.

5. A szubjektivizáció mint lexikalizációs és grammatikalizációs folyamat

A szubjektivizáció ebben a megközelítésben a jelentés szubjektívebbé válását, valamint a külső szemlélete helyett belső, a konceptualizáló szubjektum nagyobb mértékű, illetve magasabb szintű, összetettebb mentális folyamatai segítségével történő feldolgozását jelenti (Traugott 1995, 2006).⁴⁵ A szubjektivizáció általános és alapvető volta a nyelvi változásban azzal függ össze, hogy „a beszélő változtatja meg a nyelvet, nem a nyelv változik önmagában”⁴⁶ (Tolcsvai Nagy 2010: 103). A külső leírás → belső leírás (a még általánosabb konkrét jelentés → absztrakt(abb) jelentés általános tendencián belül)⁴⁷ több folyamatra, tendenciára bontható, ezek az elme analóg működésével magyarázható eljárások.

Az egyik általános tendencia az alacsonyabb szintű mentális műveleten vagy cselekvésen keresztül az összetettebb, magasabb szintű művelet, komplexebb esemény elérése. Ilyen például az a változás, amelyben a szenzomotoros tapasztalat, az érzékelés helyett annak mentális feldolgozása, a megértés kerül előtérbe. Ennek egyik példája a *lát* ige poliszém jelentéshálózatának kialakulása (l. Tolcsvai Nagy 2003, 2010: 111). A folyamatnak kiemelkedő jelentősége van a közvetlen evidenciatípus nyelvi jelölésében és a jelölők episztemikus-inferenciális jelentésének létrejöttében.

A *lát* ige (és származékai) vagy vizuális észlelésre és a látásból származó tapasztalat kiértékelésére, vagy nemcsak vizuális, hanem egyéb forrású tapasztalat feldolgozására, és – még elvontabb szinten – általában a tudásra, megértésre vonatkoznak, tehát a LÁTÁS fogalmi tartományán keresztül (metaforikus kiterjesztéssel) a TUDÁS/MEGÉRTÉS tartományt is aktiválják.⁴⁸ Az etimológiai szótárak (TESz., EWUng.) által adatolt jelentéseket az 1. táblázat közli.

⁴⁵ A következő bekezdés teljes egészében erre a két munkára épül.

⁴⁶ Szilágyi N. Sándor megfogalmazásában a nyelv és a nyelvi változás létmódjával kapcsolatban: „a nyelv tulajdonképpen az emberek agyának specifikus szerveződése, amely képessé teszi őket az adott nyelvű beszédművek létrehozására és megértésére”; „...ha a magyar nyelv történetét szeretnénk megismerni, arra kellene figyelniünk, ami az emberek fejében történt, hiszen maga a változás is éppen ott történik, éspedig nem is akár-hogyan, hanem csakis úgy, hogy az a változás kompatibilis legyen a beszédkészségük megszerveződésének elveivel. Éppen ezért a nyelvi változások vizsgálata rendkívül megbízható kiindulópont lehet ahhoz is, hogy valamelyest képet tudjunk alkotni arról, hogyan is szerveződhet meg és működhet az a rendszer, amellyel mi ténylegesen beszélni tudunk” (Szilágyi 2011: 14, 19).

⁴⁷ Ezeknek a folyamatoknak a bemutatására a jelentésváltozásban lásd Tolcsvai Nagy 2010: 103–14.

⁴⁸ A *lát* ige jelentésének ezt a metaforikus kiterjesztését az EWUng. a 15. századtól adatolja, de már az ige HB.-beli előfordulásai is felvetik az absztraktabb jelentés meglétének lehetőségét. Bár ezek az előfordulások valóban a tényleges megtapasztalásra vonatkoznak (ezúton köszönöm Szentgyörgyi Rudolfnak, hogy megosztotta velem a HB. adataival kapcsolatos értelmezését), véleményem szerint jelentésük része az is, hogy a látás révén megszületik a belátás, emberi mivoltunk mélyebb megértése is.

1. táblázat

A lát ige jelentése az etimológiai szótárakban

Sorszám (EWUng.)	A legkorábbi adat ideje	Jelentésadás (EWUng., TESz.)	Kifejezés
1.	12. sz. vége	'néz, lát' 'szemmel érzékel'	
2.	1372 után	'meglátogat, felkeres'	<i>meglát</i>
3.	1372 után	'vmiről gondoskodik, vmivel törődik'	<i>vmi után lát</i>
4.	1416 után	'tapasztal; megért, tudomásul vesz vmit'	
5.	1416 után	'vigyáz, ügyel vmire'	
6.	1504	'megvizsgál'	
7.	1512 körül	'vminek/vmilyennek tart/ítél'	
8.	1515	'hozzákezd/hozzáfog vmihez'	
9.	1523	'(el)fogad, átvesz, felvesz; érintkezik/bánik vkivel'	
10.	1527	'átél, (meg)tapasztal, megél'	
11.	1574	'részésít valakit vmiben'	

A TUDÁS/MEGÉRTÉS LÁTÁS fogalmi metafora (vö. Lakoff 1987: 437, Tolcsvai Nagy 2003: 611–2, Kövecses 2005: 161, 220) példája a *rálátása van* valamire 'megérti annak a részleteit, szerkezetét, összefüggéseit' (vö. Tolcsvai Nagy 2003: 612–5), *ezt benézte* 'rosszul mérte fel', és még sorolhatnánk. A metafora tartományai közötti megfeleléseket⁴⁹ Tolcsvai Nagy a 2. táblázatban látható módon mutatja be (Tolcsvai Nagy 2003: 612).

2. táblázat

A TUDÁS/MEGÉRTÉS LÁTÁS fogalmi metafora megfelelései Tolcsvai Nagy 2003 alapján

Forrás: LÁTÁS	Cél: MEGÉRTÉS
egy ágens vagy átélő (prototipikusan emberi lény)	egy ágens vagy átélő (prototipikusan emberi lény)
vizuálisan érzékel (vagy nem érzékel, vagy nem tud érzékelni)	mentálisan érzékel, azaz megért (vagy nem ért meg, vagy nem tud megérteni)
egy fizikai tárgyat	valamilyen helyzetet, összefüggést

A lát ige és származékai metaforahálózatot mozgósítanak az értelmezés során, amelybe beletartozik az is, hogy a vizuális inger hatására mentális képet alkotunk, és a belső (feldolgozott) képet „ki is tudjuk vetíteni”, ezáltal a LEHETSÉGES és a JÖVŐ tartományokban is tudjuk értelmezni. Ezen alapul a LÁTÁS fogalmának kiterjesztése olyan műveletekre, amelyekben a megnyilatkozó a meglévő tapasztalatai alapján következtet egy valószínű (32), a jövőben lehetséges helyzetre (33), arról mentális képet, tudást konstruál, megnyilatkozása tehát vélekedést fogalmaz meg.

⁴⁹ A megfeleléseket az motiválja, hogy a fogalomalkotás és a vizuális észlelés analóg működések (l. Langacker 2008: 55).

- (32) A gyorsuló infláció közepette ez az álláspont *szemlátomást* nem tartható. (MNSZ)
- (33) [Név] javaslatainak a bevezetése esetén ugyanis ezek az egyszerű áramkörök várhatóan nem csak a rádiózást, a rádió- és tévékészülékek előállítását teszik majd olcsóbbá, hanem *előreláthatóan* megreformálják a telefonhálózatot is. (MNSZ)

Az MNSZ összes *látom, hogy...* (90 adat), *láttam, hogy...* (36 adat) szerkezetét megvizsgálva azt tapasztaltam, hogy a konstrukció a jelen idejű igealak esetében 51%-ban, a múlt idejű esetében 75%-ban vonatkozik vizuális észlelésre (ideértve a grafikus jelekkel hozzáférhetővé tett információ észlelésére/feldolgozására referáló előfordulásokat is, l. a (34) adatot, amely a fórumhozzászólás megjelenésének az észlelésére utal).

- (34) te azon kevesekhez tartozol akinek ha *látom hogy* hozzászóltál valamihez szavaid mindig megfürödhetnek szemgurguláim tükrében... (MNSZ)

Míg a múlt idejű konstrukcióval elsődlegesen látási tapasztalatairól számol be a megnyilatkozó, a jelenhez lehorgonyzott igei kifejezés előfordulásai 49%-ban magasabb szintű mentális folyamatokra (komplex tapasztalatok kiértékelésére, következtetésre, vélekedésre) vonatkoznak (l. (35)). Ez összefügg azzal, hogy a szubjektívizáció műveletében a mentális aktivitás szubjektuma nagy konceptuális egységben dolgozódik fel a megnyilatkozóval, a mentális folyamat és a megnyilatkozás időben érintkezik.

- (35) Most már nagyon tisztán *látom hogy* az emberek a ruhával járó gátlásaikkal együtt hogyan vetkőznek le egy csomó olyan terhet is, ami gondot okoz a hétköznapi emberi kapcsolatokban. (MNSZ)
- (36) Én úgy *látom hogy* azok a kapcsolatok túlnyomó többségben nem voltak stabilak ahol az iskolapadból egyből a házasságkötőterembe mentek utána meg a szülőszobára mentek. (MNSZ)

Az *úgy látom* konstrukció⁵⁰ (36) pedig tipikusan vélekedést vezet be (12 adatból 11-szer, kb. 92%-ban),⁵¹ de nem kivétel nélkül, a (37) adat arra példa, hogy ez a kifejezés is utalhat vizuális percepcióra.

- (37) Ha gondolod, melegítsd a kezed, de én úgy látom hogy a füled már egész vörös. (MNSZ)

Hasonló, sok példával szemléltethető szubjektívizációs jelentésváltozás a tárggyakkal való fizikai kontaktus helyett a mentális kapcsolat profilálása, vö. *ér(int)* ('fizikai kontaktust létesít') → *ért* ('megért, mentálisan feldolgoz'); *fog* ('tárgymanipluláció' → 'megért, mentálisan feldolgoz', pl. *fogod?*) (l. Tolcsvai Nagy 2010: 111).

⁵⁰ Hasonló keretben részletes elemzését lásd Pelyvás 2006-ban.

⁵¹ Három adatból mindhárom vélekedést jelöl a Kiviben.

Az előbbi tendenciára rá is épülhet a tranzaktív/interszjektív funkciójú leírás diszkurzív funkciójú⁵² műveletjelölővé válásának tendenciája. Erre példa lehet a *mellesleg* kifejezés, amely a konkrét körülményjelentésre (egyfajta külső szemléletből történő feldolgozásra) épülve jelöli a témától való eltérést, tehát a diskurzus szerveződésében értelmezhető lépést (Lakoff 1987: 517).

A harmadik tendencia az attitűdjellegű jelentések kialakulása. Ebben a folyamatban a külső leírás úgy válik szubjektívvé, hogy kifejeződik benne a megnyilatkozó/konceptualizáló attitűdje is. Ez a tendencia figyelhető meg a módosítószóvá válás folyamatában is, például a *biztosan* módhatározói funkciójú kifejezés (pl. *biztosan oldotta meg a feladatot*) → *biztosan* módosítószó (pl. *biztosan megoldotta a feladatot*) változásban. A *biztosan* módhatározó a „színre vitt” referenciális jelenet kidolgozó kifejezése, a megnyilatkozó a jelenetnek és a kidolgozott módnak külső (offstage) megkonstruálója és szemlélője. Az így kidolgozott cselekvésmód tagadható (pl. *bizonytalanul, nem biztosan*), kérdezhető (*hogyan oldotta meg?*). A szubjektív episztemikus-inferenciális modalitást jelölő módosítószó (amilyen például a *biztosan* is) a referenciális jelenet és a megnyilatkozó vélekedési folyamatai közötti mentális kapcsolatot jelöli. A valószínűsítés attitűdjellegű viszonyulás a referenciális jelenethez, jelölése a mondat protoállításának érvényét nem befolyásolja⁵³ (l. a (38)-ban a *megtalálta* kifejezéssel jelölt protoállítást),⁵⁴ és mivel a megnyilatkozó nem külső szemlélője a valószínűsítésnek, a kifejezés nem tagadható és nem kérdezhető. A valószínűsítési attitűd azonban kifejezésre juttatható önálló fordulóban⁵⁵ is (l. (40a)).

(38) *Biztosan* megoldotta a feladatot.

(39) – Megoldotta?

(40a) – *Biztosan*.

(40b) – Igen, *biztosan*.

(40c) – *Nem, *biztosan*.

A (40a)-hoz egy implicit ’igen’, a lehetőségességet megerősítő felelet rendelhető (lásd kifejtve a (40b)-ben). A valószínűsítési attitűd azonban összeegyeztethetetlen a ’nem’ felelettel (lásd a (40c)-t).⁵⁶ A módosítószó nem az ’igen’ és a ’nem’ között helyezi el a profilált eseményt, hanem a lehetőségességének/valószínűségének a fokát jelöli (vö. Kiefer 2005: 76–7).

A műveletek különbségének következménye, hogy a *biztosan* módosítószó – szemben a módhatározóval – szemantikailag nem az igével, hanem a (valamilyen mértékben kidolgozott) állítással (a referenciális jelenet nyelvi reprezentációjával)

⁵² Vö. Tátrai 2011: 36–7.

⁵³ Lényeges különbség, hogy a módhatározó korlátozhatja a protoállítás érvényét, vö. Péter BIZTOSAN *oldotta meg a feladatot* (l. Kugler 2009, vö. Imrényi 2011).

⁵⁴ A protoállítás fogalmára, a korlátozó és egyéb műveletekre lásd Imrényi András munkáit (főleg Imrényi 2011, 2012: 124–9).

⁵⁵ Ez viszont a módhatározói kifejezésre nem érvényes, mert az feltételezi a CSELEKVÉS fogalmi tartományának aktíváltságát, amelyet kidolgoz, ezért a hasonló eldöntendő kérdésre csak olyan formában volna természetes válasz, hogy *Igen, [megoldotta,] méghozzá biztosan*.

⁵⁶ Az ebből a szempontból kivételes *aligha* (továbbá *bajosan, nehezen*) elemzésére lásd Kugler 2009-et.

van viszonyban, ezzel magyarázható a módhatározóénál nagyobb szórendi szabadsága is, vagyis az, hogy nem mindig szomszédos az igével (vö. Imrényi 2011).

Nem törekszem arra, hogy a fenti tendenciákat a jelentésváltozásban elkülönítsem egymástól, a szubjektívizáció grammatikalizációs vonatkozásai mindhárom típussal kapcsolatba hozhatók.

6. Összefoglalás

Dolgozatomban a kognitív nyelvészet egy gyakran alkalmazott, de többféle értelemben használt kategóriájának, a szubjektívizáció fogalmának értelmezésére vállalkoztam. A funkcionális kognitív nyelvelméletbe illeszkedő megközelítéseket vettem sorra, és a konstruálási módtól nem független, de annál plauzibilisebb szubjektívizációértelmezést adtam. Eszerint a szubjektívizáció művelete a megnyilatkozóhoz köthető konceptuális tartomány működésbe hozása a diskurzusban, és ez azt jelenti, hogy a referenciális jelenetben olyan mentális aktivitás eredménye válik megfigyelhetővé, amely mentális aktivitás szubjektuma azonos a megnyilatkozó szubjektummal.

A szubjektívizáció egyik attitűdjellegű típusát – a megnyilatkozóhoz kötött következtetési folyamatok nyelvi jelölését – alaposabban megvizsgálva megfigyeléseket tettem a művelet nyelvi jelölésével kapcsolatban. Végül a választott szubjektívizációértelmezéssel összhangban kitértem azokra a grammatikalizációs folyamat típusokra, amelyek a jelenség körébe vonhatók.

SZAKIRODALOM

- Athanasiadou, Angeliki–Canakis, Costas – Cornillie, Bert (eds.) 2006. *Subjectification. Various paths to subjectivity*. Berlin–New York, Mouton de Gruyter.
- Croft, William–Cruse, D. Alan 2004. *Cognitive linguistics*. Cambridge, Cambridge University Press.
- EWUng. = Benkő Loránd (szerk.) 1993–1995. *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen* 1–6. (Lieferungen) Budapest, Akadémiai Kiadó. Register (1997). Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Fauconnier, Gilles 1985. *Mental spaces: aspects of meaning construction in natural language*. Cambridge–Massachusetts–London, Bradford Book–MIT Press.
- Imrényi András 2011. *A mondat mint többdimenziós hálózat*. PhD-értekezés. Kézirat. Budapest, ELTE.
- Imrényi András 2012. A mondat mint többdimenziós hálózat. Magyar–angol összehasonlító elemzés. In: Tolcsvai Nagy–Tátrai (szerk.) 2012: 123–37.
- Johnson, M. K. 2001. False memories. In: Smelser, Neil J.–Baltus, Paul B. (eds.): *International encyclopedia of the social & behavioral sciences*. Amsterdam – New York, Elsevier. 5254–8.
- Keszler Borbála 1995. A mai magyar nyelv szófaji rendszerezésének problémái. *Magyar Nyelvőr* 119: 293–308.
- Kiefer Ferenc 2000. *Jelentélmélet*. Budapest, Corvina.
- Kiefer Ferenc 2005. *Lehetőség és szükségszerűség*. Budapest, Tinta Könyvkiadó.
- Kothencz Gabriella Szilvia 2012. Képi sémák és határozóragok. In: Tolcsvai Nagy–Tátrai (szerk.) 2012: 31–58.
- Kövecses Zoltán 2005. *A metafora*. Budapest, Typotex Kiadó.
- Kövecses Zoltán–Benczes Réka 2010. *Kognitív nyelvészet*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Kugler Nóra 2008. A *talán* és az *esetleg* módosítószók funkciói írott és beszélt szövegekben. In: Tátrai Szilárd–Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Szöveg – szövegtípus – nyelvtan*. Budapest, Tinta Könyvkiadó, 202–11.

- Kugler Nóra 2009. A módosítószók funkcionális megközelítése: Miért hangsúlytalanok a módosítószók, vagy miért nem? In: Keszler Borbála–Tátrai Szilárd (szerk.): *Diskurzus a grammatikában – grammatika a diskurzusban*. Budapest, Tinta Könyvkiadó, 130–9.
- Kugler Nóra 2010. *A magyar inferenciális-episztemikus módosítószók lexikonszerű feldolgozása*. Habilitációs dolgozat. Budapest, ELTE.
- Laczó Krisztina–Tátrai Szilárd 2012. Személyek és/vagy dolgok: A harmadik személyű és a mutató névmási deixis a magyarban. In: Tolcsvai Nagy–Tátrai (szerk.): 2012: 231–57.
- Lakoff, George 1987. *Women, fire, and dangerous things: What categories reveal about the mind*. The University of Chicago Press, Chicago.
- Langacker, Ronald W. 1987. *Foundations of cognitive grammar*. Volume I. Theoretical prerequisites. Stanford, Stanford University Press.
- Langacker, Ronald W. 2006. Subjectification, grammaticization, and conceptual archetypes. In: Athanasiadou–Canakis–Cornillie (eds.) 2006: 17–40.
- Langacker, Ronald W. 2008. *Cognitive grammar: A basic introduction*. Walter de Gruyter, Berlin.
- Lyons, John 1977. *Semantics*. Cambridge, Cambridge University Press.
- MNSZ = Magyar nemzeti szövegtár. <http://corpus.nytud.hu/mnsz/>
- Nuyts, Jan 2001. *Epistemic modality, language, and conceptualization*. Amsterdam–Philadelphia, John Benjamins.
- Pelyvás Péter 1998. A magyar segédigék és kognitív predikátumok episztemikus lehorgonyzó szerepéről. In: László Büky–Márta Maleczki (szerk.): *A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei 3*. Szeged, JATE. 117–32.
- Pelyvás Péter 2002. A kognitívmodell-alkotás és -váltás néhány nyelvi kifejezőeszköze a magyarban. In: Maleczki Márta (szerk.): *A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei 5*. Szeged, SZTE. 405–19.
- Pelyvás, Péter 2006. Subjectification in (expressions of) epistemic modality and the development of the grounding predication. In: Athanasiadou–Canakis–Cornillie (eds.) 2006: 121–50.
- Radden, Günter–Dirven, René 2007. *Cognitive English grammar*. Amsterdam–Philadelphia, John Benjamins.
- Read, J. D. 2001. Eyewitness memory: psychological aspects. In: Smelser, Neil J.–Baltes, Paul B. (eds.): *International encyclopedia of the social & behavioral sciences*. Amsterdam–New York, Elsevier. 5217–21.
- Rónai Orsolya 2012. A nyelvi referencia kognitív pragmatikai megközelítése: Megérteni, amit mások megértenek. In: Tolcsvai Nagy – Tátrai (szerk.) 2012: 211–30.
- Sanders, José–Spooren, Wilbert 1997. Perspective, subjectivity, and modality from a cognitive linguistic point of view. In: Liebert, Wolf-Andreas–Redeker, Gisele–Waugh, Linda (eds.): *Discourse and perspective in cognitive linguistics*. Amsterdam, John Benjamins. 85–112.
- Schacter, Daniel L.–Norman, Kenneth A.–Koutsaal, Wilma 1998. The cognitive neuroscience of constructive memory. *Annual Review of Psychology* 49: 289–318.
- Sinha, Chris 2001. The epigenesis of symbolization. <http://www.lucs.lu.se/LUCS/085/Sinha.pdf>.
- Szilágyi N. Sándor 2011. Szinkronia és diakronia – de miről is beszélünk? In: Kádár Edit–Szilágyi N. Sándor (szerk.): *Szinkronikus nyelvléírás és diakronia*. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 9–30.
- Tátrai Szilárd 2005. A nézőpont szerepe a narratív megértésben. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXI*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 207–229.
- Tátrai Szilárd 2011. *Bevezetés a pragmatikába. Funkcionális kognitív megközelítés*. Budapest, Tinta Könyvkiadó.
- TESz. = Benkő Loránd (főszerk.) 1967–1984. *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 1–4. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2001. *A magyar nyelv szövegtana*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2003. Az érzékelést jelentő igék jelentéséről. *Magyar Nyelvjárások XLI*: 609–15.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2010. *Kognitív szemantika*. Konstantin Filozófus Egyetem Közép-európai Tanulmányok Kara, Nyitra.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2012. Az alany funkcionális értelmezéséhez. In: Tolcsvai Nagy–Tátrai (szerk.) 2012: 103–22.

- Tolcsvai Nagy Gábor–Tátrai Szilárd (szerk.) 2012. *Konstrukció és jelentés: Tanulmányok a magyar nyelv funkcionális kognitív leírására*. Budapest, ELTE, DiAGram Funkcionális nyelvészeti műhely.
- Tomasello, Michael 2002. *Gondolkodás és kultúra*. Budapest, Osiris Kiadó.
- Traugott, Elizabeth Closs 1989. On the rise of epistemic meanings in English: An example of subjectification in semantic change. *Language* 65 (1): 31–55.
- Traugott, Elizabeth Closs 1995. Subjectification in grammaticalisation. In: Stein, Dieter–Wright, Susan (eds.): *Subjectivity and subjectification*. Cambridge, Cambridge University Press. 31–52.

Kugler Nóra

adjunktus

ELTE BTK

Magyar Nyelvtudományi

és Finnugor Intézet

Mai Magyar Nyelvi Tanszék

SUMMARY

Kugler, Nóra

Linguistic interpretations of the phenomenon of subjectification

This paper discusses the category of subjectification, a category often referred to, but used in a variety of senses, in cognitive linguistics. It looks at a number of approaches within functional cognitive linguistics and gives an interpretation of subjectification that is not independent of the way of construal but is more plausible. The operation of subjectification is taken to be the putting into operation of a speaker-oriented conceptual domain in the discourse, meaning that the result of a mental activity whose subject is identical to the person who produces the utterance becomes observable in the referential scene.

Looking more closely at one attitude-like type of subjectification, the linguistic marking of speaker-related processes of inference, the author makes a few observations concerning the linguistic representation of that operation. Finally, in harmony with the chosen interpretation of subjectification, she discusses types of processes of grammaticalization that can be seen as related to that phenomenon.

Keywords: subjectification, intersubjectivity, construal, grammaticalization, attitude.

Bartókiána, a Temesi-hipertext (Temesi Ferenc: *Bartók*)

Temesi Ferenc legújabb (nagy)regénye, a *Bartók* ismét föladja a leckét a hivatásos és a nem hivatásos befogadóknak.¹ Tarján Tamás (2012) egyenesen *Bartókiánának* nevezi. A nyelvész számára elsősorban a regény formai, szövegszerkesztési, szemiotikai megoldásai (hálózatosodása) jelentik a szellemi kihívást. Ezek tudatosabb, jobb megismerése, megértése és megértetése mindenképpen segítheti a befogadást. Tanulmányom célja: a Temesi-szöveg hálózatainak a vizsgálata. Különös tekintettel arra, hogy Temesi regényei nemcsak a posztmodern regény egyes jellemzőit, hanem a posztmodern filozófiájához illeszkedő internet (világháló) nyelvi jegyeit (pl. hipertextualitás) is magukon hordozzák. A tanulmány második felében a befogadói élményhez adok támpontokat. Elemzésem folytatása korábbi Temesi-írásaimnak (pl. Balázs 1989, 1997, 1998).

A Temesi-hipertext

Papp Ágnes Klára (2009) Temesi szövegeit inkább a neoavantgárd körébe sorolja, Temesi Ferenc önmagát azonban posztmodern írónak tartja, műveinek nyelvisége, folyamatos nyelvi (ön)reflexivitása pedig értelemszerűen besorolható a posztmodern stílusba. A jellemzően Temesi-stílus már az első regényben megjelenik (*Látom, nekem kell lemennem*, 1977), a *Por* (I–II., 1986–1987) sikere nyomán regénytrilógiájában (*Por–Híd–Pest*) stabilizálódik, a *Kölcsön Idő* című újságregényben (regényújság) (2006) kiteljesedik (szétaprózódik); az újabb nagy regényben, a *Bartókban* (2012) azonban némiképp visszatér a korábbi epikai megoldásokhoz (három regény az egyben); ám a szövegek koherenciájában, hálózatosodásában újabb és újabb megoldások bukkannak fel.

Következzen egy rövid áttekintés a Temesi-féle formabontó szerkezetekről, montázstechnikáról, szövegszerveződésről: szótárregény (*Por*), jóskártya, kínai pálcikajóslás (*Híd*), a titkos kínai hadművészet 36 hadicsele (*Pest*), sakkjátszma (*Királyáldozat*), újság (*Kölcsön Idő*). Papp Ágnes Klára (2009) szerint Temesi módszerre teszi a formabontást. Ennek néhány elemére korábban felhívtam a figyelmet (Balázs 2007: 152): mágikus megoldások, fésűfogszerkesztés, multimedialitás, kollázs (montázs), kisformából összeálló nagyforma, illetve ahogy Jánossy (2012) nevezi: fragmentált forma.

¹ Alexandra, Pécs, 2012, 599 oldal.

Temesi az első magyar író, aki az intertextualitást tudatos programmá emelte. Az internet magyarországi megismerésével és elterjedésével az intertextuális programja fokozatosan hipertextuálissá alakul át. *Por* című regénye még az internet előtti világ terméke, de szótárformája már felfogható hipertextnek is. Az 1990-től megjelenő munkáiban egyre fokozottabban van jelen az internetes szövegalkotás számos jelensége, legegységesebben a *Bartókban*.

A posztmodern és az internet összekapcsolódása filozófiai (antropológiai) kérdéseket is fölvet. Ropolyi László (2006: 13) egyik axiómája: „az Internet felépítésében, szerveződésében és működés módjában éppen a posztmodern értéket valósítja meg: *az Internet egy posztmodern eszköz*”. A posztmodern szöveg-szerveződés legnyilvánvalóbb formája: a hipertext. David Crystal (2001: 202–4) úttörő monográfiájában kiemeli a hipertext és az interaktivitás szövegformáló szerepét. A hazai szakirodalomban a kérdésre elsők között érzékenyen reagált Benczik Vilmos (2006: 229–33), de a hipertextes (soklépcsős) szövegépítést elsősorban tudományos szövegekben tudja elképzelni, az irodalmi szöveg alinearitásával kapcsolatban kétségei és félelmei vannak.

Mi számít hipertextnek? Benczik Vilmos (2010: 499) lexikonmeghatározása szerint: „olyan főszöveg, amelynek »alszövegei« vannak. Akkor jön létre, amikor a szöveg alkotója eltér a nyelv kötelező egydimenziós linearitásától, s mondatójának egyes elemeihez (szavaihoz, mondataihoz) olyan magyarázatokat, kiegészítéseket, megjegyzéseket, kommentárokat stb. fűz, amelyek ugyan nem okvetlenül szükségesek a szöveg gondolati ívének követéséhez, de a szöveg egyes elemeit megvilágítják, árnyalják, esetleg színezik [...] A nyomtatott szöveg sajátosságai viszont korlátot szabnak a ~ alkalmazásának, mivel a két szövegrétegnél többet a befogadó csak nagy nehézségek árán tud követni.* Az internet viszont kiterjeszti a ~ alkalmazásának lehetőségeit [...] a szövegekben elhelyezett linkek segítségével akár öt-hat vagy még ennél több hivatkozási szint is gyakori, ráadásul ezek a linkek nemcsak további szövegekre, hanem képekre, hangokra, mozgóképekre is utalhatnak. Gyakoriak lehetnek az egyes szinteken belüli keresztutalások is.”

Boda–Porkoláb (2012: 7–8) a hipertext három alapelvét említi: csomópont, link, bejárás, amelyek megadják a hiperszöveg (hipertextuális szöveg) jellemzőit. Fölhívják a figyelmet arra, hogy a hipertext nem az informatikával jelent meg. Konceptiója már a szövegek közti utalásokkal ellátott konkordanciaszótárakkal, kereshetővé tett bibliakiadásokkal, szócikkekkel összekapcsoló lexikonokkal, kommentált irodalmi alkotásokkal felbukkant. A számítógépes technológia azonban a hipertext új minőségét teremtette meg. Maga a szó (*hypertext*) korai, 1960-as évekbeli megjelenése is mutatja, hogy a jelenségre korábban fölfigyeltek. Boda–Porkoláb (2012: 44) adata szerint Theodor H. Nelson alkotta meg az első definíciót: „A hypertext alatt nem-folyamatos [non-sequential] írást értek; olyan szöveget, amely elágazik, és választási lehetőséget ad az olvasónak, mely leginkább egy interaktív képernyőn olvasható. Általában kapcsoló elemekkel [links] összekötött szövegdarabok soraként képzelik el, melyek különböző útvonalakat biztosítanak az olvasónak.”

Temesi Ferenc szótárregénye tehát még a hagyományos kultúrában is felfogható volt hiperszövegnek. Az informatika kiteljesedésével, mindennaposá

válásával azonban a számítógépes hiperszöveg a korábbi jelenségeket megsokszorozta. Ennek egyik látványos eredménye: a *Bartók*, amely a digitális írásbeliség számos jegyét hordozza magán. Ezek a következők: intertextualitás, csomópont, elágazás, kapcsolódás, különféle útvonalak bejárása.

Messiás-sorsok

Temesi Ferenc *Bartók* regénye nem adja meg könnyen magát. Másként viszonyítja Bartók kedvelőit és nem kedvelőit, nyilván sokakat eltávolít, de jelenthet egyfajta utat, közelítést is Bartókhoz. Ahogy már Temesinél megszokhattuk, a *Bartók* regény sem „egy” regény, hanem ismét három (ahogy a *Por*, *Híd*, *Pest* is az), és sokféle haladási (olvasási) irányt (bejárési lehetőséget) is mutat. Temesi regényében Bartók életrajza két szálon, a történetmesélő (Életrajzoló) életének egy szakasza egy szálon fut. Mindhárom szál gyakran megszakad, mert a regény 110 számozott fejezetre oszlik. Ebből (nem egészen szabályosan) 85 fejezet foglalkozik Bartókkal és 25 az Életrajzolóval (Osztovits 2012). A szerző törekszik arra, hogy a nem bartóki szálat asszociációkkal (említésekkel, nevekkkel stb.) közelítse a bartóki szálhoz (kapcsolódás).

A „kettős” bartóki regényszálból az egyik: Bartók Béla életrajzának első fele (1881–1940): Nagyszőlőstől a világhírig, a felfutás, a házasságok, a siker, Magyarország, utazások a világban; a másik regényszál az amerikai emigráció hat éve (1940–1946). A két szál természetesen számos helyen egymásra utal, reflektál, ahogy a gyermekkor és a felnőttkor folyamatosan egymásba játszik. A gyermekben benne van a felnőtt, ahogyan a felnőttben is a gyermek. A két bartóki szálaban keveredik a valós (dokumentatív) és a fikciós elem. Temesi elolvasta, fölhasználta és sok helyen idézi is a Bartók-irodalmat (levelek, emlékezések, honlap; vö. Forrásjegyzék, 595 – intertextualitás). A megjelenítésre kínálgató részeket, leginkább Bartók elképzelt emberi arcát azonban írói fantáziával – elsősorban párbeszédekben – alkotta meg. A regény attól is izgalmas, hogy keveredik benne az ismert (nem ismert) bartóki életút a fikciós elemekkel, vagyis folyamatosan kérdéseket/kétségeket támaszt.

Temesi változatos, életszerű (azaz összetett) képet „rajzol” Bartókról. Tudjuk, hogy csodagyerek, és már gyermekkori befelé fordulását megértjük az arcát elcsúfító bőrbetegsége kapcsán. Sikertelenül (Geyer Stefi), de sikeresen is szerelmes, azután képes elhagyni a szerelmes, érte önmagát szinte fölálldozó asszonyt (Ziegler Márta) egy másikért, akiben a világhír kapcsán párját és műveinek tolmácsolásában utódját látja (Pásztor Ditta). Gyermekait szerető családapa, bár a két asszonytól való két fiúgyermekének nevelése karrierje miatt háttérbe szorul. Sikeres művész, de legbelül folyamatosan küzd az ellene irányuló intrikákkal. Bőven kap dicséretet, de mégis mintha boldogtalan lenne. Végül pedig óriási programja, feladata lenne még, de az elhatalmasodó betegsége lehetetlenné teszi ennek megvalósítását. „Üresen jöttem erre a világra, üresen is akartam elhagyni, ez a kötelességem. De már tudom, hogy nem lehet” (585).

Ugyancsak tanulságos és olvasmányos Temesi (egyértelműen önéletrajzi vonatkozású) jelenkori művészregénye, lényegében a regény megszületésének kör-

nyezete, háttere. A jelenkori művészregény az utóbbi évtized (2000–2011) személyes eseményei (a helyszínek: a Magyar Szívtestőr szerkesztősége, Újlipótváros, Margit körút), részben a regény írásának története, de előre-hátra utalásokkal beágyazva az elbeszélő egész élettörténetébe, amelynek különleges summázata, foglalata az életének fő fordulóit egybefogó 89. fejezet. Tízéves napilapos munkájának sztorijai egészen a plágiumvádig és az elbocsátásáig, a Kislábúval való összeköltözés, szerelem és annak ellobbanása, a megjelenő impotencia (ennek leírása azt hiszem, első és egyedülálló irodalmunkban), a pánikbetegség („félelem a félelemtől”, 63) bemutatása, a csaknem halálos betegség a nagy ivászatok és „zabálások” következménye (gyomorkilyukadás), a lábadozás, a kórházi rémképek-látomások stb. Ez az évtized a magyar médiában a valóságshow-k, az interneten a web2-es közösségi terek, magánélet-kitáruló kapcsolatteremtő portálok világa, nem meglepő, hogy az író (Életrajzoló) mintha ezt idézné meg. Föltűnő, hogy mindhárom szál egyfajta kudarc, bukás (vö. Molnár 2012). Az első szál Bartók magyarországi, a második USA-beli kudarcra, a harmadik az Életrajzoló elbukása a napilap szerkesztőségében. S csak némi biztatást jelent, hogy közben megszületik a regény, a *Bartók*...

A regény harmadik szála a *Bartók* főcímmel támasztott elvárások miatt szerzetlen, gyakorlatilag nem kapcsolódik az első kettőhöz. Persze kereshetünk és találhatunk párhuzamokat: a zene (sőt a zenélés), Temesi ismertett programja: a beattól (Beatlestől) Bartókig (Osztovits 2012) vagy éppen a Temesi-életműben többször emlegetett helyszín: Rákoshegy (Bartók egy ideig ott élt, Temesi is), a népi és a modern kultúra szükségszerű kapcsolata, egymásból építkezése, vándorlás a világban, a betegségek, kórházi kezelések. De ez aligha elegendő ok arra, hogy az Életrajzoló beleírja magát egy Bartók-regénybe. Talán a Bartók személyiségében meglévő rokon vonások ösztönözték az író erre. Efféle idézetek árulkodnak erről: „Béla mindig azokkal van, akikkel igaztalanul bántak el” (49), „Béla azokkal szemben a legkíméletlenebb, akiket szeret” (248). Vagy talán az a rokon vonás, hogy Temesi Bartókban látja a tragikus sorsú magyar művészértelmiségi prototípusát. A magyarsághoz mélyen kötődő, ám nemzetközi színvonalon is bizonyított művészt, akit hazájában mégis a meg nem értés, az irigység vesz körül. Nem véletlen a „Messiások” többszöri emlegetése: „Rám legnagyobb hatással A magyar Messiások voltak akkor, hiszen én magamat is ilyen Messiás-félelem képzeltem. Ha a magyar poéta sokat kell szenvedjen, a magyar zenész százszor annyit” (228). Az Ady-párhuzam többször is visszatér: „Ady megmutatta a célt. Bartók az akart lenni a zenében, ami Ady a költészetben” (285); vagy Csáth Géza a Nyugatban: „Hasonlít ez a fantáziabirodalom az Ady Endrééhez. Csakhogy Bartók vidámabb, egészségesebb. Az ő szarkazmusa derültebb” (284). Illetve az életrajzírói szövegben, súlyos betegségében, látomásként: „kétszer álmodtam azt, hogy Ady Endre szenvedéseit, gyötrődéseit élem át, a szellemi magyar Ugar miatt. Kivert a víz” (346). Ady és Bartók állítólag találkoztak, de a legendárium szerint csak egy suta bemutatkozás, kézfogás erejéig (229). Nem tudtak egymással mit kezdeni. Bartók fájdalmas sértettségét, megbocsátani nem tudását mutatják ezek a sorok: „egy esztendővel ezelőtt engem mint zeneszerzőt hivatalosan ki-vegeztek. Vagy az illetőknek van igazuk: akkor én tehetségtelen kontár vagyok;

vagy nekem: akkor ők a hülyék. Mindkét esetben köztem és köztük (ti. vezető zeneembereink, Hubay stb. közt) zenéről szó sem lehet” (247).

A regényben a magyar küldetésesség, a Messiás-sors (költővezér) talán legutolsó határozottan emblematikus alakja is felbukkan: Illyés Gyula. Például a külső mérce szempontjából: „úgy kell magunkra tekintenünk, mintha kívülről, idegen szemmel látnánk magunkat. Az a baj, hogy a legtöbb honfitársunk nem járt külföldön, ezért nem is ismeri ezt az érzést. A hal csak akkor tudja, mi a víz, ha a partra vetik” (176). A küldetésesség azonban egy példázatszerű történetben is megjelenik a regény 41. fejezetében. Az író, mivel sokat tartózkodik otthon, egy idős hölgygel együtt elvállalja, hogy felvonókezelői tanfolyamot végez, és meghibásodás esetén segít kimenteni a liftben rekedteket (az idős hölgy közben visszalép): „így lettem én magányos liftmentő” (195). Könnyű fölfedezni a párhuzamot Illyés gátörmetaforájával. A példázat könnyen értelmezhető, mint a (kelet-közép-európai) író küldetése, feladata: konkrét segítség az embereknek, a társadalomnak. Így alighanem romantikusnak, giccsesnek vagy népnevelőnek is hat az üzenet, ám Temesi, a liftmentő távolító ironiájával ezt feloldja: „Néha meg rám jön a frász, ha mondat közben zavarnak... Jólesik a hála, de legyünk rajta túl minél hamarabb. Meg aztán egyszer volt egy szerelmespár is, akit kiszabadítottam. Égtem, mint az aprófa. Akkor jutott eszembe, hogy a madár is azt hiszi magáról, hogy szívességet tesz a halnak azzal, hogy fölemeli” (195).

Kiemelendő egy fontos motívum, amely ugyancsak összekapcsolja az életutakat: a barátságé, a megélt és vágyott barátság fontosságának a hangsúlyozása. Bartók esetében megidéződik Ady, Kodály, és hosszasan szerepel az Amerikában élő, Bartókot segítő Illés Ágota (a Vörös Hadsereg tisztje és kommunista Illés Béla USA-ban élő testvére). Az Életrajzoló esetében pedig még több a barátidézés: Ilia Mihály, Szabados György (402), Cseh Tamás (232), (a magának legendás sorsot kitaláló [Rózsa-Flores]) Eduárdó (Edu, 275), Lázár Ervin (378), Kemenczky Judit (294), Makovecz Imre (382), Szepesi Attila (466), Csaplár Ferenc (469), Páskándi Géza (514).

A regény mozaikossága okán kínál számos kiemelkedő részletet: a Konrád György „látogatójára” emlékeztető, San Franciscót leíró, (utólag bevallottan) Kerouac-fordítás (320), a szomorú jelenkori játék a csekkek befizetésének a sorrendje, az úgynevezett csekksakk (330), a föld jövőjéért való aggódás (342). Vagy ilyen gondolatokat találunk: „Kár azokért az emberekért, akik sose énekeltek, s meghaltak a bennük lévő zenével” (73); „A gyerekek csak pazarolják az időt, és mivel élvezik ezt, nem is veszítenek semmit. Az idő értékesebb, mint a pénz. Több pénzt szerezhetsz, több időt nem. Pedig a gyorsaság az, amit a gazdagok szeretnek megvenni a pénzükkel. Az autókban is” (82); „Az embereket, akiknek sok pénzük van, de nincs idejük, gazdagoknak hívjuk. Azokat, akiknek idejük van, de pénzük nincs, szegényeknek. A legértékesebb ajándékok: a szerelem, a barátság, a szereteteinkkel töltött idő, az egészség, a figyelem, a jelenlét, csak és kizárólag a természetlen, meddő, nem jövedelmező, nem termelő, magyarul improduktív idő gazdag és termékeny talajában gyökereznek” (154); „Isten egy kőben alszik, egy virágban álmodozik, egy állatban mozdul, és az emberben ébred fel. A remény azok álma, akik felébrednek. De ez oly kevés az álom birodalmához képest” (345).

Összefoglalva: a harmadik (sokak által vitatott, kritizált) regényszál az első kettőtől tartalmilag meglehetősen idegen. Fölvetik, hogy miként kerül a szellemi óriás, Bartók mellé egy sok tekintetben kisszerű, 20. század végi, 21. század eleji vagabund művész históriája. Ha a fenti okokat nem fogadjuk el, akkor még kettőt tudok felhozni: a) Temesi folyamatosan beleírja magát a történeteibe, b) valamennyi nagyregénye így építkezik.

Regényes számmisztika

Értelmezői és olvasói kulcskérdés tehát a regény három szála, azok összekapcsolódása. Temesi, hogy megkönnyítse a befogadást, a 110 fejezetre tagolódó regényben három piktogrammal különíti el a három szálát. (Bejárási útvonalat jelölő elem.) Ezek a következők: fekete háromszög: Bartók életének 1940-től 1946-ig tartó, amerikai egyesült államokbeli, emigrációs, végső szakaszát jelöli. Fekete négyszög: Bartók élete a születéstől az amerikai emigrációig. Fekete kör: az Életrajzoló főként utóbbi évtizedének eseményei. (Állítólag üres négyzettel akarta jelölni, de fekete kör lett belőle.²) A szálak sajátos, de később mintha megbomló ritmusban követnék egymást: háromszög-négyszög-kör.

Temesi természetesen utal a regényben magában is a négyszög-kör-háromszög megoldásra, a 103. (kör) jelzetű fejezetben ez szerepel zárójelben: „(közösségi portál a több százezer közül a világhálón) semmire se jó, csak arra, hogy boldog, boldogtalan jelezze, hogy ismer vagy ismerni akar” (556). Vagyis a hagyományos irodalmi formában szereplő jelrendszer meglátása szerint megfelelőtethető egy közösségi hálónak (iwiw, Facebook).

Temesi bevallott törekvése, hogy a Fibonacci-féle számsor logikájának fellessze meg művét. A Fibonacci-féle számsorozat képzési szabálya: minden tag egyenlő az előző két tag összegével: 1, 2, 3, 5, 8, 13, 21, 34, 55, 89. A 110-es számot (a regény fejezeteinek számát) is három Fibonacci-szám adja ki: $21 + 34 + 55$.

Az egyes élet- és idősíkok között sok helyen találunk érintkezést, kapcsolódást. Érdekes formai megoldás a 69. fejezet (a regény kétharmadán túl, a regény 76%-a). Ebben a fejezetben (álomban?) összekapcsolódik múlt és jelen (körrel van jelölve, de háromszög is lehetne). Bartók egy San Franciscó-i szállodában reggelizik, és odalép asztalához az Életrajzoló. Itt mondja el Bartók ezt a szép mondatot: „Az én zenémet a legjobban a gyerekek és az állatok értik” (317). Ki tudja miért, itt, ebben az egybekapcsoló, központi fejezetben bukkan föl a magyar kultúra egyik legfurcsább figurája, Frida Khalo, az író szerint „magyarcigány-mexikói keverék” (319), festő, hihetetlenül hányatott, kalandos és szörnyű sorsú életművész, akivel kapcsolatban jól értesült az író. (Mexikóvárosban, mint számon tartott furcsa magyarnak mindig elmesélik a történetét.) Egy másik ilyen furcsa összekapcsolódás a 88. fejezet: itt a Cantata Profanáról szóló részben szövődik össze (nehezen értelmezhetően) néhány szegedi emlék – no meg a bartóki szál.

² Temesi személyes közlése (2012).

A 69. és a 89. fejezet egyfajta csomópontnak tekinthető. A 69. (egyébként „beszélő számként is értelmezhető) fejezet egyfajta „három az egyben”, és ráadásul kis beleérzéssel az aranymetszés szabályainak is megfelel („Mutass jobb természeti formát, mint az aranymetszés” [487], de hozzáteszi: „Azért egy kicsit belenyúltam a matematikailag jól kiszámított szerkezetbe. A keletiek tudják ezt, sőt az ókori görögök is. Mielőtt kész a kép, egy picit el kell térni, nem lehet tökéletes emberi mű” [488]). A 89. (mágikus) fejezet pedig (Fibonacci-szám) az Életrajzoló életének summázata: Szegedtől a világ bejárásáig. Ezek a formai megoldások a Temesi-regények korábbi szövegszerveződési megoldásaira is emlékeztetnek.

Tarján Tamás (2012: 113) egyenesen Temesi-féle számmissztikáról beszél. Temesi Ferenc neve kétszer hat betűből áll (6+6), a *Por* 666 fejezetből (szócikkből), a *Por* főszereplője Szeles András, a *Hid* főszereplője Zoltán András neve ugyancsak 6+6 betű. A Bartókban szereplő anagrammanév: Terence Mefis (ugyancsak alterego) már a 7+5-ös osztást követi, de a végeredmény 12. Bartók neve 6 betű. (Kodály Zoltán ugyancsak beleillik a 6+6-os felosztásba, de a Bartók regényben csak mellékszereplő, kissé árnyalatlan, de jó barát.) A 6, de különösen a 666 a sáttán száma. (A Temesi-regények további számmissztikájához lásd Balázs 1998.)

Temesit olvasva föltehetjük a kérdést (amelyet az Életrajzoló is föltesz magának): „Él zavarban volt... melyik írásából csináljon stílust, vagy melyik stílusából írást” (59). Sokakban fölvetődik a regény mozaikszerűsége (a program tehát Temesinek egész írásművészetét jellemzi), amelynek általában egyik erőteljesen kiütöző példája az idézetszerűség (a sokféle szövegek közöttiség/intertextualitás). Temesi már kezdetben kialakította a hagyományos és a mai folklórból, valamint a magyar és világirodalomból vett idézési technikáját (folklorizmus, neofolklorizmus), de ez az utóbbi évtizedben, talán az informatikai (digitális, technokulturális) fordulat hipertextuális-hiperexpansziós hatására kiteljesedett. (Temesi úgy tartja magáról, hogy ő „szorgalmazta”/vezényelte a 2000-es évek elején az első internetes/többkező regényt.) Szerepel utalás McLuhanra, a legnagyobb médiagurura: „A rádió, a tv, a számítógép idegrendszerünk kiterjesztése” (179).

Általában nagyon sok jelzett (és jelzetlen) vendégszöveggel dolgozik az író, és láthatóan nemcsak ennek logikája (hogyan illessze be a szövegbe), hanem filozófiája (mire való, hogyan működik az idézet) is foglalkoztatja. Részben az érintettség okán is, hiszen Életrajzoló egyik életeseménye egy plágiumbotrány. A regény ebben a tekintetben adalék napjaink külföldi és hazai plágiumbotrányaihoz is. Temesi így vélekedik az idézésről: „Az író hivatásos tolvaj. Az újságíró csak alkalmi besurranó” (173); „Az irodalom nem más, mint idézés” (281); „ha egy szerzőtől lopsz, tolvaj a neved, ha többitől, tudós” (336). Hogy mennyire foglalkoztatja az idézés, kétszer is közreadja a tanácsot: „Ne idézz mindig, mondd el, amit te tudsz...” (240); „Ne idézz!” (349); „A neten mindent lehet (ellopni), a printben nem építhető be a szövegbe semmi?” (573). A rejtett és a nyílt idézés, vagyis a szövegek közöttiség ma már filozófiailag-esztétikailag aligha vitatható kérdés (természetesnek tartjuk), de arányai néha meghökkenthetik az olvasót. Két helyen is utal az írástechnikára: ÍR. TÖRÖL. ÚJRAÍR (stb.) (257, 272).

Találunk hosszas, egyes esetekben a tematikából teljesen kilógó citátumokat. Ezek kitérőnek, kalandnak esetleg érdekesek, de ha célirányosan (folyamatosan,

cselekményt követve) olvasunk, kérdéseket vetnek föl. Ne feledjük, akárcsak a *Híd* esetében, ez a regény is idézőjellel kezdődik és végződik. Csakhogy a *Híd*-ban még alig észrevehető, itt már óriási, egész oldalassá növelt idézőjelet találunk a regény elején és végén, talán a „gyengébbek kedvéért” (7 és 593). A szerző még saját szövegének véglegességével kapcsolatban is szkeptikus: „minden mű két átdolgozás között lebeg egészen a szerző haláláig, sőt tovább” (67). Egészen furcsa megoldás (de korábbi Temesi-művekben is tetten érhető) ismerőseinek naptárszerű felsorolása (pl. 178). A regény végén Forrásjegyzék (595) található, ez a megoldás szépirodalmi regényekben szokatlan, bár már Esterházy Péternél is előfordul.

Narráció

Az idézettechnika sokfélesége okozhat értelmezési zavart. Elfogadtuk, talán meg is szoktuk, hogy egyes íróink nem követik a hagyományos magyar idézettechnikát (az egyenes, élő beszédben sor eleji gondolatjellel vagy idézőjellel jelezzük azt, hogy éppen valaki beszél). Temesi mellőzi a párbeszédet efféle jelölését (többnyire csak a Bartók-irodalomból átvett hosszadalmas szó szerinti idézeteknél/leveleknél használ idézőjelet). A párbeszédet jelöletlensége sokszor okoz gondot, nehezen dönthető el, hogy éppen, aktuálisan ki beszél, esetleg kit idéznek (pl. 32., 63., 70. fejezet). Nézzünk egy példát (70. fejezet):

Veled is?, kapott bele Él. [az utolsó konkrét utalás arra, hogy ki beszél, Él, a férfi]
Kislábú tovább fújta a nótát és a füstöt. [narrátor]

Mi nem akarunk erősebbnek látszani... [hosszú idézet] vagy kilyukadna a gyomrunk. [végig Kislábú, a nő]

Ez a gyomorkilyukadás most miért? [férfi]

Emlékezz csak a Zolira. Aki a végén már csak pálinkát evett. [nő]

Most is szeretem. [férfi]

Én is. [nő]

Na jó. [férfi]

Ez volt kapcsolatuk kulcsszava. [narrátor]

Rajongani csak nők tudnak, a családunkért [itt csak a birtokos személyjel igazít el, hogy ismét idézet van, de még nem tudjuk biztosan, hogy a férfi vagy a nő beszél-e] képesek vagyunk feladni az álmainkat, olykor magunkat is, úgy, hogy meg se bánjuk. Képesek vagyunk férfinéven leélni az életünket. [itt válik világossá, hogy a nő beszélt] (329).

A narráció változatossága, sokfélesége olykor megértési zavart okoz. Tudvalévő, hogy a beszéd narrációbeli idézésének két fő módja van: a) egyenes beszéd (oratio recta) és b) függő beszéd (oratio obliqua), illetve ezek a esetjei. Például a 70. fejezetben a narrációnak a következő módjait tapasztalhatjuk:

a) Egyenes beszéd (idézet): „Ezt a régit most miért olvasod?, kérdezte a mókás, harlekin arcú Kislábú. [nő]

Mert meg akarom mutatni neked, honnan jutottam el Bartókhoz.” [férfi]

- b) Szabad függő beszéd (átmenet a szabad és a függő beszéd között; átélt beszéd, az elbeszélő beleképzei magát valakinek a gondolatmenetébe, gyakran nem dönthető el, hogy belső vagy külső beszédről van-e szó): „Nem akarunk hősök lenni (mondjuk legyőzték se!), és inkább a hátunk fáj, mert mi ott cipeljük a gondokat, mondta a Mici, a masszörnöm, mind szívinfarktust kapnánk, vagy kilyukadna a gyomrunk” (329).
- c) Szabad egyenes beszéd (az elbeszélő a megidézett beszédet nem ágyazza be a szövegbe központosási jelek, segédzavak segítségével, így az olvasónak kevés információja van arról, hogy éppen kinek a szövegét olvassa): „Ez 1967 májusában volt, mondta Él. Gimis voltam. [eddig a férfi, egyenes beszéd] Tovább olvasott. [tipográfiai jelölés nélkül átmege elbeszélői narrációba] (327). És: „Kislábú azt mondogatta magában, hogy ez nem szeret, nem szeret, csak hátulról akar engemet. Mert utálja a pofámat. [eddig a nő, egyenes beszéd] Ez nem volt igaz. Ami igaz volt: Él szeretett hátulról...” [tipográfiai jelölés nélkül megy át narrációba] (326–7).
- d) Elbeszélői nézőpont:
 Egyes szám első személyű elbeszélő: „Nem tudom, hol kezdődött a szerelmi sivatag” (326).
 Egyes szám második személyű elbeszélő (az egyes szám első személyű átképzéletes változata): „Ez annyit jelentett: meg se próbálkozz vele!” (326).
 Egyes szám/többes szám harmadik személyű (általános) elbeszélő: „Az ember tíz évig mártírként tűrte, amit a Mártírok útjával és vele csináltak” (326); „Amikor elmentek a vendégek, Élék lefeküdtek az új ágyra...” (326).
- e) Olykor a szerkesztő (A szerk.) vagy az író (?) is belekotnyeleskedik a szövegbe: „Az amerikaiak irtóznak a fénytől... szeretik a redőnyöket lehúzva tartani (*Mi is. A szerk.*)” (140).

Szöveghálózat

Az egyes fejezeteken belül nagyon gazdag, összetett, olykor burjánzó és szétszaladó a témafejlődés, gyakori (meglepetésszerű) az elágazás (az internet világában linknek nevezzük a más szövegre, szövegrészletre való ugrást). A hagyományos, lineáris szövegben azonban mégis van egy logikus szál, visszatérés, harmónia, amely keretet ad a megértéshez. A 70. fejezet témafejlődését alaposan vizsgálva, a fő téma, amelyet az író el is árul: az ember. A (körrel jelölt) fejezet konkrétan azonban egy megnevezett városrészről szól, ahová Kislábúhoz (barátnő) költözik: Újlipótváros (átnevezi: Újlipótvár). A fejezetben visszatérő téma a zsidóság, a férfi-nő kapcsolat (a szexuális elhidegülés), valamint meglehetősen szervesen, de mindig „bevillan” Bartók is (kapcsolódás).

- a) A zsidóság a következő környezetekben jelenik meg: [esetleges háttértudás: Újlipótváros a pesti zsidóság egyik negyede] – máramarosi zsidó népdalgyűjtés – felirat: hitközségi tábla – kiabáló (zsidózó) ember – „Miért zsidózol?” / zsidó nevezetességek / meggyilkolt zsidók.

- b) Férfi-nő: Kislábú (nő) lakása – franciaágy – szerelmi sivatag (elfordulás) – női jellem – (kocsmá: „feleségszomorító”) – Szőke Démon – impotencia – alkalmi nők („Kapt be, mondta, mintha neki lenne mit”).
- c) Bartók: „honnan jutottam el én Bartókhoz” – „hogyan jövök én Bartókhoz”, „apukád Kodály keze alatt tanult” – „Oscar Petersont tegyem föl, vagy *Bartók V. vonósnégyesét*”? – „Te se vagy egy Bartók!”.

A 70. fejezet három jól szétválasztható részre oszlik, és különlegessége az, hogy mindhárom rész fő témája 7-7 nagyobb altémára osztható (az altémák még tovább szegmentálhatók). Mindegyik fő téma a helyszínnel (Újlipótvár) kezdődik, majd mindegyikben visszatérően, ritmusosan megjelenik a zsidóság, a férfi-nő kapcsolat és Bartók. Az első két részben van egy-egy „szöveg a szövegben” rész, vagyis egyfajta (idézőjelekkel nem jelölt) vendégszöveg: 1. felolvasás az író első könyvéből, 2. Tücsi, a bróker írása a csekkokról. (A 3. részben számos kocsmái történet, sztori van.)

Hogy ez a (sokszor meglehetősen nagy ugrásos, kihagyásos) szövegszerkesztés mennyiben a modern informatikai eszközök nyelvi hatása, nem tudhatjuk. Az idézés mint probléma azonban ide kapcsolható. Temesit foglalkoztatja ennek az új nyelvi világnak a működése, és erre utal is: „Több milliárd könyv van, és fele annyi olvasó se. A számítógépes, telefonos önmegvalósítás, a blog és az sms, már az abszurd határáig vitte el ezt a folyamatot. Mindenki ír, senki se olvas” (282). Egészen más okból (valószínűleg az rossz olvasmányok kedélylohasztó hatása, esetleg a kritikák lélektani következménye) miatt írhatta Bartók, és emelte ki Temesi kötete mottójául: „Tulajdonképpen legjobb semmit se olvasni, csak írni, tekintet nélkül minden jelszóra” (5). Nyilván az író is foglalkoztatja a sokféle szöveg kereszteződése, a terjengősség. Kritikusai szemére is vetik, hogy terjengős, több (visszamaradt) publicisztikai hordalékkal van teli, és legalább 100 oldallal karcsúbbá lehetne tenni (pl. Jánossy 2012, Tarján, 2012). A hosszas, szervesetlen idézetek az olvasót inkább kizökkentik, mint kíváncsivá teszik. A 70. fejezet témafejlődését így vázolhatjuk fel (3 fő rész, azon belül 7-7 altéma):

[EMBER – mindig az emberről szól a mese, egyébként ez: VÁROSRÉSZ/HÁZ]

Újlipótvár(os)

franciaágy

szerelmi sivatag (szexuális elhidegülés)

és

felolvasás

/első könyve + reflexiók = „hogyan jövök én Bartókhoz?”/

magyar zsidó népdalgyűjtés

Újlipótvár

feliratok, firkák, kiabáló (zsidózó) ember

Simone de Beauvoir: férfi és nő

a nő világa (Kislábú) (mit tegyék föl: „Bartók V. vonósnégyesét?”)

szókirakós

kocsmá

/Tücsi írása a csekkokról/

Újlipótvár

antikvárium

zsidózás – pesti zsidó nevezetességek (net)

Magyalerdő kocsmá, kocsmasztorik (taxis, taxissztori)

kocsmáember-típusok („Te se vagy egy Bartók”)

foghiány (impotencia)

alkalmi nők

Szövegformák

Papp Ágnes Klára (2009) a korábbi Temesi-szövegek jellemzői között ezeket sorolja fel: anekdota, formabontás, műfaji határátlépés, önéletrajziség, korkép, rövidtörténet, szerkezet. Mindezek a Bartók-regényre is érvényesek. A Bartók-regény szövegkavalkádját a maga teljességében nem mutatom be. Csak a példákat hozok: (hagyományos folklór) mese, meseformulák: Tombác Jánostól (91), indián mese a prérifarkasról (100); népdal: Faggyú gyertyát égetek én... (127); (átmenet) anekdota, vicc: Hogyan születtek a zenészek? (158); néprajzi minieszék: a madártej dialogizálva (12), a szalonnasütés leírása (95); anekdotikus magyarázatok: Eb ura fakó, Ugocsa non coronat, írta a lefordíthatatlanul magyar Ady, az örök magyar dacról, Kutjának kutya az ura, Ugocsa nem koronáz – tudniillik a legkisebb, Ugocsa vármegye volt az egyetlen, amelyik nem fogadta el királynőnek Mária Teréziát (23); (irodalom) vers: La Cigale et la fourmi (La Fontaine: A tücsök és a hangya) (273); (gyakorlati műfajok) fogalmazás: A tücsök és a hangyák (272), levél (456), „haláltánc”, 18 levél (542), idézetek a zenéről (530); (modern folklór) Ahány nép... (leginkább internetes felsorolás-sorozat) Makacs magyar vagy, ha... (18), tanácsok (498), átvétel: bagó címszó (a *Por* című regényből) (88) stb.

Nyelvi játékok

Temesi a regényben számos helyen programként is megfogalmazza nyelvi törekvéseit (önreflexió). Az egyik ilyen helyen: „Az igazi irodalom mindenekelőtt a nyelv legeslegvégső határig való megterhelése... Az irodalom nem más, mint idézés” (281). Vagy a beszédaktus-elméletre rímelve: „A szavak cselekvési módok, amelyek hatással vannak a változásokra. A nyelv erő” (85).

Temesi burjánzó, szűnhetetlen nyelvi játékaira, szójátékaira már korábban felfigyelhettünk, az író most is tobzódik a nyelvi játékok dzsungelében. Mindenkit komolyan foglalkoztat a neve (nomen est omen, gondoljuk öntudatlanul is). Utánajár Bartók nevének. A jelentésfejtésben meglehetősen szabadon vélekedő Czuczor–Fogarasi-szótárból ezt olvassa ki: „A Barta, Bartók szó tehát harcost, harcolót jelent” (300). Mint már jeleztem, Bartók neve a nem bartóki fejezetekben is felbukkan. Néha meghökkentően és kicsit eltávolítóan is játszik a névvel: „Bartók az alattam lévő lakásban lakott vagy öt évig. Nem a Béla. A Robi” (397).

Ősi nyelvészeti antropológiai működés a becézgetés, Temesi ugyancsak kedveli a névjátékokat. A két főszereplő, Bartók és Életrajzoló személyiségének összetettségét, sokarcúságát stilisztikailag is jelzi beceneveik sokasága: Bartók esetében is: *Béla, B., Mister BB., Mr. Bí*, de még inkább a másik szereplő: a névhe-lyettesítő Életrajzoló (Bartók és a saját életét rajzolja, nem írja) sokszor „beszélő” becenevei (amelyek élethelyzetekre is utalnak): *Él, Éli, Éles, Élező, Életraj Zoli, Ételrajzoló, Életharcoló, Élv, Lélekrajzoló*; Budapest nevét is megsokszorozza: *Fele Buddha, fele pest, Butapest* (45), illetve egy részét, a Városligetet: *Ligécia, Ligi, Ligó, Liszé* (45).

A regényen (és az egész életművön) folyamatosan követhető nyelvi reflexió, leginkább nyelvi játék, disszemináció (jelentésszóródás) által. Következzen néhány beszédes példa.

Szóferdítés, szótorzítás: *cihológ* (pszichológus, 49), *lápíró, óságiró* (lapíró, újságiró, 59), *szabaddulás* (felszabadulás, 91), *Budakanász* (Budakalász, 97), *polihiszterika* (polihisztor nő, 124), *hóttög Mekdönci* (hot dog, McDonald's, 174), *zenebeszerző* (189), *filharmókus* (állítólag Bartók tréfája, filharmonikus, 214), *nyögdíjas, nyűgdíjas* (nyugdíjas, 272), *Népszabó* (Népszabadság, 276), *golyóirat* (folyóirat, 294), *Fiatál Fűrészek Klubja* (Művészek, 295), *Rácpácegres* (378), *Tévirati Iroda* (Távirati, 381), *Mogyer Szöcjalusta Méhkaspart* (Magyar Szocialista Munkáspárt, 417), *zongorilla* (zongorista, 534).

A rendszerváltás megnevezései: *rendváltás, gatyaváltás* (16, 173), *atya-váltás* (277).

Sajátos megnevezések: *jelengyalázó* (kocsma, 34), *tőke nélküli kapitalizmus* (175), *Magyar Szívtestőr* (azonosíthatóan a Magyar Nemzet, 59), „*radioaktív-tévépasszív nemzedék*” (296), *feleségszomorító* (kocsma, 332), *író-nemolvasó találkozó* (399).

Népies szólás: *Hol jársz, kelsz, ahol a madár se jár?* (szegedi válasz:) *Kelők-járok, mint a nyomorúság* (89), *Magyar vónék, ha idő lönne hozzá, akárcsak öt-percnyi* (Dugonics nyomán, 93), *Aki szalonnát övött, annak sikos a szája* (96), *Sülj áldott, pirulj áldott* (kenyészítő formula, 185), *Béla hallgatott, mint a harang nagypénteken* (362), *A legény, mindazonáltal, ha a kalapjába szarik is, legény marad* (365), *jobb száz irigy, mint egy szánó* (366), *Anyám, borogass, ez olyan lila* (474), *átestött a hét szégyönönön* (ahogyan Szegeden mondták), *többet játszott a fűtykőssel, mint kisgyerek a csörgővel* (535).

Népnyelvutánzás (csángók): *bolondojzon, foglalkojzon, gondolkoztatok* (132, 133, 134).

Torzított szólások is: *Amszterdam megér egy klisé*t (360), *hányni jár belé a lélek* (419). Sajátos, költői szóalkotások: *jelengyalázó* (kocsma, 34.), *múltkészítő* (újságszerkesztőség, 94.), *szellemi sámli* (nem túl okos, 122.), *szellemi takaréktűzhely* (ua., 124.), *ha rövid az idő, toldd meg egy féléssel* (506).

Szójáték: „*mért született hébernek, mért nem inkább négernek*” (73), *pápuák kok pengettek poros fát* (285).

Rímes szólások: *nézek, mint Rozi a moziban* (232), *Ások, mint mások* (261), *nem a Téalapó, nem a Gestapó* (328), *Ádám bátyám lábát rázván pávát látván pávává vált* (417), *édes-kedves krumplileves* (554).

Paradoxon: *Gömbvillám a birsalmakompótban* (119).

Modern szólás (idézet): *Neki a halál olyasmi, ami mindig mással esik meg* (33), *A humor gyilkol, viszont ártatlan* (34), *Az életben... úgy élünk, mint hal a fán* (65), *a rosszakat errefelé kitüntették, azután agyonlőtték. A jókat előbb agyonlőtték, azután tüntették ki* (122), *a csók emlékeztető arra, hogy két fej jobb, mint egy* (142), *A negyven év az ifjúság öregkora, az ötven az alkony ifjúsága* (191), *Dolgozott, mint állat* (191), *a munka a szegények sportja* (231), *Egy politikai rendszer megváltoztatásához elég két hét, mint '56-ban, a gazdasági rendszerhez hat év kell, a társadalom megváltoztatásához három nemzedék se elég* (257), *Az öregek veszélyesek: nem törődnek már veled, mit hoz a jövő* (308), *A teli gyomor pedig süket* (343), *Belőlünk még nem loptak ki minden anyagot* (344), *ami életet ad, az meg is öl* (350), *A gyermek – Isten legnagyobb találmánya* (368), *szarból nem lehet várat építeni* (396), *Minden kövér emberbe egy sovány van bebörtönözve* (422), *oly korban élünk, amelyben a pizzafutár előbb ér az ember otthonába, mint a rendőrség* (422), *A zene a hangok és a csend érzelmeket kiváltó elrendezése, létezésének lényege az idő* (452), *Már úgy öregszen, hogy a műfogaim is hullanak* (471), *Az embereknek ugyanazok az ellenségeik, mint a könyveknek: tűz, időjárás, saját tartalmuk* (476), *Aki nem hal meg, megöregszik* (493), *egy gyermek tapasztalatok nélkül, de isteni motyóval érkezik a világba* (584), *Üresen jöttem erre a világra, üresen is akartam elhagyni, ez a kötelességem. De már tudom, hogy nem lehet* (585).

Temesi több helyen kifejtette, hogy nagyon szereti a magyar nyelvet.³ A nyelvi reflexiót, sőt a nyelvhelyességet szolgáló megjegyzések is szerepelnek a regényben: „értek alatta. Alatta? S ez a Mosdóssy Imre író akar lenni?” (41); a *tanyai-tanyasi* kettősség megmagyarázása: „Tanyainak pedig azért mondjuk az embert, mert mindig Szeged város polgárának tartotta magát, még ha tarisnyáshasú magyar volt is, míg a 'tanyasi' valóban azt jelenti, hogy tudatlan bunkó, akinek úgy kell lerobbantani a trágyát a csizmájáról” (90). Bartóktól is választ ide kapcsolható gondolatot: „Terjesszék, terjesszék a magyar nyelvet szóval, tettel, beszéddel! Beszéljeteek egymás közt magyarul!!!” (55). Vagy az elbeszélő szavaival: „A mi legnagyobb kulturális tettünk, a mi főséges, szép, szerelmetes, a többenél logikusabb, képszerűbb és pár tucat gyökre visszavezethető, mindenre alkalmas magyar nyelvünk. Ez a titkos nyelv... Aki a magyar nyelven belül van, az a kultúránkon is belül van” (180). Bartók egyik levelében: „Egészen bizonyos, hogy egy évezred múlva, 10 ezer év múlva egész munkásságomnak nyoma se lesz, tán az egész magyar nép és magyar nyelv örökre a feledésbe sülyedt” (162). Nem véletlenül a nyelvi szépség a prérifarkasról szóló indián mesében is felbukkan: „Régen, ha valamit mondtak, az úgy is lett. / Ezért nem mondtak akármit akárkire. / Az emberek nagyon szépen beszéltek” (101). Nyilvánvaló, hogy ezek a (magyar) nyelvi reflexiók is összekapcsolhatók a „Messiás”-gondolattal.

³ „...a magyar nyelvbe pedig szerelmes vagyok” (Osztoivits 2012: 60).

Temesi regényének recepciója

Korunk divatszava a *megosztó*. Megosztó az, akiről nem egységes, nem egyértelműen pozitív vagy negatív az emberek véleménye. Temesi Ferenc *Bartók* regénye valószínűleg „megosztó” regény lesz. Egyeseknek nagyon fog tetszeni, másoknak egyáltalán nem, és sokan lesznek, akiknek valami tetszeni fog benne, és valami nem. Temesi *Bartók* regénye attól „megosztó”-regény, hogy nagyon sokféle. Sok esemény, szál, nézőpont, stílus (nyelvi megoldás), hangvétel kavarog és keveredik benne. Kinek ez tetszik, kinek az, ráadásul, ha valakinek valami nagyon nem tetszik, türelmetlenné válik, és könnyen ráhúzza az egésze.

Olvasás-módszertani lehetőség, hogy a regényt nem szükséges lineárisan olvasni, lehet egyszerre csak egy szálát, illetve ki lehet hagyni részeket (bejárásútvonalak). Lehet ugrani (link) és időzni. A *Bartókból* nagyon sokan *Bartókra* kíváncsiak, mások az *Életrajzolóra*, ismét mások talán mindkettőre. Elsősorban nekik szólna a regény, de lesz, akit inkább az egyik vagy inkább a másik érdekel. Nekik segítség a piktogramozás (a bejárású utak jele). A mozaikregény sajátossága, ha kimarad/elmarad egy szál, attól még befogadható a másik. Sőt, ha egy szálon belül kimarad valami, sokszor még akkor is.

Bartók Béla miatt föltétlenül szerethető ez a regény. A *bartóki* kivételesség, a *bartóki* misztikum sokakat érdekel. *Bartók* a 20. századi magyar történelem géniusza; magyar és egyszersmind világszínvonalú. *Bartókról* elmondható az, ami *Széchenyiről*, hogy ő a legnagyobb magyar, vagy ami *Adyról*, ahogy ő magáról állította: a legutolsó magyar. Látnok. A sikeres és tragikus magyar sorsot szimbolizáló alak. A múltba kapaszkodó és a modernséget is meghaladó művész. Mindemellett *Bartók* emberi arcát alig ismerjük. (*Bartókról* szóló emlékezések természetesen szép számmal vannak, ezekből bőven merít Temesi.) Bár művelt körökben ma már nem illik kritizálni a zenéjét, de a *bartóki* zene még mindig keveseké. Temesi programja, amelyet sokszor elmond: az út a *Beatlestől* *Bartókig*. Ezt a programot valósítja meg a *Bartók-regény*. Egy emberi arc, eggyel több arcvonás azoknak, aki már szeretik *Bartókot*, és egy út azoknak, akik szeretnék szeretni és érteni. Temesi *Bartók-képe* összetett. Olvasható egyszerű *Bartók-élet-történetként*, úgy, mintha ifjúságnak szóló tantörténet lenne, de a regény teljes szöveghálózatában nagyon is sokszólamú, összetett gondolatvilágot, reflexiót tükröz, mondhatni a modern internetes szövegvilágra emlékeztet. Hogy a regény több mint *Bartók-életrajz*, jelzi munkacíme. Az első cím ugyanis a „beszélő” számokat tartalmazó: „48–56-os zongora” lett volna, amelyre utalások vannak a szövegben: például *Bartók kölcsönzött zongorája*: *Első Magyar Zongorakölcsönző*, *Leltári szám: 48–56 (183)*. A 48 és 56 utal 1848-ra, esetleg 1948-ra is, és természetesen 1956-ra.

Érdekes lehet a *Bartók-regény* az *Életrajzoló*nak (az elbeszélőnek) a kettős *Bartók-történetbe* kíméletlenül őszintén beleírt jelenkori élettörténetei okán is. Nyilvánvaló, hogy ez a tény- és nyelvbeli önkítárulkozás vagy nyersesség sokaknak okozhat gondot, azt mondják, hogy kerül a csizma az asztalra, mi köze ennek a kicsit szétesett, öregedő kamaszlelkű pesti beatniknek az éteri magasságokban lévő, makulátlan, tiszta *Bartókhöz*? Mi ez a narcisztikus kitérülés? Hogy me-

részeli azt képzelni a szerző, hogy a bartóki és az életrajzírói sors párhuzamos? Persze lehet keresni mentségeként párhuzamokat. Kelet-közép-európai művészsors: a hányatottság, a számkivetettség, az anyagi függetlenség kínzó fájdalma és az egyszerre magyarnak és nagyviláginak, modernnek lenni gyakorlatilag összeegyeztethetetlen programja. A lehúzó Ugar. Meg a muszáj Herkules. A bartóki és az életrajzolóí szál nehezen kapcsolható össze, bármennyire is igyekszik kapcsolatot találni, erőszakolni a szerző.

Végül valószínűleg az a titka a Bartók-regénynek, hogy nagyon sokféle. Temesi már a legelső regényben ráérezett erre, és az áttörést jelentő *Porban* (szótár-regény) pontosan kitalálta azt a formát, amely a modern mediális és informatikai kor szöveggyártását és szövegfogyasztását idézi. Lehet, hogy valakinek valamilyen „kispróza” (fejezet, szövegrész) nem tetszik, de ha kitartó, előbb-utóbb talál benne valamit, ami mégis. Ha másért nem, a szókimondó, sokszor szarkasztikus, ironikus stílusáért lehet szeretni, valamint a nyelvi változatosságáért (a régi és az vadonatúj, eredeti) nyelvi fordulataiért, amelyek apró meglepetésként szolgálhatnak az új magyar regények kedvelőinek.

A „megosztóregény” következménye, hogy beszélnek róla. Pozitív és negatív értelemben. A teljes elutasításnak – meglátásom szerint – sokkal kevésbé lesznek konkrét esztétikai okai, sokkal inkább, persze ki nem mondva: tudomány- vagy aktuálpolitikai vonatkozásai. Ez rendszerint minden véleményben, kritikában leplezve vagy leplezetlenül benne van.

Temesi Ferenc öntörvényű, a maga útját járja a szegedi Tündér utcától a vidéki szellemi központnak számító nagyvároson (egyetem, beatzene, angol szak), egy tragikus baleset következményeként újjászületésen át Pestig (inkább mint Budapestig), majd pedig számos kalanddal a nagyvilág különleges helyeiig: Amszterdamiig, Mexikóig, Kínáig, az USA-ig. Életrajza nem mentes a meghökkenítő kalandoktól, egy helyen azt írja, már harmadszor született újjá. Temesi nem igazodik székértáborokhoz, nem akar megfelelni, és nem politikusan nyilatkozik (politikáról és kortársakról). Az ilyen ember kiismerhetetlen, és az egyszerűsítők számára kellemetlen. És ha az, könnyen lehet rá találni „esztétikai” kritériumokat, hogy miért nem jók a művei. Mondják rá, hogy: modoros, publicisztikus, logikátlan, fantáziátlan, látomás nélküli, terjengős; formai játékaik öncélúak, ezért legyőzi a forma. Érdekes, hogy ezt a sokféleséget máskor, másoknál akár pozitívumként is meg szokás említeni. Ahogy az is ugyanazon értékkel elmondható a Bartók-regényről, hogy egy zeneértő író sajátos látomása, vagy éppen ellenkezőleg: a zeneértést hírből sem ismerő író, unalmas, ifjúsági irányregényekre jellemző egysíkú⁴ művész életrajza.

Sokféleképpen fogják olvasni a *Bartókot*, ezt a „három az egyben”, állásfoglalásra, vitára ösztökélő, „megosztóregényt”. Mégis úgy vélem, van abban valami csodálatos, ha az emberek Bartókról és egy budapesti időszedő, bukdácsoló, önmagát teljes mértékben, olykor a száanalomig kiadó művésztől vitatkoznak hangversenyteremben, folyóiratok hasábjain és a villamoson. Abban is biztos vagyok, hogy a Bartók-regény kapcsán mindenki egy kicsit közelebb kerül Bartókhoz.

⁴ „...a sokszólamúság mögött masszív egyszólamúság bújjik meg” (Papp Ágnes Klára 2012: 21).

Lehet bármit mondani, de ez eddig irodalmunkban a legjelentősebb kísérlet Bartók összetett személyiségének, hatásának a megragadására. Hogy ez az új magyar regénynek zsákutcája lenne, az idő majd eldönti.

SZAKIRODALOM

- Balázs Géza 1989. Szövegszerkesztési sajátosságok Temesi Ferenc Por című regényében. *Magyar Nyelvőr* 3: 314–26.
- Balázs Géza 1997. Szövegtani-stilisztikai jegyek Temesi Ferenc trilógiájában. In: Péntek János (szerk.): *Tanulmányok Szabó Zoltán professzor 70. születésnapjára*. Kolozsvár, 44–9.
- Balázs Géza 1998. Az irodalmi szöveg szövegtani-stilisztikai elemzése. Temesi Ferenc trilógiája (Por–Híd–Pest). In: Sipos Lajos (főszerk.): *Irodalomtanítás az ezredfordulón*. Pauz-Westermann Kiadó, Celldömölk, 874–89.
- Balázs Géza 2007. Az irodalmi szöveg szövegtani-stilisztikai elemzése. Temesi Ferenc trilógiája (Por–Híd–Pest). In: Balázs Géza: *Szövegantropológia. Szövegek többirányú megközelítése*. Berzsenyi Dániel Főiskola – Inter, Szombathely–Budapest, 152–64.
- Benczik Vilmos 2006. *Jel, hang, írás. Adalékok a nyelv medialitásának kérdéséhez*. Trezor Kiadó, Budapest.
- B. V. [Benczik Vilmos] 2010. Hipertext. In: Adamik Tamás (főszerk.): *Retorikai lexikon*. Kalligram Kiadó, Pozsony, 499–500.
- Boda István Károly–Porkoláb Judit, 2012. *A hipertext paradigma a szövegtanban és a stilisztikában*. Debreceni Egyetemi Kiadó.
- Crystal, David 2001. *Language and the Internet*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Jánossy Lajos 2012. Asztalnál meghalna. *Élet és Irodalom*, október 5., 21.
- Molnár Szabolcs 2012. Párhuzamosok, találkozatok! Temesi Ferenc: *Bartók. Magyar Narancs*, augusztus 16., 24.
- Osztovits Ágnes 2012. Regény életre-halálra. (Interjú.) *Heti Válasz* XII/23, június 7., 60–1.
- Papp Ágnes Klára 2009. Egy szótárforgató följegyzései. Temesi Ferenc 60. *Élet és Irodalom*, november 27., 6.
- Papp Ágnes Klára 2012. „Én egyszerűsítőnek jöttem”. *Élet és Irodalom*, október 5., 21.
- Ropolyi László 2006. *Az internet természete. Internetfilozófiai értekezés*. Typotex Kiadó, Budapest.
- Tarján Tamás 2012. Op. diff. No. 48–56. Temesi Ferenc: *Bárka* XX/4, 109–13.

Balázs Géza

egyetemi tanár
ELTE BTK

Mai Magyar Nyelvi Tanszék

SUMMARY

Balázs, Géza

Bartókiana: the Temesi hypertext (Ferenc Temesi: *Bartók*)

Ferenc Temesi's latest novel, once again, is a hard row to hoe for both professional and non-professional readers. Tamás Tarján (2012) goes as far as dubbing it *Bartókiana*. For a linguist, the spiritual challenge primarily lies in the novel's formal, structural, semiotic properties (networking). A better and more conscious recognition, comprehension and presentation of these may definitely facilitate the novel's reception. The aim of this paper is to explore the networks of Temesi's text, with special emphasis on the fact that Temesi's novels carry, in addition to some properties of the postmodern

novel, linguistic features (e.g. hypertextuality) of the world wide web that fit the philosophy of the postmodern era. In the second half of the paper, I offer some points concerning the reader's experience. This analysis is a sequel to some earlier papers on Temesi (cf. e.g. Balázs 1989, 1997, 1998).

Keywords: hypertext, networking, text semiotics, structure of text, narration, Ferenc Temesi, Bartók.

Narratíva és nézőpontoszerkezet Az arany ember szövegváltozataiban¹

1. Bevezetés

2008-ban a Pete Pite Kiadó három klasszikus regénynek: *A kőszívű ember fiainak*, az *Egri csillagoknak*, valamint *Az arany embernek* közölte „modern, könnyen olvasható”² változatát, Nógrádi Gergely újrairrásában. Mivel eredetileg a 19. században, illetve a 20. század elején íródott művekről van szó, feltételezhetjük, hogy az új változatok elsődleges célja a diákok munkájának, az olvasmányok földolgozásának megkönnyítése lehetett – ezt támasztja alá többek között, hogy az átdolgozások mindegyike jóval rövidebb az eredetijénél, nyelve pedig kifejezetten mai. Kérdés, hogy hogyan éri el ezt a hatást egy mű, és hogy ez mennyiben jelent változást az eredeti szöveghez képest. Véleményem szerint az a törekvés, hogy a cselekményt minél érthetőbben, egyszerűbben és minél rövidebb terjedelemben foglalják össze, jelentős változásokat okozhat egy irodalmi műben.

Dolgozatomban Jókai Mór *Az arany ember* című regényét, valamint ennek sorozatbeli, modernizált változatát vetem össze nyelvészeti szemszögből, funkcionális kognitív pragmatikai keretben, a narratív fölépítés és a nézőpontoszerkezet szempontjából. Választásom azért esett éppen a nézőpontoszerkezetre, mivel *Az arany emberben* rendkívül fontos, ám ennek ellenére gyakran figyelmen kívül hagyott szerep jut az elbeszélőnek és a nézőpontok váltakoztatásának. Jókai munkásságát – elsősorban az általános és a középiskolai oktatásban, amely célra az átírat is készült – a regénytörténet romantikus-realista vonulatához sorolják (vö. pl. Szerb 1934. 328–33; Sötér 1965: 281–3; 314–8). A magyar irodalomtörténeti hagyomány a 19. századi realista elbeszélő irodalom egyik legfőbb jellegzetességeként tartja számon az omnipotens ábrázolási perspektívát, vagyis a mindentudó, mindenható elbeszélőt (Béládi–Bodnár–Sötér–Szabolcsi 1990: 661).³ Véleményem szerint azonban *Az arany ember* esetében nem beszélhetünk a szó főnti értelmében vett mindentudó narrátorról.

A továbbiakban egyrészt amellet fogok érvelni, hogy a Jókai-regény elbeszélője a szöveg nyelvezetéből kimutathatóan korlátozottan mindentudó, és nem csupán az elbeszélésről való tudását korlátozza, hanem szubjektivitását is gyakran

¹ Szeretnék köszönetet mondani Tátrai Szilárdnak, Laczkó Krisztinának, Kugler Nórának és a Funkcionális nyelvészeti diákműhely tagjainak észrevételeikért és segítségükért.

² Idézet a 2008-as kiadás fülszövegéből.

³ A dolgozatban nem foglalkozom a legújabb Jókai-kutatások eredményeivel, elsősorban azért, mert a Nógrádi-szöveg az iskolai oktatás céljára készült, amely túlnyomó részben még mindig a klasszikus értelmezésekre támaszkodik, így az új szövegnek is ezen elvárásoknak kellett megfelelnie.

novel, linguistic features (e.g. hypertextuality) of the world wide web that fit the philosophy of the postmodern era. In the second half of the paper, I offer some points concerning the reader's experience. This analysis is a sequel to some earlier papers on Temesi (cf. e.g. Balázs 1989, 1997, 1998).

Keywords: hypertext, networking, text semiotics, structure of text, narration, Ferenc Temesi, Bartók.

Narratíva és nézőpontoszerkezet Az arany ember szövegváltozataiban¹

1. Bevezetés

2008-ban a Pete Pite Kiadó három klasszikus regénynek: *A kőszívű ember fiainak*, az *Egri csillagoknak*, valamint *Az arany embernek* közölte „modern, könnyen olvasható”² változatát, Nógrádi Gergely újraírásában. Mivel eredetileg a 19. században, illetve a 20. század elején íródott művekről van szó, feltételezhetjük, hogy az új változatok elsődleges célja a diákok munkájának, az olvasmányok földolgozásának megkönnyítése lehetett – ezt támasztja alá többek között, hogy az átdolgozások mindegyike jóval rövidebb az eredetijénél, nyelve pedig kifejezetten mai. Kérdés, hogy hogyan éri el ezt a hatást egy mű, és hogy ez mennyiben jelent változást az eredeti szöveghez képest. Véleményem szerint az a törekvés, hogy a cselekményt minél érthetőbben, egyszerűbben és minél rövidebb terjedelemben foglalják össze, jelentős változásokat okozhat egy irodalmi műben.

Dolgozatomban Jókai Mór *Az arany ember* című regényét, valamint ennek sorozatbeli, modernizált változatát vetem össze nyelvészeti szempontból, funkcionális kognitív pragmatikai keretben, a narratív fölépítés és a nézőpontoszerkezet szempontjából. Választásom azért esett éppen a nézőpontoszerkezetre, mivel *Az arany emberben* rendkívül fontos, ám ennek ellenére gyakran figyelmen kívül hagyott szerep jut az elbeszélőnek és a nézőpontok váltakoztatásának. Jókai munkásságát – elsősorban az általános és a középiskolai oktatásban, amely célra az átírat is készült – a regénytörténet romantikus-realista vonulatához sorolják (vö. pl. Szerb 1934: 328–33; Sötér 1965: 281–3; 314–8). A magyar irodalomtörténeti hagyomány a 19. századi realista elbeszélő irodalom egyik legfőbb jellegzetességeként tartja számon az omnipotens ábrázolási perspektívát, vagyis a mindentudó, mindenható elbeszélőt (Béládi–Bodnár–Sötér–Szabolcsi 1990: 661).³ Véleményem szerint azonban *Az arany ember* esetében nem beszélhetünk a szó fenti értelmében vett mindentudó narrátorról.

A továbbiakban egyrészt amellet fogok érvelni, hogy a Jókai-regény elbeszélője a szöveg nyelvezetéből kimutathatóan korlátozottan mindentudó, és nem csupán az elbeszélésről való tudását korlátozza, hanem szubjektivitását is gyakran

¹ Szeretnék köszönetet mondani Tátrai Szilárdnak, Laczkó Krisztinának, Kugler Nórának és a Funkcionális nyelvészeti diákműhely tagjainak észrevételeikért és segítségükért.

² Idézet a 2008-as kiadás fülszövegéből.

³ A dolgozatban nem foglalkozom a legújabb Jókai-kutatások eredményeivel, elsősorban azért, mert a Nógrádi-szöveg az iskolai oktatás céljára készült, amely túlnyomó részben még mindig a klasszikus értelmezésekre támaszkodik, így az új szövegnek is ezen elvárásoknak kellett megfelelnie.

igen határozottan kifejezi. A narrátor és vele együtt a narráció aktusa a történet folyamán szinte végig előtérben marad, hogy a mű végén az elbeszélte események szorosan összekapcsolódjanak magával az elbeszélési eseménnyel. Emellett a nézőpontok folyamatos játékával, áthelyezésével van dolgunk, amely igen összetett szöveget hoz létre. Másrészt a modernizált változatban egyszerűbb, homogénebb nézőpontszerkezetet találunk. Az elemzés során a Jókai-műből indulok ki, a Nőgrádi-szöveget nem kezelem független szöveggént. Ezt azért érzem jogosnak, mivel ez utóbbi sem törekszik önállóságra: a borítólapon Jókai Mórt tüntetik föl szerzőként, így egyértelmű az a törekvés, hogy az átíratot az eredeti mű státuszába helyezzék. Célom nem az, hogy megállapítsam, vajon valóban érthetőbb-e a diákok számára az új változat, hanem az, hogy vizsgálat tárgyává tegyem azokat a nyelvi-elbeszéléstechnikai megoldásokat, amelyek egyedivé, azonosíthatóvá tesznek egy irodalmi művet.

Az elemzéshez olyan részleteket választottam, amelyekben kisszámú kihagyás található, illetve a két szöveg releváns módon összehasonlítható. Általánosságban elmondható, hogy a leíró részek, illetve a belső monológok szinte teljesen hiányoznak az új változathoz, így a (jobbára nagyobb változtatások nélkül átvett) egyenes idézést alkalmazó dialógusokra nagyobb teher hárul, a cselekmény jóval sűrítettebb, jóformán kizárólag prototipikus narratív szövegből (Tátrai 2005: 216): jelenetekből áll. Ennek megfelelően jócskán megváltozott a perspektivizáció jellege és nyelvi jelöltsége is. A tanulmány ennek a jelöltségnek elsősorban három aspektusával: a narrátor és az elbeszélés szereplőinek explicit és implicit nézőpontviszonyaival, az igeidőkkel, valamint az idézéssel foglalkozik részletesebben. Célja elsősorban annak kiderítése, hogyan teszi egyedivé, azonosíthatóvá a szöveget a narratív szerkezet, amely stilisztikai és irodalmi szempontból egyaránt lényeges.

A dolgozat fölépítése a következő. A 2. részben röviden összefoglalom, hogy a nézőpontszerkezet hogyan mutatkozhat meg egy narratívában, különös figyelmet fordítva a szépirodalmi-fikciós jellemzőkre. A 3. szakasz az eredeti Jókai-regény leggyakrabban alkalmazott nézőponttechnikáit mutatja be, részletesen tárgyalva az elbeszélő szerepét, a 4. pedig az eredeti és az új változatot veti össze ebből a szempontból. A vizsgálat összegzett eredményei, illetve az ebből levonható következtetések az 5. részben olvashatók.

2. A nézőpont vizsgálata regényszövegekben

Az elbeszélői eljárások és a nézőpontszerkezet hatékony vizsgálata érdekében a továbbiakban a regényt mint narratív irodalmi szöveget kezelem. A narratív szövegek általános jellemzője az, hogy bennük az elbeszélő világról való tapasztalatait temporális eseménysorokká, történetekké szerveződve jelennek meg (Tátrai 2002b: 211, 2006: 8). Ez sajátos szövegalkotói és befogadói stratégiát követel meg: mivel az így létrejövő világrepresentáció cselekvések és események köré szerveződik, kitüntetett szerepet kap az eseménysorok nyomon követése, az oksági kapcsolatok megértése. A narratív megértést a propozicionális megértés egyik típusaként kezelhetjük. A propozicionális megértés nyelvileg hozzáférhető tudáson

alapul, és segítségével a nyelvi diskurzusban részt vevők képesek olyan világrepresentációk létrehozására, amelyek nem függenek közvetlenül a diskurzus éppen aktuális fizikai környezetétől, mivel az információk az elmében korábban elraktározott és onnét előhívható reprezentációk segítségével értelmezhetők (Tátrai 2006: 218). Ez teszi tehát lehetővé, hogy előzetes tudásunk alapján hozzunk létre olyan mentális modelleket, amelyek nem a diskurzus közvetlen világából indulnak ki.

Fikciós szövegeknél a befogadó csak részben támaszkodhat saját korábbi tapasztalataiból származó világról való tudására, így a rá háruló kognitív terhelés akár nagyobb is lehet. A fikcióképző aktus folyamán ugyanis szelekció zajlik: a szöveg létrehozója a valóságból átvett ismereteket (amelyekhez a befogadó előzetes tudása segítségével hozzáférhet) a diskurzusvilág valóságától eltérő módon hozza kapcsolatba. Ennek eredménye az irodalmi szöveg, amely ugyan a szövegen kívüli valóság elemeit építi be magába, a lényege mégis az, hogy ezeket egymással sajátos viszonyba hozza. Az elemek egymáshoz való viszonya a szövegvilágon belül fontosabbá válik, mint ahogy a valósághoz való viszonyuk is (Iser 2001: 26). A befogadónak tehát nem csupán olyan mentális modellt kell létrehoznia, amely fölismeri és követi az eseményeket, és megéri a közöttük fönnálló oksági kapcsolatokat, hanem ennek a világmodellnek sajátos összefüggéseit is föl kell ismernie ahhoz, hogy megérthesse az irodalmi szöveget.

Ha szépirodalmi szövegeket a funkcionális kognitív pragmatika szemszögéből közelítünk meg, a következőket kell szem előtt tartanunk: a) a szöveg nyelvi tevékenység, ebben a minőségében pedig társas megismerő tevékenység, interakció (Csontos–Tátrai 2008: 62, Tomasello 2002: 103); b) ez a tevékenység egy valóságos beszélő (író) és egy valóságos befogadó (olvasó) között zajlik (Tátrai 2002: 33). A beszélő, nyelvi tevékenysége által, nem csupán egyéni világrepresentációt hoz létre, hanem azt a befogadó(k) számára hozzáférhetővé is teszi. A szöveghez mint nyelvi produktumhoz minden esetben hozzátartozik a) az, aki a produktumot létrehozta; b) akinek a produktumot létrehozták. A funkcionális kognitív pragmatika interakcióként határozza meg a szöveget, amely mindig valamilyen közegben, reprezentáció formájában, nyelvi és nem nyelvi összetevők kapcsolatában valósul meg, és szoros összefüggésben áll az interakcióban részt vevők előzetes tudásával (Tolcsvai Nagy 2001: 64). Szöveg tehát nem létezhet a szöveg megteremtője, befogadója, illetve az általuk birtokolt tudás nélkül.

Ebből az következik, hogy – mivel a befogadó kizárólag a beszélő által éppen megjelenített aktuális mentális világmodellhez képes hozzáférni – kulcsszerpet kap a szöveg létrehozójának nézőpontja, tehát az a perspektíva, amelyből a világrepresentáció bemutatása megtörténik (Csontos–Tátrai 2008: 67; Sanders–Spooren: 1997: 85). Tomasello megállapítása szerint a nyelvi szimbólumok világában „szociális konvenciók, amelyekkel másokat arra készíthetünk, hogy egy tapasztalati helyzetet egy meghatározott perspektívából szemléljenek” (Tomasello 2002: 127), azaz egy megjelenített helyzetet egy bizonyos meghatározott módon és ne másképp fogjanak föl (Tomasello 2002: 137). Ahogyan Tomasello kifejti, a másik személy intencionális ágensként való értelmezése az emberre jellemző sajátosság, amelynek a nyelvelsajátítás, illetve később a nyelvi tevékenységben

való alkalmazása lehetővé teszi, hogy a befogadó a sajátjától eltérő perspektívákat is képes legyen magáévá tenni, megérteni (vö. Tomasello 2002: 103–17). Látható, hogy ha – mint azt fentebb is tettem – a nyelvet és ennek nyomán az írott szövegeket mint társas interakciót értelmezzük, a perspektíva a középpontba kerül. A szubjektívizáció és a perspektívizáció megértésére való képesség ebből következőleg igen nagy szerepet kap azokban az elbeszélő szövegekben, amelyekben a nézőpont nem rögzített – ahogyan ez regényünk esetében is van.

Ez a perspektívikusság tehát a nyelv velejárója, amely szükségképpen érvényesül a szövegekben is. Fikciós szövegeknél (tehát a szépirodalomban is) annál is fontosabb az elbeszélő, mivel ő mint a szöveg létrehozója az egyetlen, akin keresztül hozzáférhetővé válik az általa megteremtett világ. Érdekes paradoxon, hogy ehhez az elbeszélőhöz kizárólag az általa elbeszélte szövegen keresztül férhetünk hozzá, és mint ilyen, maga is az általa elbeszélte szöveg produktuma. Megállapíthatjuk tehát, hogy elbeszélés nem létezhet elbeszélő nélkül, és megfordítva (Genette 1996: 63).

Szubjektívizáltságon, Langacker, valamint Sanders és Spooren nyomán, olyan folyamatot értek, amelynek során a beszédesemény offstage (vagyis a diskurzushelyzetben implikált) elemei – például az, hogy minden szövegnek kell, hogy legyen egy létrehozója és egy címzettje – fokozatosan színre kerülnek, tehát az onstage (vagyis a figyelem fókuszában lévő, prominens elemekből összeálló) megalkotott jelenet – maga a diskurzus – részeivé válnak (Langacker 2006: 25–7; Langacker 2008: 77). Noha Langacker elsősorban a mondatok konstruálásának folyamatában értelmezi a fogalmat (szembeállítva az objektívizációval, amely az offstage elemek eltüntetésére törekszik), a szubjektívizációt szövegszinten is vizsgálhatjuk, figyelembe véve a kognitív pragmatika megközelítését, a narrátor szerepét az interakcióban. A szubjektívizáció az elbeszélő esetében olyan műveletekben nyilvánul meg, amelyek expliciten jelzik a jelenlétét, illetve a beszédesemény megtörténtét; tehát a kijelentésben reprezentáltakat egyértelműen a beszélőhöz vagy egy másik szubjektumhoz kötik (Sanders–Spooren 1997: 86). Mivel az elbeszélés mindig valamely elbeszélő kiindulópontjából (vantage point, vö. Langacker 2008: 75–6) reprezentálódik, a kiindulópont szerepét is érdemes megvizsgálunk. Sanders és Spooren (valamint őket követve Tolcsvai Nagy 2001: 126) három alapfogalmat különböztet meg: a) a semleges kiindulópontot, amelynek nincs köze a szöveg aktuális tér-idő rendszeréhez, és egy szövegrészletben több is lehetséges belőle; b) a referenciális központot, amely az éppen beszélő kiindulópontja, kifejtője pedig az egyes szám első vagy második személy; c) valamint a tudatosság szubjektumát, aki az információért (azaz a megnyilatkozás propozicionális tartalmáért) felelős (Sanders–Spooren 1997: 87–9). Alapesetben a kiindulópont a beszélő és a hallgató helyzetéhez kötődik (Langacker 2008: 75); ez azonban, amint látni fogjuk, áthelyeződhet: ebben az esetben perspektívizáció történik, azaz a nézőpont áthelyeződik a referenciális központról.

Szintén kiemelkedő a nézőpont jelentősége, ha a szépirodalmi fikció előtérbe hozza az elbeszélést mint eseményt. „Elbeszélésen” egyaránt érthetjük a) az elbeszélő szöveget; b) az elbeszélte történetet; illetve c) magát az elbeszélés aktusát (Genette 1996: 63). E három összetevő nem különül el egymástól élesen: az elbe-

szélt történet, illetve explicit formájában az elbeszélői aktus is az elbeszélő szövegen keresztül jelenítődik meg. Az elbeszélői aktus hangsúlyozása, kiemelése tehát nem más, mint annak az elbeszélő szövegbe emelése. Ez történhet az elbeszélő szerepének, minőségének, illetve magának a narrációnak a változtatásán keresztül. Gerard Genette nem csupán az extra-, illetve intradiegetikus narrációt különíti el, hanem végtelen számú lehetséges (metadiegetikus) narrációs szintet feltételez, amelynek csupán az olvasó fölfogóképessége (és türelme) szabhat határt (Genette 1983: 229). Mivel a narráció szintjeinek változtatása a narrátori pozíció mobilissá válásával jár együtt, a nézőpont itt is nagy szerepet kap – ahogyan regényünkben is.

Genette munkássága figyelemre méltó a kognitív pragmatikai szempontjából, mivel nagy hangsúlyt helyez az elbeszélési aktus összetevőire, az elbeszélői tudatosság elemeire és ezek szövegben való megjelenésére. Megállapítja, hogy a „harmadik személyű elbeszélő” terminus nem megfelelő, mivel értelemszerűen minden elbeszélésnek kell, hogy legyen egy első személyű elbeszélője (Genette 1996: 66). A kognitív pragmatika terminológiájában ezt az első személyű elbeszélőt jelölhetjük meg referenciális kiindulópontként, vagyis ő az az „én”, aki hozzáférhetővé teszi számunkra a szövegvilágot. Nem mindegy azonban, hogy ez a kiindulópont hogyan konstruálódik meg, és mit tár a befogadó elé. Genette a narrációtípusok tárgyalásakor bevezeti a fokalizáció fogalmát, amely a „ki beszél?” és a „ki lát?” kérdését különíti el egymástól. A következő három típust különbözteti meg (Genette 1983 alapján):

- a) Nullfokalizáció esetében az elbeszélő többet foglал bele az elbeszélésbe, többet „árul el” annál, mint amennyit bármelyik hőse tudhat. Ez a szó szoros értelmében vett auktoriális elbeszélő esete.
- b) Belső fokalizáció esetén az elbeszélő éppen annyit árul el, amennyit a szereplő tud. Ennek alkalmazásakor a perspektivizáció és a szubjektivizáció gazdag játékára nyílik lehetőség, hiszen az elbeszélő tudása a szereplőével azonos területen mozog, így nézőpontjuk között kapcsolat jön létre.
- c) Külső fokalizáció esetén az elbeszélő kevesebbet árul el annál, mint amit szereplői tudnak, vagyis bizonytalanságban hagyja az olvasót.

Ez a megkülönböztetés a perspektivizáció és a szubjektivizáció gazdag játékára ad lehetőséget, és mint látni fogjuk, a Jókai- és a Nógrádi-szöveg elkülönítésében is segítségünkre lesz. Nézzük először az eredeti művet.

3. Az arany ember nézőpontteremtő technikái

Habár a dolgozatnak nem célja, hogy a Jókai-regényben alkalmazott összes alapvető nézőpont-szerkezeti típust bemutassa, vázlatosan mégis ki kell térnem rájuk ahhoz, hogy adekvát módon lehessen őket összehasonlítani az átírással. A dolgozat mellett érvel, hogy *Az arany ember* esetében belső fokalizációval van dolgunk: az elbeszélő nem mindentudó, hanem inkább egyfajta külső nézőpontot vesz föl, amely bizonyos jelenetekben (az elbeszéltekről való tudás tekintetében) nem sokban különbözik a jelenetek szereplőinek a nézőpontjától. Három fő szempontból szeretném a nézőpontszerkezeteket összevetni: az ideidő-használat, az idézési

típusok, továbbá a narrátor és a szereplők, valamint az olvasó között fennálló viszony nyelvi jelöltségének, tehát a szubjektivizáció és a perspektivizáció szempontjából.

3.1. Szövegsíkok

Ahhoz, hogy az elbeszélésmódot érdemben értelmezni tudjuk, először is a szöveg által létrehozott reprezentációs síkokat kell röviden áttekintenünk, beleértve egyrészt a paratextusokat, másrészt a különböző diegetikus szinteket.

- a) A valóságos világ (az író és az olvasó) síkja, amelyhez a paratextusok tartoznak, a legegyszerűbben hozzáférhető az olvasó számára. Ide tartozik a cím, a kolofón, illetve a lábjegyzetek.
- b) Jókai „utóhang”-ja, amely mind az elbeszélő, mind a történet szintjétől elkülönül. Ebben az író mint saját maga (tehát mint a közönség által ismert dr. Jókai Mór) nyilatkozik meg: röviden bemutatja a mű keletkezésének körülményeit, utóéletét, hozzá való viszonyát, illetve saját családjáról is szót ejt. Érdekes vonása ennek az utószónak az eseményszerűség: egymáshoz lazán kapcsolódó rövid történetekből, jelenetekből áll, vagyis önálló narratív szerkezete van. Sajátos az utóhang annyiban is, hogy két egyenes idézetet találunk benne, és ez az utószavak esetében ritkaság, valamint a szöveget a regényhez magához közelíti. Épp ezért az utóhangot nem lehet egyértelműen a paratextusok közé sorolni, mivel szerzője nem azonosítható egyértelműen Jókai Mórral mint empirikus szerzővel (vagyis azzal, aki a címlapon szerzőként van föltüntetve, és akinek életrajzát a tankönyvek ismertetik; vö. Eco 2007: 24–6); inkább az elbeszélésszöveg és a paraszöveg közt elhelyezkedő réteg, amely a narrátor és Jókai mint empirikus szerző közé beiktat még egy hangot (ez a hang, mint látni fogjuk, a Nógrádi-szövegből hiányzik).
- c) A tulajdonképpeni elbeszélés alapszintjét az elbeszélő saját története képezi. Ez a szint végig jelen van, és a narrátor saját magát előtérbe helyező megnyilatkozásain keresztül mutatkozik meg. Ezek közé tartozik például a narrátor Csetátye Máré-beli élményeinek elmesélése, a jelen idejű leírások, valamint a regény végén a narrátor szereplővé való előlépése, amely összekapcsolja az elbeszélő történetet és az elbeszélő történetét. Ez utóbbi egyben az utóhanghoz is kapcsolódik, hiszen ott – a nagymama alakján keresztül – a történet szereplői magához az íróhoz is közel kerülnek.
- d) Az elbeszélő történet szintje, tehát az a sík, amelyen a szereplők mozognak, teszi ki a regényszöveg jelentős részét. Ez a szint szorosan összekapcsolódik a c) szinttel, nem csupán a fentebb kifejtett indokok miatt (ti. elbeszélő nélkül nincsen elbeszélés sem), hanem annak folyamatos beszüremkedése, előtérbe kerülése miatt is, amely a legutolsó fejezetben éri el tetőpontját.

Látható tehát, hogy a regény elbeszélésszerkezete korántsem egyszerűsíthető le egy szintre, és a narrátor (illetve némileg lazábban a szerző) alakja nem függetleníthető a narráció eseményeitől. Nézzük meg, milyen összefüggések találhatók az elbeszélő és az elbeszélő események között.

3.2. Igeidő-használat

Véleményem szerint *Az arany ember* narrátora önmagát korlátozott mindentudásúként beállító narrátor, aki jelenlétét gyakorta erősen érezteti az olvasóval. Ahogy Genette kijelenti, a fikciós irodalomban a narrátor és az író (tehát a tényleges szöveg megalkotója) világosan elkülönül egymástól, és ezt az elkülönülést gyakran maga a szöveg is érezteti (Genette 1983: 213–4). Genette az elbeszélés aktusa és az elbeszélte események közötti összefüggéseket a hang (*voice*) fogalmával jellemzi, amely magában foglalja az elbeszélés idejét, az elbeszélés szintjeit, illetve az elbeszélő „személyt” („person”).

Az arany ember olvasásakor szembeötlő a jelen és a múlt idő használatának váltakoztatása. Elbeszélésidő tekintetében a regény kétségkívül az utólagos (subsequent) típushoz sorolható: a narrátor múltbeli történésekről számol be, amelyet az egyszerű, illetve elbeszélő múlt idő jelenítenek meg. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy az elbeszélte események kizárólag múlt idejű igék segítségével valósulnának meg; éppen ellenkezőleg, gyakran találkozunk jelen idejű szerkezetekkel. Ezek azonban többségükben nem a szimultán narratíva, hanem a referenciális központ áthelyezésének eredményei (l. a szabad függő beszédről szóló szakaszt).

Jelen időt alapvetően két esetben alkalmaz a narrátor: leírásoknál és egyes jeleneteknél. A leírások esetében szintén több lehetőség adódik: jelezheti ezzel az elbeszélésidő és az eseményidő összekapcsolását (amennyiben a leírás tárgya mindkét időben azonos állapotban létezik), illetve bizonyos jelenetszerűséget adhat a leírásnak, ha azt a perspektivizációval együtt valósítja meg: ilyenkor valójában nem a narrátor, hanem a szereplő szemszögéből értelmeződik a leírás (tehát a referenciális központ áthelyeződik), amely ezáltal implicit módon a múltba tevődik át. Ha nem leírásról van szó, egyértelműen a perspektívátstást szolgálja az igeidőváltás: mivel az elbeszélés idejét a szereplők érekelik mint valóságos, jelen időt, így a váltás a nézőpont-áthelyezés mellett egyfajta drámaiságot is kölcsönöz a szövegnek (a példákat l. az 4.3. szakaszban). A valódi jelenidejűséghez akkor kerülünk legközelebb, amikor a narrátor a főcselekménnyel csak igen laza kapcsolatban lévő – rendszerint egyes szám első személyben elbeszélte – történet-szálba kezd; ilyen például a Csetátye Máre bányáinak leírása *Az aranybánya* című fejezet elején, amelyben saját utazásáról és az ott látottokról számol be. Noha maga az utazás eseménye természetesen múlt idejű, a hozzákapcsolt leírás már az elbeszélés jelenére is érvényes, így az elbeszélés aktusa és az elbeszélte események között észrevehetővé válik a kapcsolat.

3.3. Idézés, függő beszéd, szabad függő beszéd

Az idézésről szólván nem hagyhatjuk figyelmen kívül a szabad függő beszéd és a szabad függő gondolat (Kocsány 2001: 334) jelentős szerepét a regényben. A szabad függő szöveg, akár beszéd, akár gondolat, alapvetően két okból jelenik meg: egyrészt mint kompozíciós tényező, amely egy jelenet, állapot részletes, helyenként drámaiságra törekvő bemutatását célozza, másrészt a mindentudó narrátor

pozíciójának lazítását szolgálhatja a deiktikus eltolások révén (Kocsány 2001: 337). Egyenes idézést csak párbeszéd esetében találhatunk; ilyenkor a narrátor lemond a szereplők gondolatainak közvetítéséről, hogy helyette a jelenetszerűséget fokozza; a tudatosság szubjektumaként a szereplők jelenítődnek meg, vagyis ők felelnek az általuk közvetített információért.

A nézőpont rendszeres áthelyeződése azonban nem csupán az idézésen keresztül valósul meg. Többek között itt lép be a képbe a narrátor figurája, amely végig fontos szerepet játszik a regényben, mégpedig a következő módokon:

- a) Az elbeszélő igen gyakran utal saját magára, élményeire, múltjára – explicitte teszi, hogy az általa elbeszélte történetnek létezik egy narrátora, saját élményekkel, élettörténettel, diegetikus szinttel. Erre példa a Csetátye Mára bányáinak leírása vagy az utolsó fejezet.
- b) Az elbeszélő belsőleg fokalizált tudása, amely a szereplőkével gyakran egy szinten mozog, folyamatosan megkérdőjeleződik, fölülíródik, mintha nem terjedne ki mindenre; pontosabban fogalmazva az egyes szereplők tudáthoz való, korlátozottan beállított hozzáférés mutatkozik meg. Erről tanúskodhatnak többek közt az azok a szónoki kérdések, amelyeket az elbeszélő rendszeresen föltesz, hol az olvasónak, hol pedig elbeszélése szereplőinek. Lássunk erre egy példát (a zárójelben szereplő számok a lapszámot jelölik, az Európa Könyvkiadó 2007-es kiadása alapján):

- (1) Talán máskor is megtörtént az, hogy egy férj nem találta meg a neje szívét? (257)

A *védördög* című fejezet elején a narrátor Timár boldogtalan házasságát részletezi. A kérdés átvezetésként szolgál a főhős állapotának leírásához; egyértelműen azonban még nem mondatott ki, hogy Timárnak nem sikerült Timéa szívét megtalálnia. A narrátor arra készíti az olvasót, hogy saját maga vonja le a következtetéseket. Az elbeszélő emellett alkalmazhat aposztrophét, azaz szónoki kérdésekkel fordulhat a szereplőkhöz is, az alábbi részletben például Timéához:

- (2) Te szép, fehér arcú asszony [...] te mersz egy földél alatt aludni Athalieval! (565)

A fönti idézetben implikálva van, hogy a narrátor ezúttal többet tud Timéánál: tudatában van Athalie gyilkos indulatainak. Miért nem válik azonban mégsem mindentudó elbeszélővé? Ez egyrészt azzal indokolható, hogy, noha az elbeszélő többet tud Timéánál, tudása mégsem haladja meg a többi szereplőét, hiszen saját szándékáról Athalie-nak is tudnia kell. Másfelől az idézett szöveg egy olyan szakaszt fog közre, amelyben az elbeszélő részletesen felsorolja azokat az eseményeket, amelyek Athalie keserű sorsához vezettek, és amelyekért bizonyos szempontból Timéa tehető felelőssé. A figyelmeztetés így éppen hogy nem a mindentudó elbeszélőé, hanem a nyomozóé, aki képes a jelekből kikövetkeztetni, mi fog történni, és ezt a mentális műveletet Timéán is számon kéri. A nézőpont így csupán részben válik heterodiegetikussá, és a korlátozott mindentudáson belül marad.

Láthattuk tehát, hogy *Az arany ember* esetében nincs értelme auktoriális (főként pedig „harmadik személyű”) narrátorról beszélni, hiszen jelen van a narrátor saját személye; „külső” elbeszélőről pedig semmi esetre sem, hiszen a regény végén ő maga is bekapcsolódik az elbeszélésbe. Valójában itt olyasféle, eleve kevert nézőpontról van szó, amely az elbeszélőt az illokúciós aktus szereplőjévé avatja, amennyiben explicit módon jelzi, hogy történetet mesél el. Amikor tehát az elbeszélőre „mindentudó elbeszélő”-ként hivatkozom, fontos, hogy nem mint külső szemlélőt és kommentátort értelmezem, hanem egyértelműen az omniscienciát jelölöm vele, amely a Jókai-szövegre nem jellemző.

Világosan látszik ez a jellegzetesség, ha a Jókai-szöveget a Nógrádi-féle átírással vetjük össze: a külső, heterodiegetikus szemléletmód, a nullfokalizáció és ebből fakadóan az auktoriális elbeszélő jelenléte ott egyértelmű, a szereplők perspektívája pedig szinte egyáltalán nem kap szerepet. Nézzük meg részletesebben, milyen jellegzetességeket mutat föl ez az új szöveg.

4. Eltérések a két változat között

4.1. Az elbeszélő és az elbeszéltek viszonya

A legfontosabb eltérés a következőképpen fogalmazható meg: míg Jókai regényében a nézőpont folyamatos mozgásban van, a narrátorról a szereplőkre tevődik át, és megfordítva, illetve a szereplők nézőpontja között is van ingadozás, addig Nógrádi szövegében az eseményeket elsődlegesen a mindentudó elbeszélő szemszögéből látjuk, a perspektivizáció és a szubjektivizáció minimális. Kivételt képeznek ebből a szempontból az egyenes idézetek, amelyekből több van a Nógrádi-szövegben, többnyire a függő vagy a szabad függő beszédet helyettesítve, és ezáltal élesebb határt vonva narratori és szereplői perspektíva közé.

Itt fölmerül a kérdés, hogy a Jókai-mű mindentudó narrátora mennyiben tér el a Nógrádi-mű mindentudó narrátorától: elvégre mindkettő (bizonyos mértékig) külső szemlélő. Jókai elbeszélőjéről szólván már említettem a szubjektivizáltságot. Ez Nógrádinál szinte teljesen hiányzik (az utolsó fejezetet kivéve; erről később még lesz szó). Ez a deszubjektivizált narrátor nagyobb rálátással rendelkezik az elbeszélésre, és egyetlen alkalommal sem engedi át a perspektívát a szereplőknek. Az elbeszélő az, aki levonja a következtetéseket, összefoglalja a jelenet lényegét, explicitté teszi azt, aminek megfejtése az eredeti szövegben az olvasóra várna. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy a Nógrádi-szövegben mindentudóbb, jóval szélesebb, biztosabb perspektívával rendelkező, ebből fakadóan sokkal inkább a háttérben maradó, objektív, személytelen narrátorral van dolgunk. Azok a szónoki kérdések, elbeszélői monológok, amelyeket a Jókai-szöveg tartalmaz, látványosan kimaradnak (az egyetlen kivétel a férj és feleség viszonyát tárgyaló szakasz a *Védördög* című fejezetből). Ennek a homogén, szilárd pozíciónak legérdekesebb példája az utolsó fejezet címe: *Az író és a Senki* – amely a Jókai-regényben egyszerűen *A Senki*. Ez az utolsó fejezet mindkét esetben egyes szám első személyben beszélődik el, amely azt hivatott jelezni, hogy az eddigi mindentudó vagy

mindentudónak látszó narrátor helyzete megváltozott: saját magáról beszél, így mindentudása megszűnik, perspektívát kap.

A két szövegben azonban, részben a címnek, részben az addigi elbeszéléstechnikának köszönhetően, más-más hatása van ennek a váltásnak. A Jókai-szövegben a narrátor, monológjainak, kérdéseinek és egyéb megnyilatkozásainak köszönhetően végig explicit módon jelen van, így itt sem történik váltás: a beszédesemény szereplője és ideje zökkenőmentesen kapcsolódik az elbeszélte esemény szereplőjéhez és idejéhez. Az addig külső szemlélőként értelmezett narrátor korlátozott mindentudása részben magyarázatot kap: valójában nem a szereplők fölött álló elbeszélőről van szó, hanem olyasvalakiről, aki a gyermekkorában lejátszódott eseményekre emlékszik vissza, és próbál köréjük történetet szőni.

Ezzel szemben a Nógrádi-féle cím, azáltal, hogy az elbeszélésbe harmadik személyként emeli be az addigi narrátort, egyfajta másodlagos, szkriptori perspektívát ad a szövegnek, és ez azt sugallja, hogy az addigi narrátor nem lehet azonos az utolsó fejezet egyes szám első személyű elbeszélőjével. Ha az eddigi elbeszélő a címben jelzett író, akkor rögtön egy második elbeszélő is iktatódik a szövegbe, aki elbeszéli a címet, és „író”-nak titulálja az addigi narrátort. Ha azonban az „író” egy másik személy, aki addig nem volt jelen, akkor kérdéses, hogy mi köze van a történethez, és miért éppen a végén kellett belekerülnie.

A narrátor tehát, noha mindkét szövegben heterodiegetikus, mindentudó elbeszélői nézőpontról van szó, jóval inkább jelölve van a Jókai-műben, mint az átíratában. Nézzünk néhány példát a nézőpont elhelyezésére mindkét szövegből. (Az idézetek közül mindig a felső, a) jelzésű való a Jókai-regényből, a b) jelzésű az átíratból. A dőlt betűs kiemelések minden esetben tőlem származnak.)

- (3) a) A férfi, *úgy tetszik*, hogy megfogadta a felhatalmazást, mert egy kis idő múlva felkiáltott: [...] (78)
 b) A férfi nem sokat teketóriázott. Kutatni kezdett. Csakhamar felkiáltott: [...] (25)

Világosan látható, miben is tér el a két szövegváltozat: míg a Jókai-műben az episztemikus modalitás jelöltsége a szereplő – jelen esetben Timár – nézőpontját helyezi előtérbe, addig a Nógrádi-változatban a narrátor közvetlenül jeleníti meg a szóban forgó szereplő cselekedeteit, magánál tartva a referenciális kiindulópontot, illetve a tudatosság szubjektumát is.

Ez az eltérés máshol is megjelenik a szövegben: a következtetéseket, így a modalitást nem a szereplők, hanem az elbeszélő jelzi az olvasónak, mint a következő részletben:

- (4) a) *Itt asszonyok laknak.* (58)
 b) A csodálatos kertet és a takaros hajlékot látva *nem lehetett kétséges az érkező számára: itt asszonyok laknak.* (17)

Szövegkörnyezetből kiszakítva talán nem érződik annyira a két változat nézőpontbeli eltérése. A Jókai-szövegben az a) mondatot részletes, jelen idejű leírás előzi meg arról a helyszínről, amelyre az *itt* anafora utal vissza, és ahol Timár éppen tartózkodik: a Senki szigetén lévő kert, gyümölcsös, ház stb. mind megjelenik, így az olvasót mintegy rávezeti a szöveg a megoldásra, a szigetlakók kilétére. Ez az *itt* azonban nem csupán anaforikus szerepű, hanem a referenciális központ, ezzel együtt a perspektíva áthelyezésének is az eszköze. Ha az a) mondatot önmagában olvassuk, akár egyenes idézetként is értelmezhetjük. A jelen időben történő leírással együtt azonban már valószínűnek látszik, hogy szabad függő gondolattal van dolgunk, amelyben az aktuálisan jelen lévő szereplő, azaz Timár szemszögéből tapasztalhatjuk meg a jelenet térbeli és időbeli valóságát. Ennek megfelelően a mondatot megelőző leírás egyfajta inherens episztemikus modalitást kölcsönöz a mondatnak: a külső jelekből Timár arra következtet, hogy az általa látott házban asszonyok laknak. A narrátor perspektívája azonban mégsem tűnik el teljesen: a szöveg modalitása mind a szubjektivizált narrátorhoz, mind az általa elbeszélte szereplőhöz kötődik (Sanders–Spooren 1997: 98–100). Épp ezért értelmezhető a szövegrészlet szabad függő gondolatként: hasonlóan a leírásokhoz, a narrátor itt olyan nézőpontot teremt meg, amely egyaránt lehet egy regénybeli figuráé és a sajátjáé is.

Ezzel szemben a Nógrádi-szövegben explicit módon ki van fejezve a mellékmondat modalitása: a dőlt betűvel szedett rész kimondja, hogy Timár vélekedéséről van szó. Eddig tehát függő beszéddel (gondolattal) van dolgunk. A narratori perspektíva elsődlegességét azonban némileg oldja az *itt* helymegjelölés; ezt a szakaszt tehát valódi szabad függő beszédnek tekinthetjük, hasonlóan az eredeti változathoz. A különbség véleményem szerint a referenciális központ áthelyezésének mértékében rejlik, amely az eredeti Jókai-szövegben jóval erősebb, mint a későbbi változatban.

A narratori jelenlét egyértelmű és egységes perspektívájú jelzése figyelhető meg az alábbi részletben:

- (5) a) (Mi az? Kacag a sárkány *ott* az angyal lába alatt?)
 („Hahaha!... Ez sejti, miről fogunk az éjszaka álmodni ennél a háznál!”) (577)
- b) „Hahaha! – kacagott Athalie *a rejtekében* – ez sejt valamit...” (146)

A Jókai-szöveg elbeszélője itt az eseményidőre vonatkozó, jelen idejű kérdést tesz föl, amely ismételten az elbeszélésidő és az eseményidő szoros összekapcsolását, a szubjektív jelleg hangsúlyozását eredményezi; egyben keretként szolgál Athalie egyenes idézetéhez. A dőlt betűvel kiemelt *ott* pedig a jelenet résztvevőjévé avatja a narrátort, aki e deiktikus elem segítségével mintegy a szoba terébe helyezi magát, és Timával, valamint Kacsukával azonos perspektívát vesz föl, noha tudása meghaladja a szereplőkét. Ezzel egyfelől feszültséget teremt, másfelől pedig eltávolítja magát Athalie nézőpontjától, amelyet az is megerősít, hogy az ő kiléte csupán implikálva van – az olvasóra van bízva, hogy előzetes információi alapján kitalálja-e, ki a „sárkány”. A főt említett elbeszélői keret ezzel szemben depersonalizáltan, egyszerű személytelen narratívaként jelenik meg a Nógrádi-

féle változatban, amelyben a deiktikus elemet főnévi szerkezet (*rejtekében*) helyettesíti, és Athalie személye is név szerint jelölve van; itt tehát a narrátor csupán az elbeszélés szintjén vesz részt az eseményekben, és ezt sem jelöli. Hasonló, ám fordított irányú egyszerűsítésre lehet példa a következő részlet:

- (6) a) Te szép, fehér arcú asszony [...] te mersz egy födél alatt aludni Athalie-val! (565)
 b) Az őrnagy nem is értette, hogy mer Tímea egy fedél alatt aludni Athalie-val. (143)

Itt éppen az ellenkező történik, mint a fentebb elemzett szövegrészletben. A Jókai-mű szubjektív elbeszélőjét, aki aposztrophé alkalmazásával próbálja Timéát figyelmeztetni a rá leselkedő veszélyre, a Nógrádi-szöveg ezúttal nem iktathatja ki a személytelen narrátor és az egyenes idézés együttesével, hiszen nincs kit idézni; ehelyett függő gondolatot alkalmaz, és saját szónoki kérdését Kacsukára ruházza. Ily módon sikeresen elkerüli a szubjektívizációt: a narrátor végig háttérben marad, gondolatai vagy teljesen kiiktatódnak, vagy a szereplők gondolataivá válnak. Ez utóbbira találunk példát az alábbi szövegrészletben is:

- (7) a) – Jó lesz, ha megtölti ön – unszoló Teréza –, mégpedig öreg göbecsre, a berek a túlsó parton nem biztos, ott farkasok járnak, és talán még rosszabb állatok is. (314)
 b) – Jobb lesz, ha megtölti. A túlparton farkasok járhatnak. Vagy még veszélyesebb vadak.
Mihály pontosan értette, mire céloz az asszony. Krisztyán Tódortól minden kitelik. (89)

Ha a második szövegrészletet megnézzük, az utolsó mondat világosan kimondja, mire utalhat Teréza. Az első szövegben szereplő „még rosszabb állatok” kifejezés az olvasóra bízva az értelmezést, a második viszont már el is végezte ezt az értelmező munkát, egy lehetséges interpretációt kiválasztva. Ez az „előértelmezés” nem csupán az olvasót érinti. Noha az első szöveg esetében is feltételezhető, hogy Timár elérte a célzást, ez nem jelenítődik meg: a kontextusból kell kitalálnunk, mire is utal Teréza, illetve hogy Timár hogyan fog reagálni rá.

Más esetben a Nógrádi-szöveg a szereplők perspektívájáról narrátori perspektívára vált azáltal, hogy a nullfokalizáció technikáját alkalmazva olyan információkat tesz azonnal hozzáférhetővé, amelyről az elbeszélés szereplői csak érzéki tapasztalatok útján értesülhettek:

- (8) a) A szökevény felhúzta homlokáról a fekete selyemköteléket, mely alatt egy hosszú sebhely látszott meg, elpiszkult tapasszal összefogva. *A tapaszt széléin túlterjedő mérges vörösség mutatta, hogy a seb most is gyulladásban van.* (519)
 b) Krisztyán Tódor előrehajolt, és felhúzta homlokáról a fekete selyemkendőt. *Hosszú gyulladt sebhely húzódott alatta.* (133)

Ebben az esetben a Jókai-szöveg egy külső szemlélő (ha nem is feltétlenül Timár) nézőpontjából fogalmazódik meg, milyen is Krisztyán sebe: a kívülálló a tapasztalás szélein túlterjedő vörösségből következtet a gyulladásra. A Nógrádi-szöveg beéri azzal, hogy megemlítsa a gyulladást, a főt leírt percepció és mentális folyamatok átugrásával. A végeredmény hasonló lesz (vagyis értesülünk a gyulladás tényéről), ám az egyik esetben közvetlenül, a másik esetben egy perspektivizációs játék közbeiktatásával.

4.2. Idézés

Az idézésről általánosságban véve elmondható, hogy a Nógrádi-szövegben jóval nagyobb a párbeszéd, illetve az egyenes idézetek aránya, ezáltal megterheltsége. A Jókai-szövegben szereplő szabad függő beszédrészek, valamint szabad függő gondolatok (tehát a szereplők belső monológjai, melyek gyakran kevert nézőpontot alkalmaznak) is többnyire egyenes idézetként jelennek meg, személytelen keretnarratívával összekapcsolva. Mivel a narrátor deszubjektívizált, az ő gondolatai is a szereplőkre tevődnek át, amely még nagyobb terhet ró az egyenes idézésre, ill. a párbeszédre. Nézzünk egy szemléletes példát:

- (9) a) Láta azt Timéa, hiszen a szeme előtt sodorta őt le a hajó orráról a hullám.
Hanem azért a szíve meg sem dobbant e szóra [...] a szegény kis fehér cica nem tudott magán segíteni, a hajóbiztos pedig erős, ügyes ember; bizonyosan kiszabadítja magát a bajból: hiszen azért férfi. (34)
- b) Ezt Tímea is látta odalentről, de nem aggódott.
„A hajóbiztos erős, ügyes ember – *gondolta*. – Biztosan kiszabadítja magát a bajból, hiszen azért férfi.” (11)

Itt világosan elkülöníthetők az egyenes, illetve a szabad függő beszéd jellemzői. Az eredeti szövegben nem választható el egyértelműen, mi az, amit Timéa gondol a férfiakról, illetve amit az elbeszélő. A b) szöveg, noha szó szerint átvesz az eredetiből, mégis egyértelműen jelzi, hogy a szereplő gondolatáról van szó, így azt megfelelő módon jelöli. Más esetben függő és szabad függő beszéd szembenállásával találkozhatunk:

- (10) a) Trikalisz Euthym azt kérdezé Timártól, hogy *hát az a másik úr hová lett, aki az este érkezett ide?* (98)
- b) A friss kecsketejéből főzött reggelinél Trikalisz Euthym megkérdezte Timártól, hogy *hova lett a török sapkás fiatalember.* (31)

A Jókai-szöveg esetében a deiktikus jelölő (*ide*) egyértelműen kifejezi a perspektivizációt, amelyet az élőbeszédre jellemző interakciós mondatszó (*hát*) is megerősít, szabad függő beszédet eredményezve. A másik változatból ezek az elemek hiányoznak: a szabad függő beszéd függő beszéddé alakul át.

Az egyenes idézés abban az esetben is szerepet kap a Nógrádi-szövegben, amikor belső monológról van szó. Az *arany ember* egyik jellegzetes és gyakran alkalmazott elbeszéléstechnikája a belső monológ. Az alábbi példában Timár saját magával beszélget, egyszerre megszólítva önmagát és válaszolva a megszólítónak; ezt a kettős perspektívát az egyes szám első és második személyben álló igék jelzik:

- (11) a) Nem szabad, nem lehet teneked ide többé visszajönnöd. [...] Hát nekem nem szabad az életnek örülnöm soha? (316–7)

Ugyanekkor a Nógrádi-szövegben nem belső monológgal, hanem ismételten egyenes idézettel találkozunk: noha Timár egyértelműen önmagát szólítja meg, eltűnik az első és második személy szembenállása, és mindez a kívülálló elbeszélő keretnarratívájába illeszkedik:

- (12) a) „Nem szabad többé visszajönnöm – emésztette magát. [...] De hát én nem lehetek boldog? (90)

A Nógrádi-szöveg legjellemzőbb eltérései tehát a következőkben foglalhatók össze: a) a nézőpont minden esetben egyértelműbb, mint a Jókai-műben; b) ez rendszerint a deperszonalizált, mindentudó, kívülálló narrátor nézőpontja; c) az eredetileg szabad függő beszédként, illetve szabad függő gondolatként prezentált szöveg egyenes idézettel (ritkábban függő beszéddé) alakul, mindig narrátori keretszöveghez kapcsolva, amely egyértelműsíti, melyik szereplőt halljuk.

4.3. Igeidő-használat

Az átirat egyik legfeltűnőbb vonása, hogy az igeidőket teljesen másként kezeli, mint az eredeti szöveg. Míg az eredeti műben a múlt idő mellett az elbeszélő múlt, illetve a jelen idő is helyet kap, addig az új változat ebből csak az egyszerű múlt időt hagyja meg. Ennek folyamatos alkalmazása jóval homogénebb, egyszerűbben feldolgozható narratívát eredményez, mint az eredeti műben (még abban az esetben is, ha figyelmen kívül hagyjuk az elbeszélő múlt teljes hiányát). Ez ismét azt eredményezi, hogy az elbeszélő jóformán nem jelenik meg a szövegben: egy háttérben meghúzódó, ismeretlen figura marad, aki nem teremt kapcsolatot az elbeszélés és saját, illetve az olvasó világa között.

Ezt a homogenitást, háttérben maradáást támasztja alá az elbeszélésidő és az elbeszélő viszonyának tisztázatlansága is. Nógrádi változatából szinte teljességgel hiányoznak a leírások, amelyek Jókainál majdnem minden esetben jelen időben szerepelnek, hangsúlyozva a téma állapotszerűségét, amely utalhat egyfelől az elbeszélte események és az elbeszélési esemény referenciális kapcsolatára (Tátrai 2005: 216), másfelől implikálhat perspektivizációt:

- (13) a) ...a Duna vize egy sötét nádasban *látszik* elenyészni, melynek egy foltján *emelkedik* csak ki valami szárazföldet jelző növényzet: magasra felnyúlt ezüstlevelű nyárfák.
Ez emberlaktalan csend tanyáján *pihent* meg a Szent Borbála. (53)
- b) A hosszú, kietlen szigetet sötét nádas *fedte*, melynek csak egy rövid szakaszán *emelkedett* ki néhány ezüstlevelű nyárfa, jelezvén, ott szárazföld van. (15)

A Jókai-szöveg tájleírása többféleképpen értelmezhető: a jelen idő azt sugallja, hogy a nádas még a narráció folyamán (az elbeszélő jelenében) is ugyanabban az állapotban van, mint a történések idején volt (szubjektívizáció); a másik lehetőség, hogy a narrátor mintegy behelyezkedik a szituációba, a szereplők szemszögébe (perspektívizáció). Ez utóbbi két okból is kevésbé valószínű: egyrészt a közvetlenül utána következő, prototipikus narratíva már múlt időben van, másrészt pedig a tájak, természeti jelenségek, tehát a viszonylagos állandósággal rendelkező objektumok leírása mindig jelen időt kap, és ez erős jelzése annak, hogy a narrátor saját elbeszélésidejére utal vele; vagyis itt valószínűleg inkább szubjektívizációval van dolgunk. A két lehetőség természetesen nem zárja ki egymást: perspektívizáció és szubjektívizáció egyidejű jelenléte nagyon is lehetséges.

Ezzel szemben a Nógrádi-szövegben lévő múlt idő, noha egyetlen szereplőhöz sem kötődik egyértelműen, még kevésbé jeleníti meg a narrátort, mint az eredeti változat: a folyamatos múlt idő nem kapcsolódik sem az elbeszélésidőhöz, sem pedig valamely szereplő perspektívájához, így a narrátor valóban a „tárgyilagós külső szemlélő” szerepét tölti be, aki saját világától független eseményeket beszél el.

Az igeidő váltakoztatása nem csupán függő, illetve szabad függő beszédben bukkanhat föl, hanem a szabad függő gondolatban is, amelyben nem a szereplő kimondott szavai idéződnek föl, hanem a belső monológja. Jókainál is találunk példát arra, hogy a jelen idő mint a szabad függő gondolat velejárója a szereplő perspektívájába való behelyezkedést szolgálja, megfelelő deiktikus elemekkel kiegészítve:

- (14) a) Azok is mind [Brazovicsék] igen szívesen *fogadják* [...] És Timár *megissza* a kávé azzal a gondolattal, hogy *ebben* patkányméreg is lehet. (183)
- b) De mindketten édeskés arccal *fogadták*, ha a gazdag úr vendégségbe érkezett. Timár pedig úgy *itta* Brazovicsék kávéját, hogy *tudta*, akár patkányméreg is lehet *benne*. (56)

Az eredeti műben szereplő jelen idejű igealakok, az *ebben* mutató névmással együtt, Timár perspektívájából mutatják be a történéseket: az „ebben patkányméreg is lehet” nem más, mint Timár gondolatainak egyenes közvetítése. Különösen fontos ez, ha figyelembe vesszük, hogy álcázott mindentudó narrátorunk gyakran azért is vált át részlegesen valamelyik szereplő nézőpontjába, hogy mindentudását korlátozott érvényességüként mutassa be, hiszen itt Timár az, aki nem lehet

biztos a mérég jelenléte (illetve jövőbeli hatásai) felől. Mint láthatjuk, a Nógrádi-szövegben nem találunk ilyen váltást: a szöveg egy pillanatra sem lép ki a múlt idejű, deperszonalizált perspektívából, amelyet a deiktikus elem anaforával való helyettesítése is megerősít (*ebben ~ benne*).

Az alábbi példában a Nógrádi-féle változat elbeszélőjének deszubjektivizált-ságát, külsődleges voltát nem csupán a jelen idő múlttal való helyettesítése, hanem a (dőlten szedett) magyarázó rész is megerősíti:

- (15) a) A terem lépcsőre nyíló ajtaja előtt a kettős világításban egy alak áll, melynek láttára Timárnak minden idege elzsibbad.
Nem ismeri az előtte álló alakot...
 ...És mégis tudja, hogy ki az. (502–3)
- b) Timár megfordult. Minden idege elzsibbadt. Egy tengerészruhá-s rémalak állt előtte. *Az arcát ugyan nem látta tisztán a sötétben,* mégis tudta, hogy ki lehet az. (130)

Míg a Jókai-szövegben a nézőpont a jelen idő által határozottan Timárra tevődik át, ezt az is hangsúlyozza, hogy nincs kifejtve, miért nem ismeri föl az előtte álló alakot: az olvasóra bízva a következtetést. A Nógrádi-szöveg múlt ideje már önmagában is jelzi az elbeszélői nézőpont változatlan-ságát, emellett azonban hasonló keretnarratívával van dolgunk, mint a szabad függő gondolat egyenes idézett alakításakor: azáltal, hogy a szereplő gondolatmenete, érzéki tapasztalatai egyértelműen be vannak mutatva, a perspektíva homogénné válik: a szereplő gondolatvilágába való betekintés mindvégig kívülről történik, nem az ő saját nézőpontjába belehelyezkedve.

A jelen idő tehát elsősorban a perspektíva szereplőkre való áthelyezését, a szabad függő gondolat megjelenítését, ezen keresztül pedig a jelenet, illetve eseménysor átéltségét segíti elő; ebből a szempontból pedig a Nógrádi-szöveg egyértelműen a narrátorra ruházza át az elbeszélői perspektíva teljességét.

4.4. Irónia

Az alábbi szövegrészleteket mintegy összegzésként, annak szemléltetésére közlöm, hogyan használja föl az eredeti Jókai-szöveg a narrátor korlátozott mindentudását: a perspektivizáció révén előtérbe kerül a szereplők nézőpontja, és ez iro-nikus hatást kelt – ez utóbbi pedig olyan jellegzetesség, amely az új változatból szinte teljesen hiányzik.

- (16) a) *Jól hallotta, mikor a horgonyt levetették, s a hajó megállt, s azután elkezdett a hullám ismét locsogni a hajó párkányai körül. [...]* Aztán egy nehéz zuhanás következett, valami vízbe hulló nagy tárgy loccsanása.
 Azután elcsendesült minden.
 Mihály megvárta ébren, míg megreggeledett, s a hajó ismét megindult. Mikor egy órányira haladtak, akkor előjött a kabinból. [...]

– Hová lett a koporsó? – ez volt Mihály első szava, amint kilépett.

A szerb legények dacosan léptek eléje.

– Azt megterheltük kövel, s a halottal együtt a vízbe dobtuk, hogy nekünk azt sehol a mi partunkon el ne temethessétek, senkit szerencsétlenné ne tegyetek.

– Mit tettetek, gonosztevők! Hisz ezért most engemet majd előfog a vármegye; számon kérik az eltűnt utazót; még rám fogják, hogy én sikkasztottam el. Most nekem erről adjatok írást, hogy ti tettétek. Melyiketek tud írni?

Persze hogy egyik sem tudott írni.

– Hiszen te, Berkics meg te, Jaksics, még segítettetek is nekem a koporsófedélre betűket írni.

Kiderült az önvallomásokból, hogy ki-ki csak éppen azt az egy betűt tudja leírni, azt is csak éppen deszkára és pamaccsal.

– No jól van. Akkor elviszlek benneteket magammal Pancsovára, s majd ott az óbester előtt élőszóval tanúskodhattok mellettem. Az majd kivallat, ne féljete!

Erre a fenyegetésre rögtön megtanult írni nemcsak ez a kettő, de még a másik kettő is. Azt mondták, hogy inkább adnak bizonyítványt, csak ne vigye őket Pancsovára.

Mihály tintát, tollat, papírt hozott elő, s a hajófedélnek nekihalsztatva az egyik írástudót, tollába mondta a bizonyítványt, melyben elismerik, hogy ők a meghalt Trikalisz Euthymot éjjel, mikor a hajósszemélyzet aludt, annak tudta és hozzájárulása nélkül, a jégesőtől féltükben, a Dunába vetették.

– Írjátok alá a neveiteket. S ki hol lakik? Hogy ha bírói vizsgát küldenek ki, rátok találhasson a hadnagy.

Az egyik tanú odairta, hogy ő „Karakaszalovics Ixa”, lakik „Gunerovácon”; a másik, hogy ő „Stiriopica Nyego”, lakik „Medvelincen”.

S azzal *nagy komolysággal* elváltak egymástól; *Mihály is megálta, meg az a négy is, hogy egymás szeme közé nem nevettek.*

Azzal kitétette őket Mihály a partra. (111–3)

- b) Állt a hajó, csend volt. Így aztán éjfél körül *jól hallatszott*, amint odafönről egy nehéz tárgy zuhant a vízbe.

Reggel, amikor a hajó már egy órája útra kelt, Mihály kijött a kabinjából.

– Hová lett a koporsó? – nézett összevont szemmel a halottat őrző szerb legényekre, amint a fedélzetre ért.

– A vízbe dobtuk, hogy el ne temethessétek a partjainknál! – mondták azok dacosan.

– Mit tettetek, gonosztevők! Hiszen ezért most engem vesz elő a rendőrség! Rám fogják majd, hogy én tüntettem el az utasomat. Na, erről azonnal írást adtok nekem!

A legények húzták a szájukat.

– Jól van, akkor most megyünk Pancsovára, és ott majd a rendőrfőnök kivallat benneteket! – mondta Timár.

Erre a fenyegetésre persze a legények megrettentek, és írásba adták, hogy ők dobták vízbe a halottat. Aztán leszálltak a hajóról, és hazamentek. (35)

Látható, hogy a Nógrádi-szöveg itt is jelentősen lerövidíti az eredeti jelenetet. Emellett jóval egyértelműbben és egyszerűbben fogalmaz, mindentudó narrátorként mintegy megmagyarázza az olvasónak az általa elbeszélteket, szemben a Jókai-szöveg korlátozott mindentudású elbeszélőjével. A kurzivált részek jól láttatják ezeket az eltéréseket. Találkozhatunk perspektivizációval (*jól hallotta, hallá: jól hallatszott*); a legfeltűnőbb azonban itt mégiscsak a narrátori pozícióból adódó ironia. Itt a narrátor olyasfajta külső pozíciót vesz föl, amely kívül esik mind Timár, mind a többi szereplő nézőpontján, és külsőleg fokalizált, tehát kevesebbet árul el, mint amennyit a szereplők tudnak – hiszen azok tudatában vannak a csalásnak. A narrátor ezt a helyzetet látszólag félreértelmezi: a *persze hogy egyik sem tudott írni, kiderült az önvallomásokból*, illetve *Erre a fenyegetésre rögtön megtanult írni* kijelentések arra utalnak, hogy naivitásában ő is mintegy bedőlt a legények hazugságának. Ezt a hatást azonban közömbösíti az utána következő két kurzivált szakasz, amelyben egyértelművé válik, hogy Timár és a hajósok közötti paktumról van szó – amelyről a narrátor, külső jelek híján (hiszen a szereplők még csak egy nevetéssel sem árulják el magukat), kizárólag úgy tudhat, ha Timár nézőpontjába helyezkedik. Ez a belehelyezkedés így visszamenőlegesen kiterjed a hajósok kijelentésére is (ti. hogy nem tudnak írni): hiszen Timár volt az, akinek hazudni próbáltak, és öneki kellett átlátni rajtuk.

Ezt a perspektivizációs játékot hiába keresnénk a Nógrádi-szövegben: ott a narrátor elejétől végéig érezteti mindentudását, a megértés folyamata így egyszerűbb, lineárisabb szerkezetű, mint a Jókai-műnél. Az egyszerűsítés és minél könnyebb érthetőség szándéka tehát teljesült; a kérdés csupán az, hogy milyen áron.

5. Összefoglalás

Dolgozatomban *Az arany ember* két szövegváltozatának, az eredetinek, illetve a Nógrádi Gergely-féle átíratnak a nézőpontoszerkezetét hasonlítottam össze a perszonális narráció, elsősorban az elbeszélő és az elbeszéltek közötti, továbbá az olvasóhoz való viszony, az idézési technikák és az igeidő-használat szempontjából. A Jókai-szöveg bemutatásakor szándékomban állt érzékeltetni az elbeszélés összetettségét, szerkezeti bonyolultságát, a narrációban végig jelen lévő perspektivizációs játékot, a narrátor szubjektív minőségét és ehhez képest meghatározni az átírat változtatásait.

Az összevetés eredményeképpen elmondható, hogy a Nógrádi-féle szövegváltozatban nem sok maradt az eredeti összetettségéből. Az új szöveg: a) jóval homogénebb, deszubjektíváltabb, személytelenebb elbeszélői nézőpontot alkalmaz, amely szinte maradéktalanul kimeríti az auktoriális elbeszélő fogalmát; b) ennek

megfelelően a nézőpontok mozgástere jóval kisebb, és jóformán csak bizonyos deiktikus elemek révén kerül kifejezésre a szöveg egyes pontjain (ámbar kérdéses, hogy ezek az elemek egyenes átvételek-e az eredeti műből, vagy valóban a perspektíva bizonyos fokú áthelyezését szolgálják); c) a szereplők perspektívája rendszerint semmilyen formában nem jelenik meg, jobbára csak egyenes idézetek formájában érvényesül. Ez elsősorban a perspektivikus szerepű jelen idő kiiktatásában, valamint a szabad függő beszéd átalakításában mutatkozik meg: egyenes idézetté, illetve ritkábban függő beszéddé alakítása szintén az egyértelműbb nézőpontszerkezetet szolgálja. A szókincs leszűkítésével, a történet lerövidítésével, illetőleg szerkezetének átalakításával együtt ez valóban jóval egyszerűbb, az olvasótól kevesebb erőfeszítést kívánó szöveget eredményezett.

Tanulmányomban nem ejtettem szót az átdolgozás irodalmi értékéről, ennek az irodalomoktatásra és az olvasási szokásokra gyakorolt hatásáról. Fontosnak érzem azonban, hogy a nyelvészeti elemzés befejeztével irodalmi-esztétikai megfontolásoknak is teret engedjünk. Még ha figyelmen kívül hagyjuk is a narratív szerkezet fontosságát bármiféle – különösen szépirodalmi – szövegben, véleményem szerint (ahogyan azt a tanulmányban reményeim szerint meggyőzően kimutattam) a főntebb részletezett narrációs játékok a Jókai-regény legizgalmasabb jellemzői közé tartoznak, és szerves részét képezik az elbeszélésnek. Az új változat sem irodalmi, sem nyelvészeti szempontból nem tekinthető egyenértékűnek az eredeti szöveggel. Az, hogy a tárgyalt változtatások mennyiben teszik érthetőbbé, könnyebben földolgozhatóvá, esetleg élvezhetőbbé a regényt mint művészi alkotást, főleg pedig hogy mennyire helyettesítheti az átírat az eredeti művet, elsősorban pedagógiai és recepcióesztétikai kutatások tárgya lehet.

AZ IDÉZETT MŰVEK JEGYZÉKE

Jókai Mór 2007. *Az arany ember*. Európa Könyvkiadó, Budapest (Európa Diákkönyvtár).
Jókai Mór–Nógrádi Gergely 2008. *Az arany ember*. Budapest (Klasszikusok Újramesélve).

SZAKIRODALOM

- Béládi Miklós–Bodnár György–Sötér István–Szabolcsi Miklós (szerk.) 1990. *A magyar irodalom története 1945–1975. III.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Csontos Nóra–Tátrai Szilárd 2008. Az idézés pragmatikai megközelítése (Az idézési módok vizsgálatának lehetőségei a magyar nyelvű írásbeliségben). *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* XXII: 59–121.
- Eco, Umberto 2007. *Hat séta a fikció erdejében*. Európa Könyvkiadó, Budapest.
- Genette, Gérard 1983. *Narrative discourse: An essay in method*. Cornell University Press, Ithaca, New York.
- Genette, Gérard 1996. Az elbeszélő diszkurzus. In: Thomka Beáta (szerk.): *Az irodalom elméletei I.* Jelenkor Kiadó, Pécs, 61–7.
- Iser, Wolfgang 2001. *A fiktív és az imaginárius*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Kocsány Piroska 2001. A szabad függő beszéd a belső monológig. In: Szathmári István (szerk.): *Hol tart ma a stilisztika?* Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 429–48.
- Kugler Nóra 2008. Az episztemikus modalitást és evidencialitást jelölő módosítószók funkciói és a hozzájuk kapcsolódó műveletek. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* XXII: 269–307.

- Ladányi Mária–Tolcsvai Nagy Gábor 2008. Funkcionális kognitív nyelvészet. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* XXII: 17–58.
- Langacker, Ronald W. 2006. Subjectification, grammaticalization and conceptual archetypes. In: Athanasiou, A. – Canakis, C. – Cornillie, B. (eds.): *Subjectification. Various paths to subjectivity*. Mouton de Gruyter. Berlin, New York, 17–40.
- Langacker, Ronald W. 2008. *Cognitive Grammar: A basic introduction*. Oxford University Press, New York.
- Sanders, José–Spooren, Wilbert 1997. Perspective, subjectivity, and modality from a cognitive point of view. In: Liebert, Wolf–Andreas–Redeker, Gisela–Waugh, Linda (eds.): *Discourse and perspective in cognitive linguistics*. John Benjamins, Amsterdam–Philadelphia, 85–112.
- Sötér István (szerk.) 1965. *A magyar irodalom története IV*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Szathmári István 2001. *A magyar irodalmi nyelv és stílus kérdései*. Székesfehérvár. (Kodolányi Füzetek).
- Tátrai Szilárd 2000. Az elbeszélő „én” nyelvi jelöltsége. Kísérlet a perszonális narráció szövegtani megközelítésére. *Magyar Nyelvőr* 124: 226–38.
- Tátrai Szilárd 2002a. *Az 'ÉN' az elbeszélésben. A perszonális narráció szövegtani megközelítése*. Argumentum Kiadó, Budapest.
- Tátrai Szilárd 2002b. *A történet hangsúlyozott elbeszéltsége mint a történetmondás pragmatikus alakzata*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest. (Az alakzatok világa 7.)
- Tátrai Szilárd 2005. *A nézőpont szerepe a narratív megértésben. Általános Nyelvészeti Tanulmányok* XXI: 207–29.
- Tátrai Szilárd 2006. A narratív diskurzusokról – pragmatikai nézőpontból. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Szöveg és típus*. Tinta Kiadó, Budapest, 211–32.
- Tátrai Szilárd 2008a. A megnyilatkozás fogalmának perspektivikus értelmezése felé. In: Keszler Borbála–Tátrai Szilárd (szerk.): *Diskurzus a grammatikában – grammatika a diskurzusban*. Tinta Kiadó, Budapest, 361–71.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2001. *A magyar nyelv szövegtana*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Tomasello, Michael 2002. *Gondolkodás és kultúra*. Orisis Kiadó, Budapest.

Evellei Kata Dóra

doktorandusz

ELTE BTK

Nyelvtudományi Doktori Iskola

SUMMARY

Evellei, Kata Dóra

Narrative and perspective structure in a text version of *The Man with the Golden Touch*

In 2008, along with several other literary classics, PetePite Publishing House published an abridged and rewritten version of Mór Jókai's *The Man with the Golden Touch*. The modernised version was advertised as one that was able to bring classical literature closer to a teenage audience, without changing its essence. The question may arise what features make a work of fiction what it is and when we can say that a textual version is essentially identical to the original. This paper looks at that problem from a linguistic angle. From the point of view of cognitive pragmatics, all communication involves a speaker who makes an utterance, and the world model it represents, accessible for the addressee. I had two initial hypotheses: (i) simplification of a text causes serious changes in its narrative structure, and (ii) Jókai's original text involves a strongly subjectivised, semi-homodiegetic, and semi-omnipotent narrator, a fact that makes a rich array of perspective shifts possible. The new version involves none of these features. The paper analyses narrative differences between the two versions, with special regard to tenses, to direct, indirect, and free indirect speech, as well

as the relationships between the narrator and the protagonists. By studying these, we can explore characteristic literary features like irony and the structure of diegesis, and we can determine similarities and differences between the two texts. The rewritten version differs from the original on several counts, including (i) using simple past tense rather than present and narrative past all the way through, (ii) using direct quotations most of the time rather than indirect and free indirect speech, (iii) having an omniscient and desubjectivised narrator, and (iv) lacking perspectivisation altogether. In sum, the new version ignores a number of important factors, and can by no means and in no sense be seen as equivalent to the original text written by Jókai.

Keywords: functional linguistics, cognitive pragmatics, narratology, perspectivisation, fiction, text analysis, subjectivisation

A beszélőváltások és a szociokulturális tényezők összefüggései társalgási szövegekben¹

1. Bevezetés

A tanulmány célja a konverzációelemzés (Have, P. ten 2005; Hutchby–Wooffitt 2006; Boronkai 2009) szempontjainak bevonása a társalgási szövegek kognitív stilisztikai vizsgálatába a társalgások interakcionális jellemzői és a stílus szociokulturális tényezői közötti összefüggések feltárása érdekében. A konverzációelemzés szempontjainak stilisztikai alkalmazását indokoltá teszi az az empirikus kutatások alapján is igazolt tény (Hámori 2010), hogy a beszélgetések során nemcsak magának a szövegnek, hanem a diskurzusnak² is van stílusa, vagyis vannak olyan választásokon alapuló „diskurzusszintű” (interakcionális vagy konverzációs) jelenségei, amelyek a stílus szerves részét alkotják (Tannen 2005). Az olyan diskurzusjelenségekre, mint a fordulók hossza, a beszélőváltások, az együttbeszélések és a megszakítások, is jellemző a nyelvi variabilitás, hozzájuk is kapcsolódnak társas elvárások, normák és minták (Bartha–Hámori 2010: 306). A diskurzuskutatásban és az egyes típusok jellemzésében elengedhetetlen a stílusnak, mint az adott szövegtípus megformálásából eredő értelem-összetevőnek, illetve mint a társas jelentés konstruálójának (Eckert–Rickford 2001; Coupland 2007) a vizsgálata. Az így értelmezett stílusvizsgálat a nyelvhasználat különféle szintjein (pl. fonológiai, lexikai, morfoszintaktikai, pragmatikai) végzett stíluselmérések (Labov 1972, 1984) helyett elsősorban az eddig kevesebb figyelmet kapott diskurzusjelenségek (Németh T. 1996a, b; Redeker 1990; Andersen 2001; Tannen 2007; Selting 2008) vizsgálatára koncentrál (pl. diskurzus-jelölők, fordulók, szomszédsági párok, beszédaktusok).

A tanulmány az elméleti keret vázlatos bemutatása után röviden jellemzi a jelen vizsgálat korpuszát és módszereit, majd a spontán társalgások és a televíziós interjúk szövegéből származó példák elemzésével bemutatja az interakciós szerkezet egyik fontos összetevőjének, a beszélőváltás mechanizmusának a jellemzőit. A példaelemzések fókuszában a beszélőváltási stratégiák interakcionális jellemzőinek a helyzet és a magatartás szociokulturális tényezőjével (Tolcsvai Nagy 1996: 134–58; 2005) való összefüggései állnak. Az interakciós mintázat egyes elemeinek (pl. belebonyolódás, szekvenciális rendezettség) hasonló szempontú vizsgálata részben már megtörtént (Boronkai 2011, 2012), a konverzációs viselkedés számos egyéb jellemzőjének és azok stilisztikai vonatkozásainak vizsgálata pedig további kutatások témája lehet.

2. Elméleti keret: interakcionális stilisztika

A kognitív szemléletű stilisztika a hermeneutikára alapozva a stílust úgy határozza meg, mint a nyelvről való tudás egyik alapvető elemét. Ez a felfogás a romantikától kezdve, majd Humboldt nyelvelméletére építve bontakozott ki, és a későbbiekben szövegtani, szociolingvisztikai és pragma-

¹ A tanulmány a *Kognitív stilisztikai kutatások* című 81315 számú OTKA-pályázat támogatásával készült.

² A tanulmány a *szöveg* és a *diskurzus* fogalmát abban a felfogásban használja, amely szerint a diskurzus folyamatként értelmeződik a szöveggel szemben. A szöveg ebben az esetben a diskurzus folyamán létrejött eredmény (termék, produktum) jelentésben szerepel (Brown–Yule 1989: 23–5), ezért a fogalmat célszerű a szövegnél tágabb értelemben használni. Ez alapján a diskurzus olyan nyelvi tevékenységként határozható meg, amely egyszerre jelenti az egyes megnyilatkozások létrehozásának és befogadásának egymással kölcsönhatásban lévő és egymást feltételező folyamatát. E nyelvi tevékenység során a résztvevői szerepek felcserélődnek, a résztvevők egy térben és időben helyezkednek el, kommunikációs üzeneteiket pedig a szóbeli közlés csatornáján továbbítják (Tátrai 2011).

tikai szempontokkal bővítette a stílus tanulmányozásának kérdéseit (Tolcsvai Nagy 2004). Napjaink kognitív stilisztikai kutatásai (Semino–Culpeper [eds.] 2002) a szociolingvisztika (Labov 1982; Halliday 1978) és a kognitív nyelvészet (Langacker 1987) alapfogalmából, a nyelvi variancia kérdéséből indulnak ki, amely szerint egy adott jelentést és funkciót többféle módon is ki lehet fejteni. A kognitív stilisztika (Tolcsvai Nagy 1996; 2005) a stílust egy adott nyelvi megnyilatkozás megformáltságából eredő értelem-összetevőként határozza meg, leírásában pedig a következő szempontokat érvényesíti:

- a nyelvi potenciál (a nyelvi varianciából eredő stíluslehetőségek),
- a szociokulturális tényezők,
- a stílusstruktúra, mely a szövegértelem részeként jelenik meg (Tolcsvai Nagy 2004).

A kognitív stilisztika fenti szempontjai közül a társalgási szövegek vizsgálata a szociokulturális tényezők közül eredő stíluslehetőségek viszonylatában tűnik célszerűnek. A szociokulturális tényezők (Tolcsvai Nagy 1996: 134–58) a szöveg megformáltságának és a kommunikációs helyzet összetevőinek kapcsolatára vonatkoznak, érvényesülésüket a nyelvi variancia különböző lehetőségeinek felhasználása teszi lehetővé. E felfogás alapján tehát a stílus úgy értelmezhető, mint a szöveg szociokulturálisan is meghatározott megformáltságbeli értelem-összetevője (Tolcsvai Nagy 2001b). A szociokulturális tényezőket egy adott közösség kulturális normái és értékei határozzák meg, mindig a nyelvre vonatkoznak, leírásuk pedig a kognitív stilisztikában öt alapvető változó (magatartás, helyzet, érték, idő, nyelvvaltozatok) mentén történik. A változók mentén tartományok jönnek létre, azokban altartományok helyezkednek el, amelyek között átfedések is lehetségesek, megjelenésükre tehát nem a kategorikus, hanem a skaláris elhelyezkedés a jellemző. A szociokulturális jelleg a résztvevők nyelvről való tudásának és az adott szövegnek a kölcsönhatásában érvényesül.

A szövegtípusok kutatásának alapja kezdetben főként a strukturális osztályozás volt, amelynek formális kritériumai alapján az egyes szövegtípusokat egyértelműen besorolhatónak és jellemezhetőnek tartották (vö. Szilágyi N. 1980; Petőfi S. 1988; Vater 1992). A funkcionális szemlélet erősödésével a kommunikáció interaktív jellegére helyeződött a hangsúly, a szövegtipológia másik lehetséges iránya³ pedig a kommunikációorientált szempontok alkalmazása (Sandig 1972; Helbig 1975; Ermert 1979) lett. Ez a szemlélet azonban még a kritériumrendszerben gondolkodó szövegtipológiák sajátosságait mutatja, így gyakran merev, statikus osztályozási elveket követ. A funkcionális és kognitív szemlélet felismerte, hogy a beszélő szövegekre vonatkozó tudása folyamatjellegéből adódóan a társadalmi interakciókban gyökerezik, így megjelent a szövegtípusok azonosításához szükséges tudás fogalma, a szövegtípus pedig nem eleve adott és létező, hanem az aktuális interakcióban létrejövő entitásként értelmeződött (Gülich 1986). Ez alapján a kommunikációban résztvevők gyakorlati tudásuk szerint sorolják az egyes szövegeket az általuk ismert nyitott típusokba, és a besorolást aktuálisan az adott beszédhelyzethez igazítják folyamatosan értékelve és alakítva ezzel a verbális interakciót. A kognitív szemléletben tehát a szöveg mindig valamilyen kommunikációs közegben jelenik meg és válik értelmezhetővé, ezért felfogásában a szövegek mindig egy összetett rendszer részeként jelennek meg az emberi cselekvés folyamatában és annak eredményeképpen, meghatározott térben és időben, más eseményekkel és tevékenységekkel együttesen (Tolcsvai Nagy 2001a: 86). Bár a kognitív nyelvészeti és stilisztikai kutatások gyakran foglalkoznak irodalmi szövegek vizsgálatával is, egyre nagyobb figyelmet fordítanak az olyan szövegek tanulmányozására, amelyek kommunikációs közege a szóbeli interakció szituációja. A funkcionális szemlélet a szövegtipológiai kutatásokban is a kommunikáció interaktív jellegére helyezi a hangsúlyt, és a kutatásokban megjelenik a kommunikációorientált szempontok alkalmazása (Sandig 1972; 1986/1995), valamint a szövegtípus aktuális interakcióban létrejövő entitásként való értelmezése (Gülich 1986).

A kognitív stilisztika és szövegtipológia fenti szemléletrendszeréhez jól illeszkedik a konverzációelemzés felfogása, amely az interakcionális szociolingvisztika (Gumperz 1982; Goffmann 1967/1990), a beszélésnéprajz (Hymes 1968, 1975) és az etnometodológia (Garfinkel 1967, 1972) szemlélete alapján közelíti meg a stílust, vagyis azt a társas valóság létrehozásának eszközeként határozza meg (vö. Tolcsvai Nagy 2005: 19–20). Mindehhez szervesen kapcsolódik a szociolingvisztikai gyökerű stílus kutatások legújabb iránya (Eckert–Rickford 2001; Selting 2008), amely a stílus kutatásban a nyelvhasználatot és a stílushasználatot a társas jelentések létrehozásával, a társadalmi

³ A szövegtipológiai kutatások irányaira bővebben l. Tolcsvai Nagy 2001a.

identitás megteremtésével összefüggésben vizsgálja. Az interakcionális stilisztika arra a kérdésre keresi a választ, hogy a társalgások stílusa, a társalgásokban megjelenő stílusvariációk hogyan függnek össze a társas jelentés konstruálásával, a kontextus és a résztvevők közötti társas viszonyok alakításával (Bartha–Hámori 2010: 302). Az irányzat Bell modelljére építve a hallgatóságra tervezés modellje alapján abból indul ki, hogy a nyelvhasználat során a beszélők a befogadó személye mellett figyelembe veszik az egyes szituációkra jellemző beszédstílusokat is, és ezek alapján hozzák meg a beszédmódjukkal kapcsolatos döntéseiket, stílusválasztásaikat. A modell a szituáció mellett fontos választási szempontnak tartja a téma kérdését is, de mindkettőt a befogadóval való viszony függvényében tekinti a stílusválasztást meghatározó tényezőnek (Bell 1984). Ehhez kapcsolható Coupland (2007), Eckert (2000) munkássága és Schilling–Estes (1998) „beszélőtervezés” modellje, amely a stílust nem csupán reagáló, hanem iniciatív, kezdeményező jellegűnek tartja. Ez a felfogás hívta fel a figyelmet a stílus válaszként való értelmezése mellett a kezdeményezés lehetőségére is, ebben az esetben a beszédmód megváltoztatásának, alakításának oka az adott szituáció megváltoztatása is lehet. Az interakcionális stilisztika a különböző stilisztikai variációkat nem válaszként, hanem a beszélő identitásteremtő és világalakító eszközeként (Schilling–Estes 2004: 388) értelmezi. Képviselői azt kutatják, hogy a beszélők miért, milyen kontextuális tényezők (szituációs kontextus, tematikus kontextus, cselekvés kontextusa) és interakciós célok hatására alkalmazzák egy adott szituációban az adott stilisztikai választást. Az interakcionális stilisztika tehát szoros kapcsolatban áll a stílus szociokulturális tényezőivel is, elméleti kerete ezért lehetőséget kínál arra, hogy a kognitív stilisztika és a konverzációelemzés között megteremtse azt a határterületet, amelyben a társalgási szövegek mindkét szemlélet szempontjait együttesen alkalmazva, a konverzációs viselkedést közép-pontba helyezve vizsgálhatók.

3. Anyag és módszer

A tanulmányban szereplő korpuszok, nyelvi példák több szempontból is különböznek egymástól, a spontaneitás és a tervezettség skáláján különböző ponton helyezkednek el. Az egyik ilyen alapvető szempont a vizsgált szövegek kommunikációs színtere. Ez alapján a megvalósulás két végletét figyelembe véve beszélhetünk a társalgási nyelvhez tartozó hétköznapi párbeszédéről, amelyek mindennapi szituációban, kötetlen módon jönnek létre, és megkülönböztethetünk az irodalmi nyelvhez sorolható dialógusokat, amelyek valamely szépirodalmi alkotás részeként szerepelnek, vagy egy egész drámai művet építenek fel. Emellett a másik fontos szempont, hogy a létrejövő szövegek teljesen spontán⁴ szövegalkotási folyamat eredményeként keletkeznek, vagy szerepet kap bennük a tervezettség⁵ tényezője is. A fenti két szempont alapján a prototípus-elméletnek (Rosh 1977; Taylor 1991) megfelelően prototipikus spontán szövegnek a hétköznapi, kötetlen társalgások, prototipikus tervezett párbeszédnek pedig a drámai dialógusok tekinthetők, mert rájuk jellemzőek legnagyobb mértékben az adott szövegfajta tulajdonságai. A prototipikus változatok között a témától, a felek viszonyától, a tervezettség mértékétől és más egyéb tényezőktől függően számos átmeneti szöveg jöhet létre. Ezek kommunikációs színtere általában szintén a hétköznapi élet egy-egy informális, félig formális vagy formális szituációja, amelyben a résztvevők szövegalkotása a tervezés folyamán különböző mértékben igazodik a szituációhoz kapcsolódó elvárásokhoz, és ennek függvényében helyezhetők el a két prototipikusnak mondható változat közötti képzeletbeli egyenesen. Az ilyen félspontán párbeszédék kommunikációs színtere igen változatos, szerkezetükben jelen vannak bizonyos kötött elemek, fordulatok, témájuk részben előre meghatározott. A kommunikáló felek meghatározott kommunikációs céllal kezdeményezik a beszélgetést, viszonyuk gyakran hierarchikus, a beszélgetés irányítása a fölérendelt fél kezében van. A beszélgetés sémája gyakran explicit módon is megjelenik, amelynek kötelező elemeit meg kell tartani, az ezektől való eltérés egyes esetekben következményekkel is járhat. Ilyen félspontán szöveg például az ügyintézés, az útbaigazítás kérése,

⁴ Itt kell megjegyezni, hogy ha figyelembe vesszük a szóbeli szövegalkotás során működő beszédtervezési és kivitelezési folyamatokat, akkor valójában egyetlen szöveget sem tekinthetünk igazán spontánnak.

⁵ A fogalom itt nem a pszicholingvisztikai értelmezésben használatos makro- és mikrotervezést jelenti, hanem az adott a szituációhoz kapcsolódó séma vagy forgatókönyv egyes pontjaihoz való alkalmazkodást.

a terápiás beszélgetés, a kihallgatás, a vizsga és ilyen szövegek a tanulmányban elemzett televíziós interjúk is.

A dolgozatban vizsgált spontán szövegek egy része egy saját gyűjtésű, rögzített és a konverzációelemzés transzkripcióis jeleivel lejegyzett, társalgási szövegeket tartalmazó korpuszból származik (Boronkai 2009).⁶ Ezek valódi spontán, családi és baráti beszélgetések, amelyeket semmilyen felkészülés nem előz meg, a szövegek mindegyike családi környezetben zajló beszélgetés, a munkából vagy iskolából hazatérő családtagok kötetlen társalgása hétköznapi, a résztvevők mindennapi tevékenységeihez kapcsolódó témákról. A vizsgálat során elemzett 3790 szövegszónyi beszédanyag 17 beszélgetése közül 13 dialógus, 4 szöveg pedig három vagy négy résztvevő kötetlen beszélgetéséből felépülő társalgás. A rögzített hanganyag 39 adatközlő megnyilatkozásait tartalmazza.

Az elemzett példák másik része a Tolnatáj televízió *Ismerős* című műsorának⁷ félspontán interjúszövegeiből származik. A vizsgált korpusz 3 beszélgetést tartalmaz, amelyekből a vizsgálatban felhasznált szövegrészek terjedelme a spontán korpuszhoz hasonló, 3632 szövegszó. A felvételek 4 adatközlő megnyilatkozásait tartalmazzák. A két korpusz a spontaneitás mértéke szempontjából két fontos dologban is különbözik egymástól. Egyrészt a vizsgált interjúk szövege valójában irányított társalgás, amelynek szerkezete az egyik fél által előre elkészített terv szerint épül fel, másrészt a téma előzetes megadásával lehetőség nyílik némi felkészülésre, amely módot teremt a gondolatok összerendezésére és a kifejezéshez szükséges nyelvi formák hozzárendelésére. Az adatközlők megnyilatkozásait ebben az esetben az interjú sajátos műfaji jellemzői is befolyásolhatják. Ebben a valójában háromoldalú kommunikációs helyzetben a résztvevők választásainak nemcsak a beszélőpartnerhez, hanem a közönséghez is igazodniuk kell, és ez hatással lehet a felek konverzációs viselkedésére is. A szövegek elemzésének, vizsgálatának módszertani keretét a konverzációelemzés adja.

4. A beszélőváltások szociokulturális jellemzői

A társalgás alapegységei azok az egy beszélőtől származó megnyilatkozások,⁸ amelyek forduló⁹ néven váltak ismertté a vonatkozó kutatások szakirodalmában. A fordulók megnyilatkozásait ugyanaz a beszélő hozza létre anélkül, hogy közben átadná a szót valaki másnak. A társalgások legalább két különböző beszélő által létrehozott megnyilatkozást tartalmaznak, amelyek feltételezik egymás létét, és szerves egységet alkotnak. A társalgások legkisebb része a két fordulóból álló egységnyi¹⁰ dialógus, amelynek részei szemantikailag és grammatikailag is szoros egységet alkotnak. Az egységnyi dialógus kezdeményező és reagáló része olyan szomszédsági párokat alkot, amelyek láncszzerűen kapcsolódnak egymáshoz, és tematikus tömböket hoznak létre. A tömbök határait a kommunikatív témaváltások szabják meg.

A társalgások fő rendezőelve a fordulók állandó cserélődése, vagyis a beszélőváltás¹¹ mechanizmusa. Ez minden élőszóbeli megnyilatkozásra jellemző, hiszen általában egyszerre csak az egyik fél ragadhatja magához a beszélés jogát. A fordulóváltás (Have, P. ten 2005: 111–3) soha nem előre meghatározott helyen, forgatókönyvszerűen zajlik, hanem az arra alkalmas pillanatban történik

⁶ A korpusz gyűjtésében a Pécsi Tudományegyetem Illyés Gyula Főiskolai Karának kommunikáció–magyar szakos hallgatói működtek közre, a 2004/2005-ös tanévben. A korpusz részletes jellemzői és a társalgások teljes szövege megtalálható a *Bevezetés a társalgáselemzésbe* című könyv függelékében (Boronkai 2009).

⁷ Az interjúk teljes szövege meghallgatható a www.tolnataj.eu weboldalon.

⁸ A megnyilatkozás a nyelvi tevékenység behatárolható szakaszaként értelmezendő, amelynek határait a beszédalanyok váltakozása jelöli ki. A megnyilatkozás fogalma ebben az értelmezésben a produkcióra és a produktumra egyaránt használatos (vö. Tátrai 2011).

⁹ A *turn* angol szó jelentése 'a szó magához ragadása, lépés'. A *forduló* (*turn*) ebben az értelmezésben nem tartalmazza a beszédlépés-váltás vagy sorváltás (*turn-taking*) jelenségét, definíciója azonban nem egységes; a *turn-taking* 'lépésváltás' jelentésben használatos.

¹⁰ Az egységnyi dialógus megnevezésére a vonatkozó szakirodalomban használatos a *kétfordulás*, az *egyfokú* és a *két láncszemű* elnevezés is (Cs. Jónás 1999: 38–45).

¹¹ A szó az angol *turn-taking* megfelelője. A magyar nyelvű fordításokban a *beszélőváltás* megnevezésére több kifejezés is szerepel: *szóátadás* (Wardhaugh 2002: 270), *forduló*: az egy beszélő által elmondott szöveg, amely néhány esetben magában foglalja a beszélőváltást is (Sacks–Schlegeloff–Jefferson 1974), *fordulat* (Horányi 1978: 145), újramegszólás (Szende 1995: 79), használatos még *beszédlépésváltás*, *fordulóváltás* vagy *sorváltás* formában is (Iványi 2003).

meg, amelyet a beszélő jelei érzékeltetnek. Ilyen jel a téma lezárása, a konverzációs viselkedés egyes jelei, a szünet vagy a töltelékelemek használata, az intonáció, és nagyon fontos szerepet játszanak a nem verbális üzenetek is, mint a testtartás vagy a szemkontaktus. Ha a társalgások kapcsán a beszélőváltások mechanizmusáról beszélünk, ez a meghatározás feltételez egyfajta szervezettséget is (Hutchby–Wooffitt 2006: 47–53). Az ilyen szövegek is szabályok rendszeréből és különböző konvenciókból jönnek létre, amelyek szimultán módon, lépésről lépésre alakítják ki a társalgás struktúráját. A beszélgetések rendezettségének fő eszközei az együttműködési készség, a referenciák permanens értelmezése vagy átértelmezése, és fontos szerepet kap a sorrendiség kérdése is. A folyamat interaktív jellegéből adódóan mindegyik fél egyformán közreműködik akkor is, ha éppen nem beszél.

A beszélőváltás többféle stratégia alkalmazásával valósulhat meg a társalgásokban. A tanulmány következő alfejezetei a helyzet és a magatartás stílustényezője felől közelítik meg az egyes stratégiákat a következőképpen. Az elemzés a helyzet változójával hozza kapcsolatba a beszélőváltások határait, a külválasztás és az önkiválasztás stratégiáját, vagyis azt, hogy a helyzet formalitásának mértékétől függően milyen verbális vagy nem verbális tényező váltja ki, és melyik fél kezdeményezi a fordulóváltást. Az elemzések másik része a magatartás szociokulturális változójának és a beszédjog megszerzésére és/vagy megtartására irányuló stratégiák választásának összefüggéseit vizsgálja. A tanulmány arra is választ keres, hogy az eredmények mutatnak-e olyan tipikus együttállásokat, amelyek hozzájárulhatnak a különböző műfajú társalgási szövegek szövegtipológiai leírásához.

4.1. A helyzet szociokulturális változója

A szociokulturális tényezők közül a helyzet és a magatartás változója áll a legszorosabb összefüggésben a társalgások interakciós jellemzőivel. A helyzet változója mentén a szövegeket az informális, a közömbös és a formális altartományokban lehet elhelyezni. Ez a változó a megnyilatkozó és a befogadó egymáshoz való viszonyát reprezentálja a nyelvi kifejezések megformáltságában. A helyzet stílusváltozóját a megnyilatkozó és a befogadó számára az adott szituációban formálisnak, közömbösnek vagy informálisnak tartott elemek határozzák meg. Formális elemek lehetnek egy adott megnyilatkozásban a megszólítások, az udvariassági fordulatok, a személytelen nyelvi formák, az informális megnyilatkozásra pedig a személyes nyelvi formák és a beszélt nyelvi elemek használata jellemző. Az interakciós mintázat és a stílus, különösen a szociokulturális tényezők összefüggése szempontjából a beszélőváltással kapcsolatban fontos vizsgálati szempont, hogy melyik résztvevő kezdeményezésére történik meg a társalgásokban a szó átvétele. A több résztvevős társalgások esetén a beszélő külső kiválasztással kijelölheti azt a személyt, akinek át kívánja adni a szót, de a következő beszélő a szó magához ragadásával alkalmazhat önkiválasztást is (Iványi 2003). A konverzációs viselkedés szempontjából a beszélőváltási mechanizmusra vonatkozóan formális jellemző lehet tehát a külválasztás, informális pedig az önkiválasztás stratégiájának gyakori alkalmazása (Boronkai 2011). A következő elemzések e két stratégiát vizsgálják meg a kétféle szövegkorpuszban a helyzet stílusváltozójával összefüggésben.

4.1.1. A külválasztás

A következő beszélő kijelölésének leggyakoribb eszköze a vizsgált korpuszok alapján a kérdés, a felszólítás és a megszólítás vagy ezek kombinációjának alkalmazása volt. A beszélőváltások leggyakrabban kérdések hatására következtek be, ezért a váltásra alkalmas helyek megjelölésében az intonációnak volt a legnagyobb szerepe. A kérdések alkalmazása szoros összefüggést mutat a társalgások szekvenciális rendezettségével, vagyis a kérdés-válasz szomszédsági párok magas arányával (Boronkai 2009). Ilyen típusú külválasztásra láthatunk példát a következő két (1a, b) párbeszédben, ahol a beszélőváltás minden alkalommal az első megnyilatkozó kérdéseinek hatására következik be. Ez a beszélőváltási mód a spontán társalgásokban viszonylag ritkán fordult elő, mivel a beszélgetéseknek monotonitást kölcsönöz, és az erősebb formalitású szövegekhez teszi hasonlatossá őket.

(1a) [7, 17–26]¹²A: **És** **őö**: **voltatok-e az Izáék**nál most (.) mikor otthon voltatok (.) a hétvégén↑

B: Nem↓

A: **Ne**::**m**↑ **Hát** (..) **hogyhogy**↑B: **Há**::**t** (..) **nem tudo**::**m** (.) **elmaradt**↓ **Bettinél** voltunk (..) **után**:**a** **meg nálunk**↓A: **Nem láttad az Ákoskát**↑B: **Nem** (.) **de az** **tuti** (.) **hogy ha** **most** (..) **hazamegyek** (.) **a hétvégén** (..) **akkor meglátogatom a kis fickó**:**t**↓A: **És a Gyuri**↑B: **Hát** (..) **a Gyuri** **meg** (.) **e**:**l****megy szombaton** (.) **de ha lehet** (.) **akkor ott maradna** [ö::**vasárnapig**] (...)

A: [Ó is ott aludna↑]

B: **Szerintem igen** (..) **úgy tervezem**↓

A formálisabb helyzethez köthető félspontán interjúk vizsgálata viszont azt mutatta, hogy ezekben a szövegekben általános jellemző volt a külválasztás stratégiájának alkalmazása, a beszélőváltás módjának kiválasztása pedig általában a társalgást irányító résztvevőhöz volt köthető. A külválasztás stratégiáját a riporter akkor alkalmazta, amikor a kérdés-válasz szomszédsági pár kezdeményező szekvenciájával válaszadásra szólította fel az interjú alanyát. Az alany ilyenkor elfogadta a felkínált stratégiát, és megadta a reagáló szekvenciát. Az (1b) azt mutatja, hogy a formalitás erősebb fokán álló interjúszövegekben a kérdések hatására bekövetkező beszélőváltás fontos műfaji jellemzőként jelent meg, ezért a vizsgált korpuszban ez a külválasztási mód volt a domináns jellemző.

(1b) [CSB, 28–33]¹³A: **Balázs**↓(...) **M**::**ennyire jut idő a**: **magánéletre**↑ **Mennyire jut idő** (..) **az egyéb más dolgokra**↑B: **Igen**↓ **Hál Istennek a**:: **család a**::**z** <**krákogás**> **úgy****mo**:**nd** **ő**:: **beleszokott ebbe a**:: **ebbe a sport** (.) **dologba**↑ **és most má**:**r**↑ **sőt már az elején is** (..) **mindenki teljes mellszélességgel mögöttem volt** (...)A: (...) **Lehet**↑ **ho**:**gy sokan itt adják fel**↑ **Vagy azért ez** (.) **nem ilyen egyszerű**↑ **egy sportolót azért** (..) **sokkal magasabb szinten** **ő**:: **szólít meg az élet** (.) **és dönt ilyen vagy olyan irányban**↑B: **Ez is benne van**↓ **Tehát** **ő**:: **biztos**↑ **hogy ennél** (.) **sokkal összetettebb a dolog**↑(...)A: **Szerinted** (.) **téged** (.) **mi tesz jó sportolóvá**↑ **Szerinted mi az Balázs**↑ **ami**:: **ami** :: **ami benned** (.) **egy olya**:**n tulajdonság** (..) **ami oda emelt** (.) **ahol vagy**↑B: <**nevetés**> **Most ugye**:: **itt magamat kellene dicsérni**↑ **amit nem szívesen teszek** (..) **Nem tudom**(..) **Hát biztosan a**:: **fizikai adottságaim is olyanok** (.) **ami**::**k**↑ **amik azért** (.) **átlagon felüliek** (..) **Ő**:: **nem tudom**↓

A kérdések hatására bekövetkező beszélőváltás másik esete az előzőnél kiegyensúlyozottabb szerkezetű, mivel ahogy a (2) példa is mutatja, az ilyen társalgásokban a kérdések mindkét résztvevő megnyilatkozásaiban megjelentek. Ez a beszélőváltási mód kizárólag a spontán társalgások jellemzője, az interjúszövegekben a kérdéses stratégia csak az interjú készítőjéhez kapcsolódott.

(2) [5, 21–7]

A: **Té**:**n****yleg** (.) **ma este az Audival mentél vissza**↑B: **É**::**n**↑ **ne**::**m** (.) **hát apa elment vele**:: **Akkor holnap hogy taxizna**↑A: **Ja**:: (.) **akkor reggel jön haza érted** (.) **mi**↑B: **Ja**↓

¹² A spontán társalgásokból származó példák esetében első helyen a beszélgetés sorszáma szerepel, amely után vesszővel elválasztva az adott forduló(k) száma következik (pl. [7, 17–26]).

¹³ Az interjúszövegekben származó példák esetében első helyen a beszélgetőpartner nevének kezdőbetűi szerepelnek, amely után vesszővel elválasztva az adott forduló(k) száma következik (pl. [CSB, 28–33]).

- A: Jó (.) mindegy (...) reggel keltsél engem is fel↓ **Én is [megyek suliba: Jól]↑**
 B: [Mivel méisz] (.) autóval↑
 A: Nem hiszem↓ Ha nem esik az eső (.) akkor bicivel↓ **Mit főzöl↑**

Ahogy a fenti példákban is láttuk, beszélőváltás a spontán társalgásokban gyakran történő kérdések hatására, de a kérdés és a megszólítás kombinációjára ebben a korpuszban viszonylag kevés példát találunk. Az interjúszövegekre viszont az volt a jellemző, hogy a kérdés nagyon gyakran megszólítással is kombinálódott, amely a helyzet formalitásának erősödésével kapcsolható össze. Ez figyelhető meg a riporter által alkalmazott stratégiák kapcsán a következő (3a–d) példákban is.

- (3a) [CSB, 3]
 A: (...) szó:val röviden (...) mi a helyzet most veled (.) **Balázs↑**
- (3b) [TA, 1]
 A: Szia **Andris↑** (.) mikor érkeztél é:s (...) meddig maradsz↑
- (3c) [CSB, 13]
 A: Hol edzesz(.) **Balázs↑**
- (3d) [CSB, 22]
 A: Há:t én biztos vagyok benne (.) ho:gy lesz rá lehetőség↓ Ö:: **Balázs** (.) há:t ö:: nem is tudom (.) hogy hogyan lehet ezt (.) ö:: ezt (.) ezt birni↑

A direkt felszólítás mint külválasztási stratégia az interjúszövegekre egyáltalán nem volt jellemző, és a spontán társalgásokban is csak ritkán, mindössze néhány esetben fordult elő (4).

- (4) [9, 10–11]
 B: Mit süssünk↑ **Találj ki** valamit↓
 A: Püspökkenyeret (.) vagy egyensúly-süteményt↓

A formalitás alacsony foka ellenére ezekben a szövegekben is jellemző volt, hogy a megnyilatkozók a felszólítás helyett valamilyen enyhítő stratégiát, leggyakrabban kérdést vagy feltételes módú igét vagy a képesség meglétére való kérdezést alkalmaztak. Ebben az esetben az indirekt aktusok formailag és funkciójukat tekintve eltérést mutattak, mivel a mondatfajtatól eltérő pozicionális tartalmú kifejezést, egy másik illokúciós aktust használtak. A kérdő formájú beszédaktusok, ahogy az (5a–c) példák is mutatják, leggyakrabban sugallt kérést vagy felszólítást hordoztak.

- (5a) [3, 37]
 A: Té:nyleg (.) **kijössz velem pénteken az állomásra↑**
- (5b) [10, 15]
 A: Há:t akkor (.) szombaton [olyan nyolc körül (.) **ráérnél↑**
- (5c) [10, 9]
 A: (...) **El tudsz jönni↑**

Az interjúszövegek önmagukban soha nem választották a felszólítást beszélőváltási stratégiaként, és az is ritkán fordult elő, hogy valamilyen enyhítő eszközzel kombinálva használták. Erre a ritka választásra láthatunk példát az alábbi interjúrészletben:

- (6) [CSB, 5]
 A: Mit jelent a:z (...) hogy egy kicsit (.) megcsúsztál↑ mi történt↑ **azért (...) beszéljünk arról:1 is** (...) hogy voltak sérüléseid is a:: közelmúltban (...)

A külválasztás a következő megnyilatkozó személyének megjelölése mellett irányulhat a téma kijelölésére is. Ebben az esetben a beszélőváltás általában egybeesik a téma megváltoztatásával is, ezért ez a stratégia inkább az interjúk szerveződésére volt jellemző. Ezt a formalitás erősebb jellege mellett az is okozhatta, hogy az interjú készítőjének a szerepéből adódó irányító funkció is be kellett töltenie, ezért – ahogy a (7) példa mutatja – a figyelem és az érdeklődés fenntartása érdekében gyakran nem csupán a beszélőváltást, hanem a téma megváltoztatását is kezdeményezni kellett.

(7) [CSB, 18]

A: *Balázs (.) én úgy érzem (.) ho:gy tulajdonképpen (.) bebiztosítottad magad↓ Tehát hogyha:: itt (..) ne adj lsten (.) bármi történjék (.) vagy éppen::n nem úgy alakul továbbiakban a:: sportpályafutás (..) ahogy te azt eltervezted (.) akko::r biztos alapokon állsz↓ Arról nem is beszélve (..) ho:gy **hány nyelven beszélsz**↑*

A külválasztás sajátos esete, amikor a megnyilatkozó nemcsak a következő beszélőt jelöli ki kérdés segítségével, hanem a kommunikációra való felszólítással a harmadik megnyilatkozó személyét és a témát is meghatározza. Erre, a spontán társalgásokban a helyzet formalitásának minimális mértékéből adódóan ritka stratégiára hoz példát a következő (8) társalgás részlete:

(8) [4,1–3]

A: *Kérdezd csak meg Líviá:t (.) milyen műtéten esett á:t↓*
 B: *Mé:rt (.) voltál műtéten↑*
 C: *Ne::m↓*

Összefoglalva a külválasztás stratégiájának alkalmazásával kapcsolatban született eredményeket, a spontán társalgások és az interjúszövegek elemzése alapján a két szövegtípusról a következő megállapítások tehetők:

- A spontán társalgások megnyilatkozói ritkábban választották ezt a stratégiát, mint az interjúk résztvevői.
- A kérdéssel történő külválasztás gyakrabban jelent meg az interjúszövegekben, mint a spontán társalgásokban, ahol jellemző volt az is, hogy a kérdés-válasz szomszédsági pár válaszszekvenciája kérdéssel záródott.
- A spontán szövegekben ritka, az interjúszövegekben viszont gyakori volt a kérdések és megszólítások kombinációja.
- A felszólítás, mint külválasztási stratégia, ritkán fordult elő mindkét szövegtípusban, és az interjúszövegekben csak enyhítő stratégia alkalmazásával szerepelt.
- A külválasztás témameghatározó, témaváltó szerepe csak az interjúszövegekre volt jellemző.

A helyzet szociokulturális változójával összefüggésben a fentiek alapján elmondható, hogy a spontán társalgások konverzációs viselkedés szempontjából az informális altartományhoz kapcsolódnak, amelyet a beszélőváltási stratégiákkal kapcsolatban a következő választások jellemeznek: a külválasztási stratégia alkalmazásának alacsonyabb aránya, a megszólítások elhagyása, a szóátvételre való felszólítás gyakorisága, a témaváltásra való felszólítás hiánya. Az erősebb formalitással jellemezhető tartomány konverzációs jellemzői az interjúszövegek alapján: a kérdéssel történő külválasztási stratégia szinte kizárólagos választása, a külválasztásban megszólítások alkalmazása, a szóátvételre való felszólítás hiánya és a téma megváltoztatására való felszólítás gyakorisága.

4.1.2. Az önkiválasztás

A beszélőváltási stratégiák közül a külválasztáshoz hasonlóan a résztvevők gyakran alkalmazzák az önkiválasztást is (Iványi 2003). Ebben az esetben a beszélőváltás nem a kérdés-válasz szomszédsági pár keretében következik be, hanem a következő résztvevő kérdés vagy felszólítás nélkül ragadja magához a szót. Ez leggyakrabban az olyan kötetlen beszélgetésre jellemző, ahol egymással közeli kapcsolatban álló megnyilatkozók társalognak, akik gyakran beleszólnak a társalgásba anélkül, hogy arra kérték volna őket. Erre láthatunk példát a következő (9) spontán társalgásban, ahol leginkább a D jelű adatközlő megnyilatkozásaiban jelenik meg ez a stratégia:

(9) [4, 2—9]

B: *Mé:rt* (.) *voltál műtéten*↑C: *Ne::m*↓D: *Agymosás* [volt↑]

C: [Ah::↓]

B: [Jé:zus Má:ria↑]

D: [Csodá:os↓ Elá:jjulok

B: *Hahahaha*↑D: *Most hogyha: (.) nem ülnék akko:r (.) leülnék*↑

A vizsgált spontán korpusz alapján az is megfigyelhető volt, hogy informális helyzetben az önkiválasztás stratégiájával bármelyik fél kezdeményezhetett beszélőváltást, ez független volt a résztvevők nemétől, korától vagy egymáshoz való viszonyától. A következő (10a) anya-fiú társalgásban arra láthatunk példát, hogy a társalgás témáját a fiúgyermek változtatta meg egy új téma bevezetésével:

(10a) [5, 5—9]

A: *Apa* (.) [merre van↑]B: [Dolgozik](.) *éjszakás*↓A: *Reggel jön– (...) reggel megy taxizni (.) vagy [jön haza↑]*

B: [Taxizik] (...)

A: *Ké:pszeld (.) ma előbb elkezdték az órát és (.) [nem értem be (...)]*

A (10b) példában pedig a meny fűz hozzá a társalgás témájához anyósa kérdése nélkül egy újabb információt:

(10b) [7, 11–14]

A: *Ja (.) utána megcsinálja:: és akkor megebédelni (.) azt haza lehet jönni↓ És ö:: mit szokott a (.) mama főzni↑*B: *Pörköltet szokott (.) (mindig csinálni)*A: *Jah*↑B: *Jobb lenne halat főzne (..) de hát–*

A formálisabb helyzethez köthető félspontán interjúk vizsgálata ezzel szemben azt mutatta, hogy az önkiválasztást szinte kizárólag a beszélgetést irányító fél alkalmazza, a beszélőváltás pedig ezekben az esetekben gyakran együtt jár a téma megváltoztatásával is. Erre láthatunk példát a következő (11a) interjúrészletben, ahol a riporter a téma egy új aspektusára kérdezve ragadta magához a szót, és módosította a beszélgetés témáját is:

(11a) [RI, 2–3]

B: *Há:t igen (..) ez egy sorsszerű (.) gyors döntés volt (.) hogy Szekszárdra kerültem (...) és próbáltam itt a:: volt munkahelyemen szerzett szemléletet beépíteni a:z osztálynak a:z addigi munkájába (.) az addig is (..) kiváló munkájába természetesen↓ Ehhez mindig e::gy jó kollektívának a:z együttes (..) odaadó (.) áldozatkész munkája szükséges az egészségügyben (..)*A: *Ö:: mennyire volt (..) nehéz (..) ez a váltás (.) Pécsrő:l eljönni (...) elszakadni (...) átvenni ez a:: szekszárdi szülészetet ami (...)*

Önkiválasztás történhet akkor is, ha a riporter a reagáló záró szekvenciát elegendőnek, esetleg túl hosszúnak tartja, és ezért kezdeményezi a beszélőváltást. Erre látunk példát a következő (11b) interjúrészletben:

(11b) [TA, 2–3]

B: *Karácsony előtt (..) jöttem haza (.) ahogy szoktam most már (..) negyedik éve ez a trend (..) hogy hazatérek karácsony előtt↑ és ha minden igaz (..) akkor olya::n január közepéig (.) maradok↓ most egy kicsit trükkösebb a helyzet az átlagosnál (..) ugyanis (..) pont lejárt a vízumom (..) és most beadtam egy: új vízumigénylést↑ úgyhogy az (..) reményeim szerint elkészül január közepe-végére (...) és akkor reményeim szerint (..) megyek vissza (.) most már másodmagammal (...) mert közbe::n családos ember lettem↑-*

A: *Há:t ez az egyi:k legnagyobb hír (...) veled kapcsolatban (.) hogy megnősültél és (..) elvehettél volna akár faddi lányt (..) elvehettél volna aká:r ausztrál lányt (..) [de nem így történt↓]*

Az önkiválasztás harmadik jellemző este az interjúkban az volt, amikor a riporter úgy ítélte meg, hogy a záró szekvencia a nézők számára nem teljesen értelmezhető, és ezért ragadta ismét magához a szót. Ez utóbbira láthatunk példát a következő interjú (11c) ötödik fordulójában, ahol az interjú készítője kérdéssel strukturálta, pontosította az interjú témáját.

(11c) [CSB, 3–5]

A: (...) szó:val röviden (...) mi a helyzet most veled (.) Balázs↑

B: *Há:t ő:: köszönöm a: kérdést↑ őő jó:l vagyok (..) ő:: most éppen a:z Európa Bajnokságra készülök↓ igaz (.) egy picit ő:: mecsúsztam és (...) nem úgy alakult a felkészülésem (...) ahogy szerettem volna↑ (...)*

A: *Mit jelent a:z (...) hogy egy kicsit (..) mecsúsztál↑ mi történt↑ azért (...) beszéljünk arról: is (...) hogy voltak sérüléseid is a:: közelmúltban (...)*

Az interjúszövegekben nem volt példa arra, hogy az önkiválasztás stratégiáját az interjú alanya alkalmazta volna.

Az önkiválasztás a társalgási szövegekben gyakran következett be szünetek hatására, amelyek jó alkalmat teremtettek a következő beszélőnek a téma folytatására vagy megváltoztatására is. A szünet hatására bekövetkező beszélőváltás a spontán beszélgetések jellemzője, erre hoz példát az alábbi társalgás (12a) részlete, amelyben a beszélőváltás nem járt együtt a téma megváltoztatásával, hanem az új megnyilatkozó a beszélőpartnerrel együttműködve alakította tovább a társalgást:

(12a) [7, 10–1]

B: *Ja↓ Mindig olyan nyolc (..) fél kilenc körül szoktunk menni (.) szépen megebéde- vagy megreggelizünk (...)*

A: *Ja (.) utána megcsinálja:: és akkor megebédelni (.) azt haza lehet jönni↓ És ő:: mit szokott a (.) mama főzni↑*

Az előző példával ellentétben a spontán beszélgetésekben az is gyakran előfordult, hogy a szünet hatására bekövetkező beszélőváltás – ahogy a következő (12b) példa utolsó fordulója is mutatja – egyidejűleg a téma megváltoztatását is eredményezte:

(12b) [12,16–9]

B: (...) Most szegény (.) nagy:on küzd veled↓ Nem nagyon tudja a:: dolgokat (..) előtte ő nem ült gép előtt (...) mindig kiakad (...)

A: *Már hú::sz éve (.) dolgozik↑*

B: *Ja: (..) szegény (...)*

A: *És te (.) most (...) mit csinálsz↑*

A szünetek hatására bekövetkező megszakítási beszélőváltás a formálisabb szövegekben kevésbé jellemző, a vizsgált interjúkban egyetlen alkalommal volt rá példa:

(12c) [CSB, 37–39]

- B: *Ez tava:ly novemberben volt (.) Dél-Afrikában↓ Egy ilye:n extrém váltóverseny(...)*
 A: *Csak tévedtem azzal a: nyárral (...)*

Az önkiválasztási stratégiák elemzésekor a vizsgált minta azt is megmutatta, hogy a spontán társalgásokban nagyon gyakran következett be az önkiválasztás a különböző diskurzusjelölő elemek alkalmazásának a hatására. A vizsgált mintában kötőszók, partikulák, névmások és egy ragtalan főnév egyaránt előfordultak társalgásszervező szerepben, szünettel kombinálódva és az intonáció hatására pedig sok esetben eredményeztek beszélőváltást is. A következő példákban (13a–c) az úgyhogy, az így és az *izé* diskurzusjelölőként való alkalmazására láthatunk példát. A példákat összeköti az a konverzációs jellemző, hogy a partikulák használata mindegyik esetben beszélőváltást eredményezett, amely gyakran átfedéssel, együttbeszéléssel is kombinálódott:

(13a) [3, 19–21]

- A: *Ja:: (.) na jól van↓ A diákigazolványt (.) pénteken el kell intézni (.) [neked (...)]*
 B: *[Ja:: (.) nem is mondtam] (...)*

pénteken nincs megint órám úgyhogy– (...)

- A: *Hát e::z (.) egy nagyon jó iskola (.) ide én is szívesen járné::k↓*

(13b) [13,11–12]

- A: *(...) a:: (...) régiek közül sokan ott voltak va::gy (.) ott voltak páran [aki:k így a::–]*
 B: *[Hát a:::] kollégium mellett (..) nyílt egy hallgatói klub (.) oda átmentünk (.)*

(13c) [4,74–6]

- D: *És nem volt (...) [izé:::] ↑*
 B: *[Matyi:::] ↑*
 D: *Jól van n::a↑ [Megye::k↓*

A szövegkorpuszban arra is gyakran volt példa, hogy teljes szintagmák, tagmondatértékű elemek vagy összetett diskurzusjelölők (Dér 2009) mutattak társalgásszervező szerepet, és indították el a beszélőváltást. Az alábbi példákban (14a, b) a *látod* és a *tudod* áll diskurzusszervező szerepben, a következő két részletben (14c, d) pedig egy tagmondat (*hogy is mondjam*) és egy összetett diskurzusjelölő (*de hát*) használatára láthatunk példát:

(14a) [4, 35–39]

- C: *Magamnak csináltattam↓*
 D: *Nem a fiúknak↑*
 B: *Nem is (.) [látod–]*
 D: *[Figyelj–]*
 B: *Esetleg odaállsz a: (.) tükör elé–*

(14b) [9, 1–2]

- A: *Tömegnyomor a vonaton↓ El voltam egyébként á:julva↑ Én már (.) té:nyleg iszonyú rég utaztam vonaton (...) Talá:n (.) amikor tavasszal voltunk fent (.) Pesten (.) tudod↑*
 B: *Akkor sem lehetett sokkal jobb (.) csak biztos (.) kifogtatok egy olyan fülkét (...)*

(14c) [8, 22–3]

- B: *Aj (.) de me:kkorát (.) e:gy ekkorát (.) akkor (...) hár– négy láb (..) ekkora (.) még négy láb (.) ekkora (.) hogy is mondjam (...)*
 A: *Ilyen [magas torta↑*

(14d) [7, 14–15]

B: *Jobb lenne halat főznie (...) de hát–*

A: *Pe::rsze (...) ha:lat (...) majd ennyi embernek↓ Hol élsz te↑*

A félszponán interjúszövegekben a diskurzusjelölők csak nagyon ritkán eredményeztek beszélőváltást. A következő példában egy kötőszó, majd egy kötőszó és egy névmás kombinációjából létrejött többszörös diskurzusjelölő, tölti be a társalgásszervező szerepet:

(15) [CSB,40–43]

B: *Tehát ott azért má::r szétszakadozott a mezőny (...) tehát egyedül kellett tizenkét kilométert följutnom úgy (...) hogy a:z utolsó három kilométeren (...) egy kilométer volt a:: szintkülönbség↓ Harmincöt fokban (...) és ho::gy extrémé tegyék (...) vizet sem lehetett magunkhoz venni (...) úgyhogy -*

A: *Kegy::etlen↑*

B: *A végén magamon kívül voltam (...) Én sokkal jobban szeretem (...) hogyha úgy-*

A: *Ez má::r valahol ú:gy nem az (...) ésszerűség határain belül van (...) nem↑ Szerintem↓*

Az interjúszövegekre az is jellemző volt, hogy a diskurzusjelölők hatására minden esetben a beszélgetést irányító fél vette át a szót, tehát csak ő alkalmazta az önkiválasztás stratégiáját.

Összefoglalva az önkiválasztás stratégiájáról mondottakat, a szponán társalgások és a félszponán interjúszövegek vizsgálata alapján a következő jellemzők állapíthatók meg.

- Az önkiválasztás stratégiáját sokkal gyakrabban alkalmazták a szponán társalgások résztvevői.
- A szponán beszélgetésekben bármelyik résztvevő magához ragadhatta a szót ezzel a beszélőváltási módszerrel.
- Az interjúszövegek általános jellemzője az volt, hogy az önkiválasztás stratégiáját csak a beszélgetés irányítója alkalmazta, főként a téma megváltoztatása, a reagáló szekvencia lerövidítése vagy a válaszadó megnyilatkozásában szereplő információ pontosítása céljából.
- A szponán társalgásokban gyakran következett be önkiválasztás a szünetek hatására, amely több alkalommal együtt járt a téma megváltoztatásával is. Az interjúszövegekben nem volt jellemző a szünetek hatására történő önkiválasztás.
- A szponán társalgásokban gyakrabban következett be az önkiválasztás a különböző típusú diskurzusjelölők hatására, az interjúszövegekben viszont ezek csak a beszélgetést irányító fél részéről váltottak ki szóátvételt.

Mindezek alapján a helyzet szociokulturális változójával összefüggésben elmondható, hogy a szponán társalgások konverzációs viselkedés szempontjából az informális altartományhoz kapcsolódnak, amelyet a beszélőváltási stratégiák választásában leginkább az összes résztvevő által alkalmazott önkiválasztási stratégia magas aránya, valamint a szünetek és a diskurzusjelölők hatására történő gyakori beszélőváltás jellemez. Az erősebb formalitással jellemezhető tartomány konverzációs jellemzői az interjúszövegek alapján: az önkiválasztási stratégiák alkalmazásának a résztvevők pozíciójától való függése, valamint a szünetek és a diskurzuspartikulák hatására történő szóátvétel alacsony aránya.

4.2. A magatartás stílusváltozója

A magatartás stílusváltozója mentén megkülönböztethetünk durva, bizalmas, közömbös és választékos stílust, amely a nyelvi kifejezések megformálására irányuló megnyilatkozási és a befogadó által a megnyilatkozóknak tulajdonított magatartásra értendő. A magatartás stílusváltozóját az adott kontextusban durvának, bizalmasnak és választékosnak tűnő nyelvi, főként szókészletbeli elemek határozzák meg. A közömbösség a többi változóhoz hasonlóan azt jelenti, hogy az adott tartományban nincsen olyan előtérbe helyezett nyelvi kifejezés, amelyet egy másikkal össze lehetne hasonlítani. A helyzet stílusváltozójához hasonlóan a szókészletbeli elemeken kívül a magatartás tényezőjét is meghatározzák a társalgásokban megfigyelhető konverzációs jellemzők. A konverzációs viselkedés szempontjából a beszélőváltási mechanizmusra vonatkozóan jellemző lehet a megszakítással

vagy az együttbeszéléssel történő szóátvétel alkalmazása és a beszédjog megtartására való törekvés (Boronkai 2011). A következő elemzések e stratégiákat vizsgálják meg a kétféle szövegkorpuszban a magatartás stílusváltozójával összefüggésben.

4.2.1. A beszédjog megszerzése

A vizsgált társalgásokban a beszédjog megszerzése általában a megszakítás és az együttbeszélés (átfedés) stratégiájával történt. A megszakítás stratégiájára a spontán társalgásokban számos, az interjúszövegekben jóval kevesebb példát találhatunk. Ahogy a következő szövegrészletek (16b, c) is mutatják, a spontán társalgásokban a megszakítások gyakran egyúttal egy újabb téma bevezetését is jelentették:

(16a) [6, 1–4]

A: *Elkezdődött már a film*↑ *Történt* (..) *valami*↑

B: *Ige::n* (.) *egy nő:t*–

A: *Már itt van* (..) *a:: hulla*[*házban*↑]

B: [Azt nem] *tudjuk*↓

(16b) [4, 63–64]

C: *Hát:t* (...) *kaptam zselét hozzá me:g*–

D: *Nem mo::st* (.) *majd* (.) *amikor elmúlik a fájdalom*↓ *Hát akkor majd* (...)

(16c) [4, 20–21]

D: *N:a* (.) *de ez nagy:on szép* (.) *é:desem* (.) *de::*–

B: *Sonka eladó::*↑

A megszakítás nagyon gyakran következett be különböző diskurzusjelölők hatására, ekkor egyes határozószók vagy kötőszók pragmatikai funkcióban, társalgásszervező elemként szerepeltek. A határozószók közül a spontán társalgásokban leggyakrabban a *tényleg* állt ilyen funkcióban, amely határozószói jelentésében főként a beszélőnek a megnyilatkozás iránti elkötelezettségét, állásfoglalását jelöli. A párbeszédekben azonban gyakran töltött be pragmatikai szerepet is, ekkor elsődleges funkciója nem a bizonyosság megerősítése, hanem inkább a társalgás szervezése volt. A *tényleg* diskurzuspartikula beszélőváltási stratégiaként való alkalmazása jelölheti a beszélőváltás és a témaváltás helyét is. A következő két példa (17a, b) a fenti funkciókat mutatja:

(17a) [5, 20–1]

B: *Bejött hozzám, és-*

A: *Tényleg, ma este az Aduival mentél vissza?*

(17b) [3, 35–37]

A: *Nahá::t* (.) *csak nem*↓ *Még van ké:t nap*↓

B: *Szerintem*–

A: *Té:nyleg* (..) *kijössz velem pénteken az állomásra*↑

A vizsgált társalgásokban sokféle, több elemből álló többszörös diskurzusjelölő is szerepet játszott a megszakításos szóátvételben. A következő példák négy tagmondat szintű elem társalgásszervező szerepét mutatják. A következő beszélő mindegyik példában a diskurzusjelölő használatával ragadta magához a beszélés jogát, megszakítva ezzel az előző beszélő megnyilatkozását:

(18a) [1, 19–20]

B: *Mondtam neki* (.) *hogyan akkor*–

A: *Jól van* (..) *akkor inkább egy elég*↓ *Orsika::*↑ *Neked* (.) *mi újság*↑

(18b) [13, 12–13]

B: *Hát a:::] kollégium mellett (..) nyílt egy hallgatói klub (.) oda átmentünk (.) ott voltak régi ismerősök (.) de inkább (...) új arcok voltak (...) És veled-*

A: *De várj::: (...) ezek egriek ugye:↑ (...) akikkel ott (.) találkoztál (...) ezek az (.) izé (...) régi [csoporttá-*

(18c) [16, 3–5]

A: *Hova akarod↑*

B: *Oda↓ A ház elé-*

A: *Mondjuk ott jó:: (.) szerintem (.) ott a ház előtt↓ Látsszon↓*

(18d) [4, 54–57]

B: *N:e hülyéskedj (.) annak is va:n↑*

D: *Nem akar lemaradni a: (.) kicsitől↓*

B: *Ha:llod (.) [legközelebb-]*

A: *[Mondtam az apjának] (.) hogy tegyünk be mi is (.) Hahahaha↑ Szerdán (.) én jövők↓*

Az interjúszövegekben ennél jóval ritkábban jelentek meg a diskurzusjelölők a beszélőváltási stratégia elemeiként, a *hát* kötőszó azonban néhány alkalommal ezekben a szövegekben is betölthetett társalgásszervező szerepet. A példa azt az interjúkra jellemző vonást is megmutatja, hogy a diskurzusjelölőt minden alkalommal a beszélgetés irányítója választotta a megszakitás eszközeként:

(19) [TA, 2–3]

B: *(...) és akkor reményeim szerint (..) megyek vissza (.) most már másodmagammal (...) mert közbe:n családós ember lettem↑-*

A: *Hát: ez az egyi:k legnagyobb hír (...) veled kapcsolatban (.)*

A beszédjog megszerzésének eszközeként a spontán társalgásokban gyakran megjelennek az egymást átfedő megnyilatkozások is (Hutchby–Wooffitt 2006: 54–7). Az együtteszólás jelensége különböző mértékben öltethet, előfordulhat egy szótagra vagy egy szóra korlátozva, de nem ritka a huzamosabb ideig tartó, akár teljes tagmondatokat, mondatokat felölelő átfedés sem. Ez utóbbi típus a beszédjog megszerzésének jellegzetes stratégiája, míg az előző célja gyakran csupán a befogadó együttműködésének a jelzése. A beszédjog megszerzését célzó átfedéseket az alábbi társalgásokból vett példák (20a, b) illusztrálják. A (20b) példában az is megfigyelhető, hogy a szóátvétel ennél a stratégiánál is gyakran együtt járt a téma megváltoztatásával:

(20a) [4, 30–3]

D: *Jé:zus anyá:m↓ É:desem↓ Á:::!! Miket nem vá:llaltok (...) k:icsiké:m (.) és én csak most–Mikor veszed ki:↑ Bajban va:gy (..) [vége a szezonnak:]↓*

B: *[Hát mé:r kivéve::↑] Nem azért csináltatta:↓*

D: *Ha:llod (.) én berakattam volna (.) tavasszal (.) a szezon előtt (...) [te-]*

C: *[Hát pont jó:] (.)*

nyáron már (..) semmi baja nem lesz (.) mehetek strandra↓

(20b) [11, 3–4]

A: *Tesi órám volt, és (..) öö:: vármétáztunk (...) És elmentem utána a:: Gáborhoz (.) van egy tök jó új autós játéka (...) Nem tudom a nevét (.) és van hozzá ilyen (...) ko:rmány (.) meg jé:k, gá:zpedál, [sebváltó:] (...)*

B: *[És mi volt] az iskolában↑*

A fenti, erősen involválódó magatartásra utaló beszélőváltási stratégiák alapvetően az informális helyzethez igazodtak, de az együtteszólás jelensége a formálisabb helyzetekben is megjelent. Ennek

magyarázata az lehet, hogy a spontán társalgások mellett az interjúszövegekre is jellemző az erős belebonyolódási szándék és a társalgásban való aktív részvétel igénye. Az átfedések és közbevágások funkciója azonban a spontán társalgásokhoz képest alapvetően különbözött abban, hogy az interjúszövegekben ezt a stratégiát nem a beszédjog megszerzésének eszközeként használták a résztvevők. Céljuk, ahogy a következő példák is mutatják, sokkal inkább az együttműködés, a társalgás kontextusának közös alakítása volt:

(22a) [RI, 4–6]

B: *Há:t ige:n (..) nagyon meglepő volt (..) amikor a::z első látogatásom alkalmával (..) megláttam a:: társalgóban lévő telefonhálózatot↓ (...) úgyho::gy ennek a lecsérélese (.) és az épületnek a: festés-mázolási munkálataiba (..) aktív részvételt ö:: mindenféleképpen kitűztem (...) idejövetelem [célomul]*

A: *[Ezt rögtön] a::z első látogatáskor (..) ahogy körbejárt*

B: *Igen (..) igen (..) nagyon deprimáló volt ez a: (...) ez a: bejárat↑*

(22b) [CSB, 6–8]

A: *B: Igen (...) talán a:: kedves nézők legutóbb (...) akkor hallhattak rólam (...) még 2002-ben (...) amikor országos csúcsot futottam↑ és a::z Európa Bajnokságon (...) hetedik voltam ↑ -*

A: *Ez 5000 méteren volt↓ [Ügye?]*

B: *[Így van↑] 5000 méteren (...)*

Az együttműködésre való törekvés abból is látható, hogy az átfedések és közbevágások kezdeményezője általában az interjú készítője, célja pedig az előző megnyilatkozás támogató kiegészítése, magyarázata volt. A támogató funkció abban is megnyilvánult, hogy az interjú készítője az átfedések segítségével próbálta érdekesebbé, a nézők számára érthetőbbé tenni az interjúalany szövegét, lerövidíteni a túl hosszú magyarázatot, kiegészíteni a hiányzó, de fontos információkat. A társalgás az átfedés és a közbevágás után általában nem a riporter, hanem az interjú alanyának szövegével folytatódott, tehát a közbevágás és az együttbeszélés itt nem beszélőváltási stratégiaként, hanem inkább a mellékszkekvencia funkciójában, a metapragmatikai tudatosság megnyilvánulásaként (Verschueren 1999: 187–98; Tátrai 2006) szerepelt.

4.2.2. A beszédjog megtartása

A spontán társalgásokban a beszédjog megszerzése mellett jelen voltak a szó megtartásának különböző stratégiái is. Ilyen a többszörös mellérendelésekkel bővített forduló, amely általában együtt járt a szemkontaktus elmaradásával. Ebben az esetben a megnyilatkozásban alkalmazott intonáció is arra ösztönözte a társalgás másik résztvevőjét, hogy tovább engedje beszélni partnerét. Erre, a spontán társalgásokban csak ritkán alkalmazott stratégiára láthatunk példát a következő (23) párbeszédben:

(23) [9, 5]

A: *A szeméttőmeg (.) de ezt most komolyan mondom↓ És arra fel (.) ahova busszal mentünk (.) az végülis valamikor régen (.) egy nagyon szép villanegyed lehetett (.) mert most is vannak felújított villák ott (.) meg ilyen rezidenciák (...) Olyan (.) hogy fegyveres őr áll (.) kint a ház előtt (.) tehát biztos (.) hogy nem akárcik laknak ott (...) És olyan (...) hogy egy ööö ilyen (...) aztán egy olyan ööö lepusztult (.) lerobbant ááá::: Döbbenetek (...) És valahol (.) az a meglepő (.) hogy itt vagyunk a huszonegyedik század elején ugye: (.) és Budapest (.) a főváros (.) így néz ki↓*

A beszédjog megtartásának másik típusa az a társalgás, amelyben a megnyilatkozó különböző jelei (intonáció, szemkontaktus) lehetővé tennék a beszélőváltást, az aktuális befogadó azonban nem kívánja átvenni a szót. Ekkor az eredeti beszélő válasz hiányában maga folytatja a megkezdett megnyilatkozást, és a beszélőváltás nem történik meg. A beszédjog megtartása tehát ebben az esetben a beszélő által kényszerből választott stratégia. Ilyenkor gyakran történik témaváltás is, ezt példázza a következő (24) megnyilatkozás:

(24) [2, 11]

A: *Hiába teszem le.: (.) akkor is fölcúsúzik↓ (...) Eszek egy kis magot↓*

A fenti példák a spontán társalgások sajátosságait tükrözték, az interjúszövegekben a beszédjog megtartására való törekvés egyik stratégiája sem jelent meg, hiszen ebben a műfajban mindkét résztvevő konverzációs viselkedése alárendelődött a nyilvánosság tényének.

Összefoglalva a beszédjog megszerzéséről és megtartásáról mondottakat, a vizsgált korpuszok alapján a beszélőváltási stratégiák és a magatartás szociokulturális tényezőjének összefüggéseiről a következő állapítható meg:

- A spontán társalgásokban gyakori beszélőváltási stratégia volt a megszakítások alkalmazása, amely a legtöbb esetben a téma megváltoztatásával is együtt járt.
- Az interjúszövegekben a megszakítás alkalmazása ritka volt, és kizárólag a társalgást irányító fél választotta ezt a stratégiát a szóátvételre.
- A diskurzusjelölők mindkét szövegtípusban szerepet játszottak a megszakításos szóátvételben, de míg a spontán szövegekben ez nagyon nagy arányban fordul elő, az interjúkban csak elvétve volt rá példa.
- Az együtbeszélések sokkal gyakrabban fordultak elő a spontán szövegekben, ahol ez a stratégia elsősorban a beszédjog megszerzésének eszközeként jelent meg.
- Az interjúszövegek átfedéseinek elsődleges funkciója az együttműködés, a kontextus közös alakítása volt.
- A beszédjog megtartására irányuló stratégiák a spontán társalgásokban is ritkán fordultak elő, az interjúszövegekben pedig egyáltalán nem voltak jelen.

A magatartás stílusváltozójával kapcsolatban a két korpusz elemzése alapján elmondható, hogy a spontán társalgások a beszélőváltási stratégiák választása alapján a bizalmas altartomány durva altartományhoz közelítő részéhez kapcsolódnak, amelyet a következő beszélőváltási stratégiák jellemeznek: a megszakítások és a témaváltások magas aránya, a diskurzusjelölők gyakori alkalmazása a megszakításokban, az együtbeszélések alkalmazása a beszédjog megszerzésére vonatkozóan. Az interjúszövegek a résztvevők konverzációs viselkedésének fenti szempontjai alapján alapvetően a közömbös altartományhoz sorolhatók, hiszen a vizsgált szempontok közül egyik sem jelent meg domináns jellemzőként. Az együttműködést, a társalgás kontextusának közös alakítását segítő együtbeszélések, átfedések miatt az interjúszövegeket az altartomány bizalmashoz közeli részében helyezhetjük el.

5. Tipikus együttállások

Az altartományokra jellemző stratégiák együttes előfordulása, egymással való kombinálása olyan tipikus együttállásokat hozott létre, amelyek segítségével a spontán családi, baráti társalgások és az interjúszövegek stílusa árnyaltabban jellemezhető.

5.1. Informális/bizalmas altartomány

A vizsgált spontán korpusz eredményei a következő tipikus együttállásokat mutatták. A spontán társalgások a beszélőváltási stratégiák alapján, a helyzet stílusváltozója mentén az informális altartományban, a magatartás stílusváltozója mentén a durvához közelítő bizalmas altartományban helyezkedtek el:

- Az informális altartomány konverzációs jellemzői: a kiválasztási stratégia ritkább előfordulása, a megszólítások elhagyása, a szóátvételre való felszólítás magasabb aránya, a témaváltásra való felszólítás hiánya, a szünetek és a diskurzusjelölők hatására történő önkiválasztás gyakori alkalmazása, valamint ennek a résztvevőktől való függetlensége.
- A bizalmas altartomány konverzációs jellemzői: a diskurzusjelölőkkel történő megszakítások, a beszédjog megszerzését szolgáló átfedések és az ezekhez kapcsolódó témaváltások gyakori alkalmazása.

5.2. Formális/közömbös altartomány

Az interjúszövegekből álló korpusz eredményei a következő tipikus együttállásokat mutatták. Az interjúszövegek a beszélőváltási stratégiák alapján a helyzet stílusváltozója mentén a formális altartományban, a magatartás stílusváltozója mentén a közömbös altartományban helyezkedtek el:

- A formális altartomány konverzációs jellemzői: a külválasztási stratégia gyakori, kérdések hatására történő és témaváltással is együtt járó alkalmazása, az önkiválasztási stratégiák alacsony, csak a beszélgetést irányító résztvevő által választott alkalmazása. A külválasztásban megszólítások alkalmazása, a szóátvételre való felszólítás hiánya, a téma megváltoztatására való felszólítás gyakorisága, a szünetek és diskurzuspartikulák hatására történő szóátvétel alacsony aránya.
- A közömbös altartomány konverzációs jellemzői: az együttműködést, a társalgás kontextusának közös alakítását segítő megszakitások, együttbeszélések, beszédjog megtartására irányuló stratégiák alacsony aránya.

6. Összegzés és kitekintés

A tanulmány spontán társalgások és interjúszövegek interakciós szerkezetének beszélőváltási mechanizmusát vizsgálta meg a konverzációelemzés eszközeivel. Az empirikus vizsgálat eredményei alapján a vizsgált szövegek interakciós mintázatáról a magatartás és a helyzet szociokulturális tényezőivel való összefüggésben a következő állapítható meg.

A társalgások beszélőváltási mechanizmusa a korábban vizsgált interakciós jelenségekhez hasonlóan a résztvevők választásainak eredményeképpen alakult ki. A konverzációelemzés egyik fő vizsgálati szempontja a stílus szociokulturális összetevőivel kapcsolatban a fordulóváltás során alkalmazott résztvevői stratégiák, illetve az azok közötti választás kérdése. A vizsgált spontán társalgásokban leggyakrabban alkalmazott stratégia az önkiválasztás, és jóval kisebb arányban fordult elő az, hogy a résztvevőket valamilyen külválasztási stratégia alkalmazásával (pl. felszólítással, kérdéssel, megszólítással stb.) kellett kérni a társalgás folytatására. Jellemző a beszédjog megszerzésére való törekvés, amelynek fő stratégiái a megszakitás és az egymást átfedő megnyilatkozások gyakori alkalmazása. A beszédjog megtartására irányuló stratégiák megjelenése ritkább, és az is jellemző, hogy a beszélő általában át tudja adni a szót a társalgás valamelyik résztvevőjének. A féléspontán interjúkban ezzel szemben a külválasztás stratégiájának dominanciája volt megfigyelhető, a helyzet formális jellege miatt pedig elsősorban a támogató, együttműködő célú átfedés és közbevágás volt jellemző. Az elemzés eredményei és a fenti példák alapján jól látható, hogy a beszélőváltás mechanizmusa szintén a résztvevők választási stratégiáinak az eredménye, és így szoros összefüggésben áll a társalgások szociokulturális jellemzőivel.

A szociokulturális változók és a konverzációs viselkedés kutatásának első állomását képezte a belebonyolódási stratégiák vizsgálata, amelynek során olyan interakciós jellemzők kerültek az elemzés fókuszába, mint a kapcsolat jellegére utaló köszönésformák vagy azok elhagyása, a felvezető témák vagy kérdések megléte/hiánya, a megszólítások jellege, a belebonyolódási hajlandóság mértéke, a fordulók hossza és szerkezete, a társalgási séma követésének a mértéke (Boronkai 2012). Az interakciós mintázat eddig vizsgált összetevői mellett a kutatás következő fázisát a konverzációs viselkedés olyan összetevői jelenthetik, amelyek feltételezhetően szintén szoros kapcsolatban állnak a stílus szociokulturális összetevőivel. Ilyen szempontok lehetnek a társalgások a témaváltásainak jellemző típusai és gyakoriságuk, az ezekhez szervesen kapcsolódó diskurzusjelölők, a társalgás szervezésében fontos hibajavítások és a társalgás keretét adó kihátrálási stratégiák. A további kutatásokban a konverzációelemzés egyes szempontjait, a belebonyolódási és kihátrálási stratégiákat, a szekvenciális rendezettséget és a beszélőváltási stratégiákat jelen tanulmányhoz hasonlóan a helyzet és a magatartás szociokulturális tényezőjének aspektusából érdemes vizsgálni.

A további kutatásokhoz szükség van a korpusz bővítésére is a helyzet változója mentén a formális tartományhoz jobban közelítő műfajok, például tárgyalás, ügyintézés köréből. Az így kibővített korpusz és szempontrendszer alapján elvégzett interakcionális stilisztikai vizsgálat eredményei a szövegtipológiai kutatásokban is jól hasznosíthatók, hiszen a fenti szempontok összefüggéseinek vizsgálata tovább finomíthatja a spontán szövegek jellemzését, és az egyes társalgási műfajok tanulmányozásához is segítséget nyújthat.

SZAKIRODALOM

- Andersen, Gisle 2001. *Pragmatic markers and sociolinguistic variation*. John Benjamins, Amsterdam.
- Bartha Csilla–Hámori Ágnes 2010. Stílus a szociolingvisztikában, stílus a diskurzusban. Nyelvi variabilitás és társas jelentések konstruálása a szociolingvisztika „harmadik hullámában”. *Magyar Nyelvőr* 134: 298–321.
- Bell, Allan 1984. Language style as audience design. *Language in Society* 13: 145–204.
- Boronkai Dóra 2009. *Bevezetés a társalgáselemzésbe*. Ad Librum, Budapest.
- Boronkai Dóra 2011. Az interakciós szerkezet és a szociokulturális tényezők összefüggései a spontán társalgásokban. *Alkalmazott Nyelvtudomány* XI: 151–8.
- Boronkai Dóra 2012. A társalgási struktúra mint stílustényező. In: Tolcsvai Nagy Gábor – Tátrai Szilárd (szerk.): *A stílus szociokulturális tényezői. Kognitív stilisztikai tanulmányok*. Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem, 125–57.
- Brown, Gillian–Yule, George 1989. *Discourse analysis*. Cambridge University Press, Cambridge–New York–Port Chester–Melbourne–Sydney.
- Coupland, Nikolas 2007. *Style*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Dér Csilla Iлона 2009. *Diskurzusjelölők – funkcionális szóosztály?* A Budapest Uráli Műhely (BUM) 5. – SzóSZTÁLYtalálkozó (MTA Nyelvtudományi Intézet, 2006. január 11–13.) konferencián elhangzott előadás írott, lektorált változata. <http://fgtort.nyud.hu/images/stories/bum5/DerCsillaBUM5.pdf>.
- Eckert, Penelope 2000. *Linguistic variation as social practice*. Blackwell, Oxford.
- Eckert, Penelope–Rickford, John R. 2001. *Style and sociolinguistic variation*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Ermert, Karl 1979. *Briefsorten. Untersuchungen zu Theorie und Empirie der Textklassifikation*. Niemeyer, Tübingen.
- Garfinkel, Harold 1967. *Studies in Ethnomethodology*. Englewood Cliffs, New York–Prentice-Hall.
- Garfinkel, Harold 1972. Remarks on Ethnomethodology. In: Gumperz, John Joseph–Hymes, Dell (eds.): *Directions in Sociolinguistics*. Halt, New York, 39–324.
- Goffman, Erving 1967/1990. A homlokzatról. In: Siklaki István (szerk.): *A szóbeli befolyásolás alapjai* I–II. ELTE Szociológiai Intézet, Tankönyvkiadó, Budapest, 3–30.
- Gumperz, John Joseph 1982. *Discourse Strategies*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Gulich, Elisabeth 1986. Textsorten in der Kommunikationspraxis. In: Kallmeyer, Werner (Hrsg.): *Kommunikationstypologie. Handlungsmuster, Textsorten, Situationstypen*. Schwann, Düsseldorf, 15–46.
- Halliday, Michael A. K. 1978. *Language as a Social Semiotic. The Social Interpretation of Language and Meaning*. University Park Press, London–Baltimore.
- Hámori Ágnes 2010. *A diskurzus stílusa: megfigyelések és kérdések a Budapesti Szociolingvisztikai Interjú elemzése alapján*. (Kézirat).
- Helbig, G. 1975. Zu Problemen der linguistischen Beschreibung des Dialogs im Deutschen. *Deutsch als Fremdsprache* 12: 65–80.
- Horányi Özséb (szerk.) 1978. *Kommunikáció* 1–2. Válogatott tanulmányok. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- Have, Paul ten 2005. *Doing conversation analysis. A practical guide*. Sage, London.
- Hutchby, Ian–Wooffitt, Robin 2006. *Conversation analysis. Principles, practices and applications*. Polity Press, Cambridge.
- Hymes, Dell 1968. Ethnography of Speaking. In: Fishman, Joshua A. (ed.): *Readings in the Sociology of Language*. The Hague, Mouton, 99–138.
- Hymes, Dell 1975. A beszélés néprajza. In: Pap Mária – Szépe György (szerk.): *Társadalom és nyelv. Szociolingvisztikai írások*. Gondolat Kiadó, Budapest, 91–146.
- Iványi Zsuzsanna 2003. A „nyelvemen van?”-jelenség német és magyar nyelvű beszélgetésekben. Nyelvészeti vizsgálatok a konverzációelemzés módszereivel. *Magyar Nyelvőr* 127: 76–91.
- Cs. Jónás Erzsébet 1999. *Az orosz dialógus természetrajza*. Bessenyei Kiadó, Nyíregyháza.
- Labov, William 1972. *Sociolinguistic patterns*. University of Pennsylvania Press, Philadelphia.
- Labov, William 1984. Field Methods of the Project in Linguistic Change and Variation. In: Baugh, John – Sherzer, Joel (eds.): *Language in Use. Readings in Sociolinguistics*. Englewood Cliffs, Prentice Hall, 23–53.
- Labov, William 1982. Building on Empirical foundations. In: Winfred P. Lehmann–Yakov Malkiel (eds.): *Perspectives on Historical Linguistics*. John Benjamins, Amsterdam, Philadelphia, 17–92.
- Langacker, Ronald W. 1987. *Foundations of cognitive grammar*. Volume I. Theoretical prerequisites. Stanford University Press, Stanford.
- Németh T. Enikő 1996a. *On the Role of Pragmatic Connectives in Hungarian Spoken Discourses*. ERIC Document Reproduction Service No. ED 379 937. Washington.
- Németh T. Enikő 1996b. A szóbeli diskurzusok megnyilatkozáspéldányokra tagolása. *Nyelvtudományi Értekezések* 142. Akadémiai Kiadó, Budapest.

- Petőfi S. János 1988. A szöveg mint interdiszciplináris kutatási objektum. *Magyar Nyelvőr* 112: 219–29.
- Redeker, Gisela 1990. Ideational and pragmatic markers of discourse structures. *Journal of Pragmatics*, 367–81.
- Rosh, E. 1977. Human Categorization. In: N. Warren (ed.): *Studies in Cross-Cultural Psychology*. Vol. I. Academic Press, London, 1–49.
- Sacks, Harvey–Schlegloff, Emanuel A.–Jefferson, Gail 1974. A simplest systematics for the organization of turn-taking conversation. *Language*, 696–735.
- Sandig, Barbara 1972. Zur Differenzierung gebrauchssprachlicher Textsorten im Deutschen. In: Gülich, Elisabeth – Raible, Wolfgang (Hrg.): *Textsorten. Differenzierungskriterien aus linguistischer Sicht*. Athenäum, Frankfurt, 113–24.
- Sandig, Barbara 1986/1995. A német nyelv stilsztikája (ford.: Kulcsár-Szabó Zoltán). *Helikon*, 306–33.
- Schilling-Estes, Natalie 1998. Investigating self-conscious speech: The performance register in Ocracoke English. *Language in Society* 27: 53–83.
- Schilling-Estes, Natalie 2004. Investigating stylistic variation. In: Chambers, Jack K. – Trudgill, Peter – Schilling-Estes, Natalie (eds.) 2004. *The handbook of language variation and change*. Blackwell, Malden, Oxford, 375–402.
- Selting, Margret 2008. Interactional stylistics and style as a contextualization cue. In: Fix, Ulla–Gardt, Andreas–Knappe, Joachim (eds.): *Rhetorik und Stilistik / Rhetoric And Stylistics*. Halbband 1. De Gruyter, Berlin, New York, 1039–53.
- Semino, E.–Culpeper, Jonathan (eds.) 2002. *Cognitive Stylistics. Language and cognition in text analysis*. John Benjamins, Amsterdam–Philadelphia.
- Szende Tamás 1995. *A beszéd hangszerelése. Idő, hangmagasság, hangerő és határjelzés a közlésben*. MTA Nyelvtudományi Intézete, Budapest.
- Szilágyi N. Sándor 1980. *Magyar nyelvtan*. Bukarest, Editura Didactica Si Pedagogica.
- Tannen, Deborah 1984/2005. *Conversational Style: analyzing talk among friends*. Oxford University Press, New York.
- Tannen, Deborah 2007. *Taking voices: repetition, dialogue, and imagery in conversational discourse*. Cambridge University Press, Cambridge–New York.
- Tátrai Szilárd 2011. *Bevezetés a pragmatikába*. Tinta Kiadó, Budapest.
- Tátrai Szilárd 2006. „Várj csak, hogy is kezdjem, hogy magyarázzam?” Néhány megjegyzés a metapragmatikai tudatosság jelöléséről. In: Mártonfi Attila–Papp Kornélia–Sliz Mariann (szerk.): *101 írás Pusztai Ferenc tiszteletére*. Argumentum, Budapest, 617–21.
- Taylor, John R. 1991. *Linguistic Categorization*. Clarendon Press, Oxford.
- Tolcsvai Nagy Gábor 1996. *A magyar nyelv stilsztikája*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2001a. *A magyar nyelv szövegtana*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2001b. Két napihír összehasonlító stílusérték-vizsgálata befogadói változások alapján. *Magyar Nyelvőr* 125: 299–309.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2004. A nyelvi variancia kognitív leírása és a stílus (Egy kognitív stíluselmélet vázlata). In: Büky László (szerk.): *A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei VI*. SZTE Általános Nyelvtudományi Tanszék, Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged, 143–60.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2005. *A cognitive theory of style*. Peter Lang, Frankfurt am Main.
- Vater, Heinz 1992. *Einführung in die Textlinguistik*. Wilhelm Fink, München.
- Verschueren, Jef 1999. *Understanding pragmatics*. Arnold, London, New York, Sydney, Auckland.
- Wardhaugh, Ronald 2002. *Szociolingvisztika*. Osiris Kiadó, Budapest.

AZ INTERJÚK FORRÁSAI

- Ismerős: Csillag Balázs. Tolnatáj televízió. 2007_08_10 <http://www.tolnataj.eu/page/videotar> (Letöltés ideje: 2007_12_11.)
- Ismerős: Dr. Répásy István. Tolnatáj televízió. 2010_12_15 <http://www.tolnataj.eu/page/videotar> (Letöltés ideje: 2011_04_10.)
- Ismerős: Tóth András. Tolnatáj televízió. 2011_01_10 <http://www.tolnataj.eu/page/videotar> (Letöltés ideje: 2011_04_10.)

Boronkai Dóra

egyetemi adjunktus
Pécsi Tudományegyetem
Illyés Gyula Kar

Irodalomtudományi és Nyelvészeti Intézet

SUMMARY

Boronkai, Dóra

Turn taking and socio-cultural factors in conversations

The aim of this paper is to introduce the perspective of conversation analysis into a cognitive stylistic study of conversational texts in order to explore the interdependence between interactional properties of conversations and socio-cultural factors of style. The author also intends to make a contribution to the description of text typological properties of conversational texts of diverse genres and diverse degrees of spontaneity. To that end, from among the various conversational properties of spoken interactions, the analysis takes turn taking strategies as a point of departure, given that they are intimately connected with socio-cultural components of the speech situation and behaviour, as well as with the perspective of cognitive text typology.

Keywords: interactional stylistics, conversational behaviour, socio-cultural factors, turn taking strategies

Ragátszövődés

A mondatátszövődés egy különleges típusának vizsgálata

1. Bevezetés

1.1. A dolgozat célja

Dolgozatomban megpróbálom bemutatni saját gyűjtésű élőnyelvi adatok alapján a mondatátszövődés jelenségének egy speciális fajtáját. A diplomamunkámhoz 400 átszövődést tartalmazó mondatot használtam, hogy bemutassam a jellemző vonásait, ez 200 írott és 200 beszélt nyelvi adatot jelentett. Azóta végeztem gyakorisági vizsgálatot a jelenséggel kapcsolatban – egy közel 18 000 tagmondatból álló, felerészt írott, felerészt beszélt nyelvi adatokat tartalmazó korpuszban 1% körüli volt a mondatátszövődés aránya. Ezért nem meglepő, hogy a most következő jelenségről viszonylag kevés példa alapján tudunk csak beszélni; ez azonban nem akadályozza meg, hogy bizonyos megállapításokat tegyünk a létrejöttével, működésével, előfordulásával stb. kapcsolatban.

A vizsgálat célja, hogy bemutassa egy még feltérképezetlen szintaktikai jelenség jellemző vonásait; megmutassa, hogy mikor és hogyan alakul ki; milyen körülmények szükségesek a létrejöttéhez, továbbá milyen körülmények között nem jöhet létre. Az itt tanulmányozott mondatok természetesen csak igen apró szeletet jelentenek ebből a mondatfajtából, de a legjellemzőbb jegyeit ezek alapján is jól lehet körvonalazni. Remélhetőleg ez a kutatás is hozzájárul az alárendelő összetett mondatok jelenségeinek minél behatóbb megismeréséhez.

2. A mondatátszövődés jelenségéről

2.1. A mondatátszövődés fogalmának szakirodalmi áttekintése

A jelenséget először Simonyi Zsigmond említette meg a magyar kötőszókról szóló tanulmányában, ám ő még nem nevezte mondatátszövődésnek: „A mellékmondat kettéválásának van [...] egy esete, [...] itt az első rész [...] hangsúllyal van kiemelve, de e kiemelés nem úgy történik, hogy magának a mellékmondatnak igéje előtt foglalna helyet a hangsúlyos mondatrész, mint szabály szerint kellene, hanem különös attraktívóval úgy, hogy a főmondat igéje elé helyezkedik” (Simonyi 1882: 83).

Hosszabban először Zolnai Gyula foglalkozott a mondatátszövődéssel, ez volt a címe székfoglaló értekezésének, amelyet 1924. június 2-án olvasott fel. Úgy határozza meg a mondatátszövődést, hogy „az összetett mondat alakulásának egy sajátos módja [...], amely az egyes mondatok

SUMMARY

Boronkai, Dóra

Turn taking and socio-cultural factors in conversations

The aim of this paper is to introduce the perspective of conversation analysis into a cognitive stylistic study of conversational texts in order to explore the interdependence between interactional properties of conversations and socio-cultural factors of style. The author also intends to make a contribution to the description of text typological properties of conversational texts of diverse genres and diverse degrees of spontaneity. To that end, from among the various conversational properties of spoken interactions, the analysis takes turn taking strategies as a point of departure, given that they are intimately connected with socio-cultural components of the speech situation and behaviour, as well as with the perspective of cognitive text typology.

Keywords: interactional stylistics, conversational behaviour, socio-cultural factors, turn taking strategies

Ragátszövődés

A mondatátszövődés egy különleges típusának vizsgálata

1. Bevezetés

1.1. A dolgozat célja

Dolgozatomban megpróbálom bemutatni saját gyűjtésű élőnyelvi adatok alapján a mondatátszövődés jelenségének egy speciális fajtáját. A diplomamunkámhoz 400 átszövődést tartalmazó mondatot használtam, hogy bemutassam a jellemző vonásait, ez 200 írott és 200 beszélt nyelvi adatot jelentett. Azóta végeztem gyakorisági vizsgálatot a jelenséggel kapcsolatban – egy közel 18 000 tagmondatból álló, felerészt írott, felerészt beszélt nyelvi adatokat tartalmazó korpuszban 1% körüli volt a mondatátszövődés aránya. Ezért nem meglepő, hogy a most következő jelenségről viszonylag kevés példa alapján tudunk csak beszélni; ez azonban nem akadályozza meg, hogy bizonyos megállapításokat tegyünk a létrejöttével, működésével, előfordulásával stb. kapcsolatban.

A vizsgálat célja, hogy bemutassa egy még feltérképezetlen szintaktikai jelenség jellemző vonásait; megmutassa, hogy mikor és hogyan alakul ki; milyen körülmények szükségesek a létrejöttéhez, továbbá milyen körülmények között nem jöhet létre. Az itt tanulmányozott mondatok természetesen csak igen apró szeletet jelentenek ebből a mondatfajtából, de a legjellemzőbb jegyeit ezek alapján is jól lehet körvonalazni. Remélhetőleg ez a kutatás is hozzájárul az alárendelő összetett mondatok jelenségeinek minél behatóbb megismeréséhez.

2. A mondatátszövődés jelenségéről

2.1. A mondatátszövődés fogalmának szakirodalmi áttekintése

A jelenséget először Simonyi Zsigmond említette meg a magyar kötőszókról szóló tanulmányában, ám ő még nem nevezte mondatátszövődésnek: „A mellékmondat kettéválásának van [...] egy esete, [...] itt az első rész [...] hangsúllyal van kiemelve, de e kiemelés nem úgy történik, hogy magának a mellékmondatnak igéje előtt foglalna helyet a hangsúlyos mondatrész, mint szabály szerint kellene, hanem különös attraktívóval úgy, hogy a főmondat igéje elé helyezkedik” (Simonyi 1882: 83).

Hosszabban először Zolnai Gyula foglalkozott a mondatátszövődéssel, ez volt a címe székfoglaló értekezésének, amelyet 1924. június 2-án olvasott fel. Úgy határozza meg a mondatátszövődést, hogy „az összetett mondat alakulásának egy sajátos módja [...], amely az egyes mondatok

különös elhelyezkedésében nyilvánul, s amelyet más nyelvekben is megfigyeltek ugyan, de részletesebben [...] nem tanulmányoztak, s oly sokféle és érdekes változatban, mint a magyarban, másutt aligha fordul elő” (Zolnai 1926: 3).

Zolnai beszél a tagmondatok sorrendjéről és a beékelődésről, és azt mondja, hogy az egyszerű beékelődéseken kívül a magyarban a legrégebbi idők óta találkozhatunk a mondatfűzés egy bonyolultabb jelenségével is, amelyet nem közbevetésnek vagy közbeékelésnek, hanem mondatát-zövődésnek nevezhetünk (i. m. 5). A jelenség lényege szerinte az, hogy az összetett mondat a mellékmondat bizonyos részével indul meg, utána a főmondat következik, majd a mellékmondat többi része követi a kötőszóval, az esetek legnagyobb részében úgy, hogy a mellékmondat kötőszava rögtön a főmondat után kap helyet (i. h.).

Farkas Vilmos *A mai magyar nyelv rendszere A mondatok rendje* című fejezetében foglalkozik a mondatátzövődéssel, definíciója szerint akkor beszélünk erről a jelenségről, ha a mellékmondat egy kiemelt része előbbre kerül az alárendelő összetett mondatban, „annyira, hogy nemcsak mellékmondatát, hanem még a főmondatot is megelőzheti” (Farkas 1962: 453–4). Szerinte ez azt jelenti, hogy „a főmondat tulajdonképpen a mellékmondat részei közé látszik ékelődni” (i. m. 454).

A mondatátzövődés fogalmát generatív grammatikai keretben É. Kiss Katalin fogalmazta meg: „az indoeurópai nyelvek transfurmációs generatív leírásaiban emelésnek nevezett szintaktikai művelet változata; az emelésnek a topicra és fókuszra épülő szintaktikai rendszer keretei között való sajátos változata” (É. Kiss 1979: 94).

Több szerző is a nyelvjárási mondattanhoz kapcsolódóan ír a mondatátzövődés jelenségéről. Kiss Jenő definíciója a következő: „A közlésben fontos, többnyire új tartalmi mozzanatot kifejező mondatrész (comment, újságoló rész, lélektani állítmány) a mellékmondatból átkerül a főmondatba, zömmel mondatkezdő szóként” (Kiss 1982: 70).

2.2. A mondatátzövődés létrejöttének magyarázatai

Zolnai Gyula szerint mondatátzövődés kétféle módon jöhet létre, az egyik az, hogy „midőn valamely összetett mondat formájában tagolódni szokott összképzetet akarunk szavakba foglalni, a képzetelemek nem a rendes sorban és nem az egyes mondatok egésze szerint kerülnek tudatunk nézőpontja elé, hanem valamely elem, amelynek rendes kifejezés szerint a tagolódás második részében, a mellékmondatban volna a helye, bizonyos okból, mégpedig nyilván a beszéd pillanatában való nagyobb fontosságánál vagy nagyobb elevenségénél fogva előtérbe tolul s így a főmondat elé jut, a főmondat aztán nyomban követi őt, a mellékmondat képzetelemei pedig a főmondat után sorakoznak föl, anélkül, hogy a mondatfűzés a maga szokásos nyelvtani, vagyis alárendelő formáját elveszteni” (Zolnai 1926: 40).

A mondatátzövődés keletkezésének másik módja szerinte az, hogy „a főmondatjellegű elem eredetileg nincs meg a beszélő összképzetében, hanem csupán az eredeti gondolat szavakba foglalása közben merül föl tudatában, vagyis hogy eredetileg csak azt akarja a szóló mondani, amit a kialakult átszövődéses mondásnak a mellékmondata jelez, a közben fölmerült és főmondat-természetű képzetelemet azonban a beszélő a megszokott mondatfűzési formák természetszerű fölidéződése következtében úgy szövi be az egész mondásba, mint ahogyan a fő- és mellékmondatok a nyelvszókáshoz képest kapcsolódni szoktak, úgyhogy az eredeti gondolat az utólag fölmerült gondolatnak forma szerint alárendeltjévé, vagyis mellékmondatává alakul át” (i. m. 41).

Többek között Wacha Balázs is ezt emeli ki: „A mondatátzövődés leggyakoribb formájában a főmondat a mellékmondat előtt helyezkedik el; a mellékmondat valamely részlete mindezt megelőzve a mondat élére kerül, a mellékmondat kötőszava és zöme pedig követi a főmondatot” (Wacha 1995: 150). A jelenség létrejöttének magyarázata szerinte is az az igény, hogy a több mondategységen átívelő téma vagy fókuszbeli elem a mondat elejére kerüljön (i. h.). Ezek szerint tehát ami fontos, kiemelő, ami a lényegi információt hordozza a mondandóban, előtérbe kerül, így a figyelem oda irányul. A figyelem középpontjába kerülő elem feltűnőbb, könnyebben hozzáférhető és feldolgozható, könnyebben megérthető.

Az É. Kiss Katalin által képviselt generatív keretben a mondatátzövődés a fókuszkiemelés, a kvantorkiemelés és a topikalizáció eredménye, amelyre ugyanazok az elvek, megszorítások és korlátozások érvényesek, mint a mondattan egyéb területeire (É. Kiss 1998: 167). É. Kiss a mondatátzövődést két jelenségre osztja fel, egy szigorúbban korlátozott, hosszú operátorkiemelésnek

nevezett műveletre; valamint egy lazább, távolsági topikalizációnak nevezett jelenségre. E szerint az elmélet szerint a mondatátszövődés lényegében a fókuszkiemelés, a kvantorkiemelés és a topikalizáció műveleteinek a mondathatáron átívelő változata (i. m. 157).

A *Magyar grammatika* című tankönyvben Haader Lea az alárendelő összetett mondatok kérdéseinek bemutatásakor említi meg a mondatátszövődést. „Ilyenkor a mellékmondatból bizonyos összetevők a főmondatba helyeződnek át, de nem közbevetést eredményezve, hanem beleszövődve” (Haader 2003: 475). Szerinte a mondatátszövődésnek szabályai vannak, amelyek a mondatok aktuális tagolásával és téma-réma viszonyaival függnek össze (i. h.). Létrejöttének feltételei közé tartozik a főmondat-mellékmondat sorrend és a megfelelő főmondatbeli alaptagok, amelyek többnyire *hogy* kötősós alanyi, tárgyi és kötött határozói mondatok alaptagjai (i. h.).

Haader Lea szerint a mondatátszövődés jelenségének lényege az, hogy az alárendelő összetett mondat tagmondatainak anyaga egybeszövődik; az eredetileg főmondat-mellékmondat sorrendű tagmondatgyűttesben a mellékmondat egyes részei a főmondat elé kerülnek, de nem elkülönülve attól (mert az beékelődés lenne), hanem anélkül, hogy új hangszakasz kezdődne (Haader 1998: 318). Arra a kérdésre, hogy vajon miért ilyen népszerű kezdettől fogva a mindennapi kommunikációban a mondatátszövődés, Haader Lea szerint a választ az információközlés sorrendiségében kell keresni. A mellékmondatból előrehozzuk azt, ami az információ fontos része, és ezt követi a főmondat (i. h.). Elsősorban alanyi és tárgyi tagmondatgyűttesek szövődnek át, az információközlés fontosságának szempontjából az értelmezőt pedig a mondatátszövődés ellenpólusának tarthatjuk (i. h.)

Látható, hogy a szakirodalmak leginkább azt emelik ki a mondatátszövődés keletkezésének feltételeiként, hogy egy alárendelő összetett mondatban a lényegi információ a mellékmondatban található, de a beszélő a hallgató figyelmét minél gyorsabban és eredményesebben erre az információra akarja irányítani. Ehhez a mondandó legfontosabb mozzanatát a főmondat elé kell vinnie a mellékmondatból, ezzel a művelettel pedig már meg is született az átszövődés.

3. A „jelzői” mellékmondatok a szakirodalomban

A legtöbb szerző csak alanyi, tárgyi és határozói (nagyreszt aszemantikus határozói) mellékmondatokról ír a mondatátszövődéssel kapcsolatban. Szalamin Edit viszont úgy csoportosítja a mondatátszövődés fajtáit, hogy beszél alanyi, tárgyi mellékmondatokról, a harmadik nagy csoport pedig a jelzői, illetve a vonatkozó mellékmondatok csoportja (Szalamin 1978: 299). Ide összesen három példát ír, ezek közül kettő olyan mondat, amelyben a vonatkozó kötőszó lehet az átszövődött mondatrész, emiatt három tagmondatról beszélünk, az első és a második tagmondat között értelmezői vagy kijelölő jelzői viszony van, a második és a harmadik tagmondat között pedig az első esetben alanyi, a második esetben aszemantikus határozói. A példái: *már megszerzett adathalmazt, amelyet lehet, hogy érdeklődés előzött meg; üldöztetésének eszméje dominál, amitől nincs ereje, hogy megszabaduljon* (i. h.). Ezek nem jelzős szerkezetek átszövődései, mert az első tagmondatot elhagyva semmi közük a jelzői alárendeléshez. Az eddig gyűjtött mondatátszövődés-korpuszomban található valóban jelzői alárendelésű átszövődéses mondatok: *Az elmúlt 40 évben nem tudok olyan dolgot mondani, ami ne változott volna meg; A kormányfőnek bizony vannak [olyan] helyzetek, amikor döntenie kell.*

Szalamin mondatai teljesen mások, azt a típust mutatják meg, amellyel jelen dolgozat fog bővebben foglalkozni, és amely a szervesen közbevetéshez áll közel: *Csak abban higgyél, akibe biztos, hogy nem fogsz beleszeretni – ez a Sosem voltunk senkik* című Hiperkarma-dalszövegben található mondat. A szerkezete a többszörös alárendelés miatt elég bonyolult, átalakítani nem is lehet egyetlen mondatra: *Csak abban higgyél, akibe nem fogsz beleszeretni; Biztos (az), hogy belé nem fogsz beleszeretni* – a második tagmondatban lévő vonatkozó névmási kötőszót személyes névmással kell/lehet alakítani.

4. A ragátszövődés vizsgálata beszélt és írott nyelvi mondatok felhasználásával

4.1. A vizsgált anyag

A vizsgálathoz összesen 41 mondatot tudtam felhasználni, ennyit sikerült gyűjtenem: 15 beszélt és 26 írott nyelvi adatot. A mondatok adatait a dolgozat végén mellékletben közlöm. Mint fentebb említettem, a mondatátszövődés eleve nem túl gyakori jelenség a beszélt és írott nyelvi szintaxisban, ezért igen nehéz ilyen, a „klasszikus” mondatátszövődésnél is jóval ritkább jelenséget tartalmazó mondatokat gyűjteni.

4.2. A többszörösen összetett ragátszövődéses mondat felépítése

4.2.1. Az első és a második tagmondat közötti kapcsolat

Ha megvizsgáljuk a mondatokat, láthatjuk, hogy ez a jelenség olyan összetett mondatokban jöhet létre, amelyekben az első és a második tagmondat között vonatkozó névmási kötőszó van. Meg kell figyelniük, hogy az első tagmondatban milyen szavak kerülhetnek állítmányi pozícióba, illetve általában milyen a két tagmondat közötti alárendelés fajtája. Az első tagmondatban lényegében bármi szerepelhet állítmányként, a mondataim nagy részében ige az állítmány, még hozzá legtöbbször a létige (12-szer), illetve érzékelést kifejező igék, de más is előfordul ebben a pozícióban.

Az alárendelés fajtája nagyon érdekes: az esetek túlnyomó részében az alárendelés értelmezős vagy kijelölő jelzős (néhány tárgyias és egyéb is felbukkan). Ez azzal jár együtt, illetve annak a következménye, hogy az első tagmondatban olyan szavak szerepelnek, amelyek tartalomváró szavak, a harmadik tagmondat fejt ki bővebben, pontosabban őket. Ha van tartalomváró szó az első tagmondatban, az első és a második tagmondat között mindig értelmezős vagy kijelölő jelzős alárendelő viszony lesz, ugyanis a második tagmondat vonatkozó névmási kötőszava erre a tartalomváró szóra vonatkozik. Ha nincs a tagmondatban tartalomváró szó, akkor (a példáim ezt mutatják) utalószó található benne (vagy betehető), a korpuszomban az *az* (állítmányi és alanyi), *azt* (3 előfordulás, tárgyi), és *úgy* (módhatározói) jelent meg. Példa tartalomváró szót tartalmazó, értelmezős mondatra: *Van még néhány témánk, amit ígértem, hogy megbeszélünk*. Példa nem értelmezős mondatra: *Emerenc azt tudja, amit az alezredes úr tanácsolt, hogy meséljünk neki [...]*. Utóbbi mondatokban a második tagmondat vonatkozó névmási kötőszava az utalószó jelentését fejt ki bővebben.

4.2.2. A vonatkozó névmási kötőszó

A második tagmondatban található vonatkozó névmási kötőszó a kulcs a dolgozatban tárgyalt jelenség megértéséhez. E miatt a kötőszó miatt beszélhetünk ugyanis átszövődésről – a kötőszón található végződés az, aminek a harmadik tagmondatban lenne a helye. Egy példa: *Bányay Rákhel [...] ki tudja nézni a házukból azokat a fiatalembereket, akikkel nem kívánja, hogy Emma találkozzék*. Az *akikkel* -vel végződése a *találkozik* vonzatának ragja: *találkozik valakivel* (társhatározó). A harmadik tagmondatban található ige vonz egy bizonyos végződést, amely a második tagmondat kötőszavára kerül, a második tagmondatban ugyanis olyan közléselem található, amely a mondatnak egy másik szintjén áll, modális-pragmatikai szinten, a beszélő vélekedése, az információ forrása, az evidencialitás stb. jelenik meg itt, de nem beékelődve, hanem átszövődve.

Ha megvizsgáljuk a korpusz mondatait, két csoport különül el. Az egyikbe azok a mondatok tartoznak, amelyek vonatkozó névmási kötőszava a fent említett módon viselkedik; a másik csoportban azonban a vonatkozó névmási kötőszón nincsen végződés, és ez a csoport két alcsoportra bontható. Az egyik alcsoportba tartoznak azok a mondatok, amelyekben **főnévi vonatkozó névmási kötőszó** található, és amelyeket talán ki is lehetne venni a vizsgálódás köréből, ugyanis ezek valahol a közbevetés és az átszövődés között egyensúlyoznak. Például: *...szívesen látják [...] a kislánnyal, aki biztos, hogy asszony már*. A korpuszomban összesen 14 hasonló mondat található. Közös bennük, hogy a második tagmondatban szereplő modális ige/melléknév (a *hogy* kötőszóval együtt) kiemelhető lenne a tagmondatból a másik két tagmondat sérülése nélkül: *...szívesen látják [...] a kislánnyal, aki [biztos, hogy] asszony már*. A második tagmondatban ezekben a mondatokban a *biztos* (8-szor), *gondol*, *baj*, *tudható*, *tud* és *lehet* fordul elő állítmányként.

Ami miatt mégis érdemes ezeket a mondatokat itt tárgyalni, az az, hogy közbevetésnek általában olyan szervesülten kapcsolódó egységeket szoktunk tartani, amelyek nem tartalmaznak alárendelő kötőszót. Ha a *hogy* kötőszót is kiemeljük a tagmondatból, lényegében bármilyen mondatból bármit kiemelhetnénk, nyilvánvalóan valahol meg kell húzni a határt. Ezek a mondatok tehát a közbevetés és az átszövődés közötti állapotban vannak, a vonatkozó névmási kötőszón nincsen semmilyen végződés, de ez a kötőszó is egyértelműen a harmadik tagmondatot kapcsolja az elsőhöz, nem pedig a másodikat, amelyben a modális tartalom található. Ezt az is igazolja, hogy a második tagmondat lényegében elhagyható lenne a fogalmi tartalom sérülése nélkül – természetesen a modális-pragmatikai síkon ez nem tehető meg.

Itt kell említést tennünk azokról a mondatokról, amelyekben **határozószói vonatkozó névmási kötőszó** van, ezek alkotják a második alcsoportot. Három ilyen található a korpuszomban. Helyhatározók például: *Ez egy olyan kormány, ahonnan nem biztos, hogy nagyon könnyű felállni; Összegyűjtöttem néhány olyan szórakozóhelyet, ahol biztos, hogy nem fogunk zárt ajtóba ütközni.* Ezek a határozószói vonatkozó névmásokon nincsen semmilyen végződés, hiszen eleve határozók a mondatban, de az esetükben ugyanúgy átszövődésről beszélhetünk (bár nem ragátszövődésről), mint a raggal ellátott vonatkozó névmási kötőszavak esetében.

A ragátszövődés terminus (amely egyelőre jobb híján született, és további finomításra szorul) a mondatok azon csoportjára utal, amelyekben a **vonatkozó névmási kötőszó valamilyen speciális végződést vesz fel**, olyat, amely a harmadik tagmondat állítmányának vonzatvégződése (ha állandósult szókapcsolat, frazeológiai egység van a harmadik tagmondatban, természetesen nem feltétlenül az állítmányhoz kapcsolódik a vonzatvégződés).

A korpuszomban 13 tárgyragos kötőszó található, itt a harmadik tagmondat állítmánya tárgyat vonz, például: *Cho dicserő szavai után egyenesen nehezeze esett elmondani azt, amit megfogadott, hogy mindenképp tisztázni fog.* Ezen kívül található a mondataim között *-tól/-től* végződésű aszemantikus határozó: *[van a te] Kezdeményezésed, amittől azt hiszem, azóta sem tudott a mi közép-, hosszútávfutásunk [...] igazán előre lépni.* Van még a korpuszomban *-val/-vel* végződéssel társhatározó (lásd fent) és aszemantikus határozó: *...létezik néhány speciális kitétel, amelyekkel nem árt, ha tisztában vagyunk;* *-nak/-nek* végződéssel részes- és aszemantikus határozó: *Ha König tanár úr [...] mellé állt is a bűnösöknek, akiknek nagyon is kiszámítható, mi lett volna a sorsuk; ...már tudja is, mi lesz, aminek bizonyos, hogy örülni fog;* *-ból/-ből* végződéssel partitívusi határozó: *[van-nak] jelzőpóznák, melyekből nem árt, ha talál néhányat a közelben az ember;* *-ban/-ben* végződéssel helyhatározó: *Minden klubnak sajátos légköre van, amelyben nem biztos, hogy otthon érezzük magunkat;* *-ba/-be* végződéssel aszemantikus határozó: *Emerenc általában úgy tekintette kettőnk kapcsolatát, mint egy rejtelmet, amibe nem érti, miért bonyolódttam.*

A vonatkozó névmási kötőszóról tehát megállapíthatjuk, hogy egyrészt legtöbbször értelmezős/kijelölő jelzős alárendelő tagmondatokat kapcsol össze, az első tagmondatban található (legtöbbször) tartalomváró szóra vonatkozik, ahhoz csatolja a harmadik tagmondatot, amelyben a tartalomváró szó kifejtése található. Másrészt emiatt a harmadik tagmondat állítmányának (vagy frazeológiai egységének) vonzatvégződése a vonatkozó névmási kötőszóra helyeződik – ez pedig azt eredményezi, hogy a második tagmondaton átszövődik a végződéses vonatkozó névmási kötőszó, azaz megszületik a ragátszövődés.

4.2.3. A második tagmondat

A második tagmondat az, amely beszövődik a vonatkozó névmási kötőszó és a harmadik tagmondat közé. Ez a második tagmondat a mondatátszövődés főmondatának tipikus jellegzetességeit hordozza: az állítmánya modális ige vagy melléknév (esetleg főnév vagy melléknévi igenév) (*biztos, ígér, kíván, jó, hisz, gyanít, lehet, gondol* stb.), utána tartalmatlan *hogy* kötőszóval következik a mellékmondat, legtöbbször alanyi vagy tárgyi alárendeléssel. Példa alanyi alárendelésre (a korpuszban 23 található): *...szó volt [...] valami kirándulásról, amelyet minden ősszel megtartottak eddig, de ami nem bizonyos [az], hogy meglesz az idén is.* Tárgyi alárendelésre (a korpuszban 14 található belőle): *...olyan magaslat, amit nem hiszem [azt], hogy a drogok nyújtani tudnak.*

A legfontosabb kérdés a második tagmondatnál kapcsolatban az, hogy mely esetekben emelhető ki a másik két tagmondat közül a tartalom (és a forma) sérülése nélkül (ezekben az esetekben a közbevetéshez áll közel a mondat), és mely esetekben nem (ekkor semmiképpen nem beszélhetünk

közbevetésről, csakis átszövődésről). Fentebb láttuk, hogy ragtalan főnévi vonatkozó névmási kötőszó esetén az esetek nagy részében kivethető lenne a második tagmondat. Az egyik (talán a legfontosabb) kulcs itt a tagadószóhoz való viszonyulás. Azokban az esetekben ugyanis, ahol nincsen tagadószó, viszonylag egyszerűen kivethető a második tagmondat a vonatkozó névmási kötőszó mögül, például: *Van még néhány témánk, amit [ígértem, hogy] megbeszélünk.* Az esetek többségében ez megtehető, kivéve azokat a mondatokat, amelyekben függő kérdés/felszólítás stb. van, például: *Emerenc általában úgy tekintette kettőnk kapcsolatát, mint egy rejtelmet, amibe [nem érti], miért bonyolódottam. Emerenc azt tudja, amit [az alezredes úr tanácsolt, hogy] meséljünk neki. Bánj úgy a macskáddal, ahogy veled [szeretném, hogy] bánjanak.* Ez utóbbi mondat a tekintetben is különleges, hogy a vonatkozó névmási kötőszó után még található egy névmási elem, ami szintén a harmadik tagmondathoz kapcsolódik.

Itt érdemes kitérni arra az érdekes mondatra a korpuszból, amelyből szintén nem emelhető ki a második tagmondat: *Ron pontosan azt mondta ki, amit [Harry] gyanított, amittől félt, hogy barátja gondol.* Ez a mondat több érdekességet is rejt, az egyik, hogy az átszövődésen belül még egy tagmondat található: *Ron pontosan azt mondta ki, amit [Harry] gyanított, amittől félt, hogy barátja gondol.* Ez a rész sérülésmentesen kiemelhető a másik három tagmondat közül, így marad a tárgyragos vonatkozó névmási kötőszó, amely a harmadik tagmondat vonzata: *barátja gondol valamit.* A koreferencia miatt azonban a második tagmondat nem emelhető ki, ugyanis jelen mondat harmadik tagmondatában a *barátja* szó Ronra utal vissza (aki Harry barátja), ha pedig kiszednénk a második tagmondatot, a *barátja* szó megszűnne koreferens elem lenni, és Ron barátját (egy harmadik személyt) jelentené: *Ron pontosan azt mondta ki, amit ([Harry] gyanított, amittől félt, hogy) barátja gondol.*

A tagadószt tartalmazó mondatok közül a *biztos* alaptagúaknál általában elvégezhető a kiemelés (azaz a mondatot a közbevetésekhez lehetne sorolni) úgy, hogy a tagadószt benne hagyjuk a második tagmondatban: *Az iskolai tankönyvekben még mindig a jakobsoni kommunikációs modell van, ami nem [biztos, hogy] túl szerencsés.* Ha a *nem biztos, hogy* kifejezést például *nem feltétlenül* szerkezetre cseréljük, a jelentés nem sérülne, és eggyel kevesebb tagmondatot kapnánk: *...szó volt [...] valami kirándulásról, amelyet minden ősszel megtartottak eddig, de ami nem bizonyos, hogy meglesz az idén is → ...szó volt [...] valami kirándulásról, amelyet minden ősszel megtartottak eddig, de ami nem feltétlenül lesz meg az idén is.*

A *nem is baj, ha* és a *nem árt, ha* tagadószóval lenne kiemelhető a mondatokból, de a jelentés jobban sérül, mint a *biztos, hogy* esetében: *...több versben idézte [...] a megváltó halált, amely [nem is baj, ha] idő előtt sírba viszi; ...jelzőpóznák [lettek], melyekből [nem árt, ha] talál néhányat a közelben az ember. A hisz alaptagú mondat beszövődő tagmondata szintén nem hagyható el: ...olyan magaslat, amit nem [hiszem, hogy] a drogok nyújtani tudnak; ...egyszerű sürgöny hívta valamelyik messze vidéki városba, melyet [sose hitt, hogy] valaha meglásson.* Egyértelmű, hogy a tagadószt tartalmazó mondatokból sem lehet elhagyni a második tagmondatot abban az esetben, ha a harmadik tagmondatban függő kérdés/felszólítás stb. található: *De ugyanakkor van itt még valami, amit [nem szabad, hogy] szem elől tévesszünk; Egy még »kísérleti fajtát« [tenyésztettek], amely még nem tudható, hogy bebocsátást nyer-e a macskák világába.*

A második tagmondatról elmondható tehát, hogy a mondatátszövődésnél tipikus modális szerepű állítmányok találhatók benne, szerepe pedig az, hogy a beszélői attitűdöt, az evidencialitást, az információ forrását stb. bekapcsolja az általában értelmezői mellékmondat (a harmadik tagmondat) elé. Érdekes kérdés, hogy vajon elhagyható lenne-e ez a második tagmondat a mondat fogalmi tartalmának sérülése nélkül – néhány tagmondatnál azt láttuk, hogy igen, ám az esetek nagy részében (főleg tagadószónál) ez nem tehető meg. Emellett, ha a második tagmondatot közbevetésszerűnek értékeljük, és elhagyhatónak tartjuk, a második tagmondattal együtt a *hogy* kötőszót is ki kéne emelni a mondatból, ez pedig felveti azt a kérdést, hogy szintaktikailag vajon meddig terjedhet a közbevetés határa.

4.2.4. A harmadik tagmondat

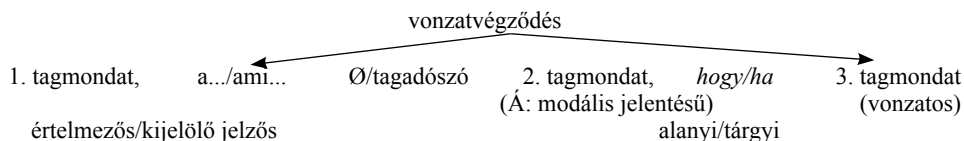
A második tagmondat után *hogy* vagy *ha* kötőszóval következik a harmadik tagmondat, amely (mint fent már volt róla szó) lényegében az első tagmondat értelmezői/kijelölő jelzői és a második tagmondat alanyi/tárgyi mellékmondata. Példa: *Van még néhány témánk, amit ígértem, hogy megbeszélünk*

→ *Van még néhány témánk, [olyan] amit [...] megbeszélünk; [...] ígértem [azt], hogy megbeszélünk.* Mivel a harmadik tagmondat mindkét előtte álló tagmondathoz kapcsolódik, nem alakíthatjuk át az összetett mondatot, csak két külön mondatra tudjuk bontani, mert a modális vetülete mindenképpen sérülne. A legtöbb esetben ez a két mondatra való bontás is igen problémás – ezek azok az esetek, ahol a második tagmondatot nem lehet kiemelni az első és a harmadik közül. Példa: *Emerenc általában úgy tekintette kettőnk kapcsolatát, mint egy rejtelmet, amibe nem érti, miért bonyolódtam* → **Emerenc általában úgy tekintette kettőnk kapcsolatát, mint egy [olyan] rejtelmet, amibe [...], miért bonyolódtam; [...] nem érti [azt], miért bonyolódtam [bele].* Az átszövődött mondatrész a vonatkozó névmási kötőszó, amelynek az utolsó tagmondatban lenne a helye (például névmási elemként), de előre kerül az előtte lévő tagmondatba. Átszövődés nélkül a fenti mondat így hangzana: *Emerenc általában úgy tekintette kettőnk kapcsolatát, mint egy rejtelmet, és nem érti, miért bonyolódtam bele.*

Láttuk, hogy a jelenség lényege az, hogy a harmadik tagmondat állítmánya (vagy állítmányi szerkezete) vonzatos, és ennek a vonzatnak a ragja jelenik meg a második tagmondat vonatkozó névmási kötőszaván. A harmadik tagmondat állítmánya tulajdonképpen bármi lehet, a lényeg az, hogy vonzattal rendelkezzen. Ez a harmadik tagmondat fejt ki bővebben, pontosabban, látja el újabb részletekkel az első tagmondatban lévő tartalomváró szó jelentését. A benne lévő szerkezetben bármiféle szófajú szavak szerepelhetnek, az állítmány lehet igei, névszói vagy összetett is.

5. Séma a ragátszövődéses mondatokhoz

A fentiekben láhattuk, hogy hogyan épül fel az ilyen típusú többszörösen összetett mondat, mi az, ami miatt különleges, és a jellegzetességeit milyen tényezők befolyásolják. Az elmondottak alapján így rajzolhatjuk meg a sémát a ragátszövődéses mondatához:

6. A sémába nem illő különleges mondatok

A korpuszomban található három olyan mondat, amely sehogyan sem illik a fenti sémába. Kettő azért nem, mert mellékmondatlal kezdődik: *Ha a veleszületett FESZ-t nonstop hízelgéssel kombináljuk, annak sejtethető, hogy mi lesz a vége; ...akik a leggyorsabban visszaérnek, azokat még lehet, hogy meg is kínálja.* Ezekben a mondatokban az átszövődött rész nem a vonatkozó névmási kötőszó, hanem a második tagmondat (a főmondat) mutató névmási utalószava. Ezeket a mondatokat a fentiekkel ellentétben át is lehet rendezni: *Sejtethető, hogy mi lesz a vége annak, ha a veleszületett FESZ-t nonstop hízelgéssel kombináljuk.* Ezek a mondatok annak ellenére, hogy három tagmondatból állnak, az egyszerű mondatátszövődéshez tartoznak, ugyanis ha elhagyjuk belőlük az első tagmondatot, a prototipikus mondatátszövődést kapjuk meg.

Végül van a korpuszomban egy olyan mondat is, amelyben nem alá-, hanem mellérendeléssel kapcsolódik egymáshoz az első és a második tagmondat: *...igazán tápláló eledel csak vacsorakor került elének, de abból is tiltotta az illem, hogy bárki sokat fogyasszon.* Itt a második tagmondatban az előző két mondatához hasonlóan a mutató névmási utalószó az, amely átszövődik a mellékmondatból a főmondatba. A különbség annyi, hogy az első tagmondat mellérendeléssel kapcsolódik a másodikhoz. Ha kicserélnénk a kötőszót és az utalószót vonatkozó névmási kötőszóra, a sémába illeszkedő ragátszövődéses mondatot kapnánk: *...igazán tápláló eledel csak vacsorakor került elének, amiből tiltotta az illem, hogy bárki sokat fogyasszon.* Az első tagmondat és a kötőszó elhagyásával pedig szintén a prototipikus mondatátszövődést kapnánk: *abból is tiltotta az illem, hogy bárki sokat fogyasszon.* Így ez a mondat különleges, ahogy a másik kettő is, ugyanis az utalószó szövődik át

bennük, nem a vonatkozó névmási kötőszó, és a tagmondataik is teljesen máshogyan kapcsolódnak, mint a sémában felvázolt ragátszövődéses mondatokban.

7. Összefoglalás

Dolgozatomban kísérletet tettem egy az alárendelő összetett mondatokban felbukkanó különleges jelenség bemutatására. Saját gyűjtésű (bár az alacsony gyakorisági adatok miatt szerény mennyiségű) beszélt és írott nyelvi mondatok alapján megpróbáltam leírni a jelenség létrejöttének feltételeit és működését, majd megrajzolni egy sémát a működéséhez.

A vizsgálat célja az volt, hogy bemutassa egy még feltérképezetlen szintaktikai jelenség jellemző vonásait; megmutassa, hogy mely esetekben és hogyan alakul ki. Az itt tanulmányozott mondatok természetesen csak igen vékony szeletét jelentik a jelenségnek, de remélhetőleg a legjellemzőbb jegyeit ezek alapján is sikerült körvonalazni. További kutatásokra természetesen szükség van; minél több korpuszalapú vizsgálat lenne szükséges ahhoz, hogy megbízható adatokat kapjunk az alárendelő összetett mondatok grammatikai jellegzetességeiről, tagmondat-kapcsolódásai különlegességeiről.

SAKIRODALOM

- Farkas Vilmos 1962. A mellérendelő összetett mondat. In: Tompa József (szerk.): *A mai magyar nyelv rendszere*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 451–5.
- Haader Lea 1998. A mondatátszövődés a nyelvhasználat szemszögéből. *Magyar Nyelvőr* 122: 318–24.
- Haader Lea 1999. Az írott és beszélt nyelv határán: a mondatátszövődés. *MNyTK*. 212: 289–96.
- Haader Lea 2003. Az alárendelő összetett mondatok. In: Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 472–530.
- Keszler Borbála 1983. Kötetlen beszélgetések mondat- és szövegtani vizsgálata. In: Rácz Endre–Szathmári István (szerk.): *Tanulmányok a mai magyar nyelv szövegtana köréből*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 164–202.
- Kiss Jenő 1982. Fejezetek a mihályi nyelvjárás mondatánából. *MNyTK*. 164. 70–1.
- É. Kiss Katalin 1979. A mondatátszövődésről. In: Szathmári István–Várkonyi Imre (szerk.): *A szövegtan a kutatásban és az oktatásban*. *MNyTK*. 154: 93–104.
- É. Kiss Katalin 1998. A mondatátszövődés. In: É. Kiss Katalin–Kiefer Ferenc–Siptár Péter (szerk.): *Új magyar nyelvtan*. Osiris Kiadó, Budapest, 156–68.
- Lanstyák István 2009. *A magyar beszélt nyelv sajátosságai*. Stimul, Pozsony.
- Simonyi Zsigmond 1882. *A magyar kötőszók II*. Az alárendelő kötőszók első fele. A *hogy* és *-e* kötőszók. MTA, Budapest.
- Szalamon Edit 1978. A mai magyar beszélt nyelv mondatánának kérdéséhez. *Magyar Nyelv* 74: 293–303.
- Zolnai Gyula 1926. Mondatátszövődés. *Értekezések a Nyelv- és Szépirodalom Köréből*. XXXIV/8.
- Wacha Balázs 1995. A mondatátszövődésről. In: Benkő Loránd (szerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/2*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 150–4.

1. melléklet: a dolgozatban felhasznált mondatok

Beszélt nyelvi adatok

1. „Az iskolai tankönyvekben még mindig a jakobsoni kommunikációs modell van, ami nem biztos, hogy túl szerencsés” (Tolcsvai Nagy Gábor 2011. 09. 29. 10: 43).
2. „Van még néhány témánk, amit ígértem, hogy megbeszélünk” (Tolcsvai Nagy Gábor 2011. 11. 24. 10: 11).
3. „Ekberg [itt van], akit nem is baj, ha kicsit elbizonytalanítunk” (Gundel Takács Gábor 2012. 08. 10. M1 18: 02).
4. „[ez van] Az én számomra, aki lehet hogy egy tipikus korosztály vagyok” (Beszélt nyelvi gyűjtemény 5. kötet Ötsemközt, 102. o.)

5. „Itt van például ez a 2007-es évéd, ami gyakorlatilag azt gondolom, hogy mesébe illő” (Veisz Alinda 2011. 09. 26. M1 Záróra fiataloknak, videótár, 07: 11).
6. „Ez egy olyan kormány, ahonnan nem biztos, hogy nagyon könnyű felállni” (Krekó Péter 2012. 09. 12. A tét, ATV, 20: 56).
7. „Vannak [...] olyan mondatok, ami nem biztos, hogy lefordítható a mindennapi életnek a szín-terére” (Juhász Attila 2012. 09. 26. A tét, ATV, 12: 15).
8. „Ez még a szavazás, amit még azt hiszem, nem is fejeztek be most” (Beszélt nyelvi gyűjtemény 5. kötet, Őszemközt, 103. o.).
9. „[van a te] Kezdeményezésed, amitől azt hiszem, azóta sem tudott a mi közép-, hosszútávfu-tásunk [...] igazán előre lépni.” (Beszélt nyelvi gyűjtemény 5. kötet, Őszemközt 133. o.).
10. „Nehezen kezelhető ember voltam, amit lehet, hogy már megbántam azóta” (Beszélt nyelvi gyűjtemény 5. kötet, Őszemközt 132. o.).
11. „Jelentkeztél a Honvédnál, ahol gondolom, hogy szívesen fogadtak mindenkit” (Beszélt nyelvi gyűjtemény 5. kötet, Őszemközt 114. o.).
12. „Tehát egyetlenegy dolog van, ami biztos, hogy létezik” (Beszélt nyelvi gyűjtemény 7. kötet 22. o.).
13. „Vannak aztán a késői vagy pasztorális levelek, tehát lelkipásztori céllal, főleg az egyházkor-mányszat irányítását szabályozó levelek, amelyek biztosan, hogy nem származnak attól, akitől az első csoport” (Beszélt nyelvi gyűjtemény 7. kötet 97. o.).
14. „De ugyanakkor van itt még valami, amit nem szabad, hogy szem elől tévésszünk” (Beszélt nyelvi gyűjtemény 7. kötet 154. o.).
15. „Odamegy egy ellenfélhez, akinek tudja, milyen eredményei vannak” (MR1 Kossuth Rádió 2012. 12. 13. 17: 09).

Írott nyelvi adatok

1. „több versben idézte [...] a megváltó halált, amely nem is baj, ha idő előtt sírba viszi” (Szabó Magda: Régimódi történet. Európa Könyvkiadó, Budapest, 2006, 131. o.).
2. „Bányay Rákhel [...] ki tudja nézni a házukból azokat a fiatalembereket, akikkel nem kívánja, hogy Emma találkozzék” (Szabó Magda: Régimódi történet. Európa Könyvkiadó, Budapest, 2006, 139–40. o.).
3. „náluk nagyobb fiúkat tanít, akiket jobb, ha a kisebbek messze elkerülnek” (John Boyne: A csikos pizsamás fiú. Ford. Szabó Mária, Ciceró Könyvstúdió, Budapest, 2007, 10. o.).
4. „inkább amolyan jelzőpóznák [lettek], melyekből nem árt, ha talál néhányat a közelben az ember” (Mark Rowland in: Tom Waits–Álmodban ártatlan. Szerk. Mac Montandon, ford. Dányi Dániel, Cartaphilus Kiadó, Budapest, 2006, 99. o.).
5. „A szervezetek hírleveleiben sok [...] újdonságot találunk, amit nem biztos, hogy megtalál-nánk más [...] kiadványokban” (Esther Verhoef: Nagy macskaenciklopédia. Ford. Vas Viktória, Glória Kiadó, 2004, 28. o.).
6. „Minden klubnak sajátos légköre van, amelyben nem biztos, hogy otthon érezzük magunkat” (Esther Verhoef: Nagy macskaenciklopédia. Ford. Vas Viktória, Glória Kiadó, 2004, 150. o.).
7. „Egy még »kísérleti fajtát« [tenyésztenek], amely még nem tudható, hogy bebocsátás nyer-e a macskák világába, a York Chocolate-t szintén csak [...] színben tenyésztik” (Esther Verhoef: Nagy macskaenciklopédia. Ford. Vas Viktória, Glória Kiadó, 2004, 178. o.).
8. „Ha a veleszületett FESZ-t nonstop hízelgéssel kombináljuk [...], annak sejthető, hogy mi lesz a vége” (Keith Richards: Élet. Ford. Fencsik Tamás–Bus András, Cartaphilus Könyvkiadó, Budapest, 2011, 483. o.).
9. „felért egy olyan halálos ítélettel, amely ellen fellebbezni sem biztos, hogy lehet” (Keith Richards: Élet. Ford. Fencsik Tamás – Bus András, Cartaphilus Könyvkiadó, Budapest, 2011, 501. o.).
10. „Cho dicsőítő szavai után egyenesen nehezebbé esett elmondani azt, amit megfogadott, hogy mindenképp tisztázni fog” (J. K. Rowling: Harry Potter és a Főnix Rendje. Ford. Tóth Tamás Boldizsár, Animus Kiadó, Budapest, 2003, 301. o.).
11. „eliramodott az egyik falikárpit felé, ami mögött tudta, hogy rejtekajtó nyílik” (J. K. Rowling: Harry Potter és a Főnix Rendje. Ford. Tóth Tamás Boldizsár, Animus Kiadó, Budapest, 2003, 547. o.).

12. „egyszerű sürgöny hívta valamelyik messze vidéki városba, melyet sose hitt, hogy valaha meglásson” (Kafka Margit: Két nyár. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1974, 39. o.).
13. „Ron pontosan azt mondta ki, amit gyanított, amitől félt, hogy barátja gondol” (J. K. Rowling: Harry Potter és a Halál ereklyéi. Ford. Tóth Tamás Boldizsár, Animus Kiadó, Budapest, 2008, 257. o.).
14. „szó volt [...] valami kirándulásról, amelyet minden ősszel megtartottak eddig, de ami nem bizonyos, hogy meglesz az idén is” (Szabó Magda: Abigél. Móra Ferenc Ifjúsági Könyvkiadó, Budapest, 2007, 54. o.).
15. „Ha König tanár úr [...] mellé állt is a bünösöknek, akiknek nagyon is kiszámítható, mi lett volna a sorsuk” (Szabó Magda: Abigél. Móra Ferenc Ifjúsági Könyvkiadó, Budapest, 2007, 151. o.).
16. „már tudja is, mi lesz, aminek bizonyos, hogy örülni fog” (Szabó Magda: Abigél. Móra Ferenc Ifjúsági Könyvkiadó, Budapest, 2007, 193. o.).
17. „Emerenc általában úgy tekintette kettőnk kapcsolatát, mint egy rejtelmet, amibe nem érti, miért bonyolódta” (Szabó Magda: Az ajtó. Európa Könyvkiadó, Budapest, 2010, 78. o.).
18. „szívesen látják [...] a kislánnyal, aki biztos, hogy asszony már” (Szabó Magda: Az ajtó. Európa Könyvkiadó, Budapest, 2010, 124–5. o.).
19. „igazán tápláló eledel csak vacsorakor került elének [...], de abból is tiltotta az illem, hogy bárki sokat fogyasszon” (Szabó Magda: Az ajtó. Európa Könyvkiadó, Budapest, 2010, 154. o.).
20. „Emerenc azt tudja, amit az alezredes úr tanácsolt, hogy meséljünk neki” (Szabó Magda: Az ajtó. Európa Könyvkiadó, Budapest, 2010, 221. o.).
21. „valami mást kell kitalálni, valami olyat, ami biztos, hogy bejön” (Dragomán György: A fehér király. Magvető Kiadó, Budapest, 2008, 27 o.).
22. „akik a leggyorsabban visszaérnek, azokat még lehet, hogy meg is kínálja” (Dragomán György: A fehér király. Magvető Kiadó, Budapest, 2008, 265. o.).
23. „Bánj úgy a macskáddal, ahogy veled szeretnéd, hogy bánjanak” (Denise Seidl: Élet a macskákkal. Ford. Fürst Anna, Mérték Kiadó, Budapest, 2009, 87. o.).
24. „olyan magaslat, amit nem hiszem, hogy a drogok nyújtani tudnak” (Rolling Stone interjúk. Szerk. Jann S. Wenner – Joe Levy, ford. Tisza Kata, Cartaphilus Könyvkiadó, Budapest, 2009, 153. o.).
25. „létezik néhány speciális kitétel, amelyekkel nem árt, ha tisztában vagyunk” (Caroline Davis: Macskatartók nagykönyve. Ford. Kereszneyi Klára, Alexandra Kiadó, Pécs, 2005, 118. o.).
26. „Összegyűjtöttem néhány olyan szórakozóhelyet, ahol biztos, hogy nem fogunk zárt ajtókbá ütközni”

Horváth Krisztina

doktorandusz
ELTE BTK

Nyelvtudományi Doktori Iskola

SUMMARY

Horváth, Krisztina

Suffix extraction: The study of a special type of focus extraction

This paper discusses a special case of focus extraction (sentence intertwining). In complex sentences involving three clauses it sometimes happens that the predicate verb or verb phrase of the third clause has an obligatory argument which, however, rather than occurring in the third clause, is extracted and appears as a suffix on the relative pronoun/conjunction of the second clause. This is what we call *suffix extraction*; the paper introduces characteristic features, subtypes, and conditions of occurrence of this phenomenon. The author offers a scheme in terms of which the operation of this phenomenon can be traced.

Keywords: suffix extraction, focus extraction, complex sentence, relative pronoun/conjunction, argument, argument suffix

Az egyet nem értés pragmatikája

1. Az egyet nem értés fogalma

Az ellentmondást kifejező beszéddel foglalkozó írások egymással szoros kapcsolatban lévő fogalmakat járnak körül, amelyek hasonló jelentéstartalmú, de mégsem azonos jelenségekre utalnak. A szakirodalomban többféle kifejezés használatos ezzel kapcsolatban, így az *egyet nem értés* (disagreement), a *vita* (dispute), az *ellentmondó beszéd* (oppositional talk), a *konfliktusbeszéd* (conflict talk), az *érvelés* (argument) és az *ellentmondó érvelés* (oppositional argument).

Dolgozatomban az egyet nem értéssel foglalkozom, amelynek azonban a többi fogalomhoz való viszonyát is fontos meghatározni. Sacks az egyetértésre törekvést a társalgás alapvető szabályának tartja (Sacks 1973), amellyel az egyet nem értés kifejezése lényegénél fogva szemben áll. Pomerantz a konverzációelemzés eszközeivel írja le az egyet nem értés megvalósításának szabályszerűségeit az együttműködő beszélgetésekben (Pomerantz 1984). Kothoffnál a *vita* a Pomerantz által vizsgált helyzetektől eltérő kontextusra utal, amelyben az ellentmondás kifejezésének jellemzőit vizsgálta (Kothoff 1993). Salsbury és Bardovi-Harlig az ellentmondó beszédet átfogó fogalomnak tartja, amelynek alapvető jellemzője a szembenálló vélemény kifejezése. Olyan illokúciós aktusokat sorolnak ide, mint az egyet nem értés, a kihívás, a tagadás, a vád, a fenyegetés és a sértés (Salsbury–Bardovi-Harlig 2000: 58).

Az érvelés Schifffrin distinkciója szerint a klasszikus retorika nézőpontjából egy személy által megvalósított logikai okfejtés, más szemszögből pedig interaktív folyamat, amelynek során beszélők vitatkoznak egymással (Schifffrin 1985). Eemeren és Grootendorst a beszédaktusok hagyományos felfogását kitágítja az érvelést komplex illokúciós aktusként értelmezik, amely többféle illokúciós tartalom (állítás, egyet nem értés, cáfolat) és egymáshoz kapcsolódó mondatok kombinációjából jön létre (Eemeren–Grootendorst 1984). Jackson és Jacobs a konverzációs érvelés, funkcionális szempontból pedig ezen beszédaktus „menedzselésének” tekintik (Jackson–Jacobs 1981).

Munkámban az egyet nem értést szűkebb értelemben, az ellentmondó beszéd (oppositional talk) egyik megjelenési módjaként írom le, valamint olyan jelenségként, amely az érveléssel szoros kapcsolatban áll, de önmagában nem teljesíti annak kritériumait. Az egyet nem értést emellett beszédaktusként szemlélem, amelynek megvalósítása összefüggésben van bizonyos udvariassági elvekkel. Az egyet nem értéssel foglalkozó tanulmányok különféle elméleti keretek között tárgyalják témájukat. Sornig (1977) a beszédaktus-elméletre támaszkodva definiálta, Sacks (1973), Pomerantz (1984) és Kothoff (1993) a konverzációelemzés módszereit alkalmazva határozta meg a preferenciaviszonyok hatását az egyet nem értés megvalósítására, Holtgraves (1997) és Rees-Miller (2000) pedig Brown és Levinson (1978, 1987) udvariassági elméletét tekintette kiindulópontnak. Az alábbiakban vázolom az egyet nem értés különböző megközelítési módjait, majd bemutatom az egyet nem értés megvalósításával foglalkozó empirikus kutatásom eredményeit.

2. Az egyet nem értés mint beszédaktus

A beszédaktusokat sokan és sokféleképpen osztályozták. Szili (2004) kétféle, szemantikai elveken, valamint az illokúciós lényegen alapuló osztályozásról szól. Az előbbi csoportba tartozik például Austin (1962) és Wierzbicka (1987) rendszere. Austin rendszerének képlékenységet mutatja, hogy az *egyetért* (*agree*) és a *nem ért egyet* (*disagree*) igét két osztályba, az *elkötelezők* (commissives) és a *bemutatók* (expressives) közé is besorolja. Az *elkötelezők* használatakor a beszélők *elkötelezik* magukat egy cselekvés megtétele, egy szándék vagy egy vélemény mellett. A *bemutatók* segítségével kifejtjük álláspontunkat, vitázunk, és tisztázunk bizonyos dolgokat.

Wierzbicka az egyet nem értés két fontos kritériumát a reakcióban és a véleménykülönbségben látja. Az ellentmondását kifejező személy egy másik személy véleményére reagál. A másik személy által előzőleg kifejtett vélemény implicit felhívásnak tekinthető arra, hogy beszédpartnere kifejezze, ugyanazt gondolja ő is. Ha azonban nem ért egyet, visszautasítja ezt az implicit felhívást,

és kimondja, hogy az ő véleménye különbözik a másiktól. Ezzel azt sugallja, hogy a másik téved, vagy az elgondolása nem jó (Wierzbicka 1987: 128). Az egyet nem értésnek kettős célja van: kifejezni azt, amit a beszélő gondol, valamint azt, hogy a beszélő nem azt gondolja, amit a beszédpartner.

Searle (1975) az illokúciós lényeg alapján csoportosította a beszédaktusokat. Az egyet nem értés az általa meghatározott osztályok közül az állítókkal (assertives) hozható összefüggésbe. Az állítók használatakor ugyanis a beszélő elkötelezi magát állítása proposíciós tartalma mellett, amely az egyet nem értés esetében különbözik a beszédpartner által előzőleg megtett állítás proposíciós tartalmától. Rees-Miller szavaival: a beszélő a beszédpartner által kimondott vagy feltételezett p proposíciót nem tartja igaznak, és olyan megnyilatkozással válaszol, amelynek proposíciós tartalma vagy implikaturája *nem p* (Rees-Miller 2000: 1088). A szerző szerint az egyet nem értés akkor is megvalósulhat, ha a beszélő csak azt hiszi, hogy a hallgató mondta vagy támogatta p proposíciót, még ha valójában nem is mondta vagy gondolta.

A teljes képhez hozzátartozik, hogy az egyet nem értés nem mindig a proposíció igazságtartalmára, hanem például a beszédpartner szándékára (Georgakopoulou 2001, Kreutel 2007) vagy már megvalósított cselekedetére (Rees-Miller 2000) vonatkozik. Ami ezekben közös, az a beszédpartnerétől eltérő vélemény (Wierzbicka 1987) vagy hit kifejezése.

Egy beszédaktus leírását bonyolítja a más beszédaktusokkal való kapcsolata, és ez számos kérdést vet fel a beszédaktusok körülhatárolhatóságával kapcsolatban. A bókra adott válasz kiváló példát szolgáltat az egymással összekapcsolódó beszédcselekvésekre. Szili Holmes (1988) taxonómiáját átdolgozva a bókra adott válasz létrehozásának alábbi három fő stratégiáját határozza meg: 1. elfogadás, 2. egyet nem értés, visszautasítás, 3. elterelés (Szili 2004: 159–62). Az egyet nem értés lehet tehát a bókra adott válasz egyik lehetséges megvalósítási formája. Ha a *De menő a szoknyád!* bókra úgy reagálunk, hogy *Öregasszonyos*, akkor a válaszunk tartalmaz egy, a bókban kifejezett állításnak ellentmondó kifejezést, tehát megvalósítottuk az egyet nem értés aktusát is. Ha pedig valaki a *Milyen szép a szoknyád, ez most nagyon menő!* bókra *En is imádom, de már kimegy a divatból* megnyilatkozással felel, akkor létrehoz egy bókra adott választ, amelyen belül megtaláljuk az egyetértés és az egyet nem értés aktusát is. Egyet nem értésünket úgyszintén kifejezhetjük magyarázattal (*De ez nagyon árthatmas*), alternatíva ajánlásával (*Miért nem mész inkább orvoshoz?*) vagy kétélyünk megfogalmazásával (*Biztos vagy benne?*).

3. A pragmatikai udvariasság és az egyet nem értés

Az egyet nem értés és a pragmatikai udvariasság kapcsolatát vizsgáló tanulmányok nagyrészt Brown és Levinson udvariassági elméletéből (1978, 1987) indulnak ki, de nem hagyhatjuk figyelmen kívül Leech (1983) udvariassági alapelveinek egyetértés maximáját: Minimalizáld a nézeteltérést a partnerrel!; Maximalizáld az egyetértést a partnerrel! Ellenvéleménye kifejezésekor a beszélő sajtáságos helyzetben van, ugyanis alapvető feszültség van maga az aktus és a maxima között.

Brown és Levinson rendszerében a beszélő akkor valósít meg közelítő udvariasságot (positive politeness), amikor a rendelkezésére álló eszközökkel kifejezi, hangsúlyozza a beszédpartnerrel való összetartozását, vagyis megfelel a közelítő arc elvárásainak. Ezzel szemben a tartózkodó/távolító udvariasság (negative politeness) elveit követve a beszélő úgy nyilvánul meg, hogy a lehető legkevésbé sértse meg partnere szabadságérzetét, vagyis a távolító arc elvárásainak megfelelően cselekszik. Ebben az értelemben udvariasnak lenni annyit tesz, mint figyelembe venni a hallgató arcával kapcsolatos igényeket.

Kreutel (2007) Brown és Levinson udvariassági rendszerének fogalmait az egyet nem értésre vonatkoztatva az alábbi megállapításokat teszi: a vizsgált aktus nagy valószínűséggel megvalósítja az arcfenyegtetést a hallgató közelítő arcára nézve, mivel a beszélő megkérdőjelezi vele a beszédpartner kompetenciáját vagy hitelességét, és ezzel rombolja az önképet.

Brown és Levinson (1987) három főstratégiát körvonalaz a közelítő udvariasság kifejezésére: 1. közös alap állítása, 2. annak kifejezése, hogy a beszédpartnerek együttműködnek, 3. a hallgató igényeinek teljesítése. A bennünket érdeklő közös alap igénye kielégíthető a csoportidentitás markereinek használatával, érdeklődésünk bizonyításával vagy a közös attitűd hangsúlyozásával. Ez utóbbi az alábbi instrukciókban foglalható össze: Törekegy egyetértésre!; Kerüld a nézeteltérést!; Előfeltételezz közös alapot!; Viccelj!

Az előbbi stratégiák közül kettő az egyetértés – egyet nem értés kérdésköréhez tartozik, és egyértelműen az egyetértést preferálják az ellentmondással szemben. Az egyet nem értés beszédaktusa tehát ellentmond a Brown–Levinson-féle elveknek, ahogy a leechi maximának is. Meg kell jegyeznünk azonban, hogy nemcsak a hallgató közelítő, hanem tartózkodó arcára nézve is fenyegetést jelent, hiszen a beszélő egy olyan állásponttal terheli meg a hallgatót, amely különbözik az övétől.

Az ellentmondással foglalkozó tanulmányok számba veszik az egyet nem értés arcfenyegetését fokozó és enyhítő nyelvi eszközöket, az egyet nem értéshez kapcsolódó közelítő és távolító udvariassági stratégiákat (Holtgraves 1997, Rees-Miller 2000, Locher 2004, Kreutel 2007), illetve elemzik Brown és Levinson szituációs paramétereinek, így az interakcióban részt vevők hatalmi távolságának (Beebe–Takahashi 1989a, Takahashi–Beebe 1993, Dogancy–Aktuna–Kamisi 1996, Nakajima 1997, Rees-Miller 2000), a társadalmi távolságnak (Edstrom 2004), valamint a tolokodás rangsorának (Rees-Miller 2000) az egyet nem értés megvalósítására gyakorolt hatását.

4. Az egyet nem értés természete

Goffman (1967) elemzése szerint a felnőttek interakcióiban a beszédpartnerek jellemzően arra törekednek, hogy tiszteletet mutassanak egymás iránt, és fontosabb számukra a potenciális disszonancia elkerülése, mint a nyílt fogalmazás. Ezzel összhangban Kothoff (1993) rámutat arra, hogy a vitahelyzettel szemben a barátságos beszélgetésnek egyik fő szervezőereje a konszenzusra való törekvés.

A konverzációelemzés a szomszédsági párok kapcsán beszél preferált (preferred) és nem preferált (dispreferred) válaszlépésről (Schegloff et al. 1977). Sacks (1973) az összefüggés szabálya (Rule of Contiguity) értelmében azt állítja, hogy a kérdést közvetlenül a válasznak kell követnie, de mivel válaszként az egyetértés a preferált cselekvés (egyetértés szabálya / Rule of Agreement), az egyet nem értés sokszor késleltetve, a válaszlépés belsejében vagy végén jelenik meg, míg az elvárt egyetértő válasz általában azonnal.

Pomerantz (1984) a konverzációelemzés módszereit alkalmazva rámutatott arra, hogy ha a beszélő értékelését egy másik, a partnere által reakcióként adott értékelés követi, akkor az utóbbiban legtöbb esetben szintén az egyetértés az elvárt cselekvés. A preferált aktus szerkezetileg egyszerű, ezzel szemben a nem preferáltat strukturális komplexitás, így hosszabb szünet, hezitáló bevezetés, kérdő formájú ismétlés, tisztázó szándékú megnyilvánulás és – a preferált aktusokhoz képest – nagyobb terjedelem jellemzi. Az összetettebb szerkezet azzal magyarázható, hogy a nem preferált megnyilvánulás ellentétes a beszédpartnerek interperszonális konszenzusra való törekvésével, következképpen igyekeznek késleltetni a megjelenését.

Levinson (1983) szintén felhívja a figyelmet arra, hogy a hétköznapi beszédben sokkal pozitívabban viszonyulunk például az elfogadáshoz, mint a visszautasításhoz, és az egyetértést is előnyben részesítjük az egyet nem értéssel szemben.

Az ellentmondás azonban bizonyos kontextusokban preferált megnyilvánulás is lehet, például amikor a beszédpartner negatív állítást fogalmaz meg magáról (Pomerantz 1984: 81). Kothoff bizonyította, hogy a hétköznapi baráti beszélgetések kontextusából kilépve, valódi vitahelyzetben megváltoznak a preferenciaviszonyok, és az ellentmondás lesz az elvárt válaszlépés. Ebben az esetben a kontextus alakítja a preferenciastruktúrát (Kothoff 1993: 205).

A preferált válaszlépés, beszédcselekvés univerzális jellege mellett Mey a kultúraspecifikus jegyeket is hangsúlyozza (Mey 2001: 166–7). Schiffrin (1984) kifejti, hogy egyes kulturális közegekben a verbális konfrontáció elfogadott, sőt elvárt társadalmi és nyelvi viselkedés lehet. Kakava a görögök körében végzett hasonló jellegű vizsgálata során megállapította, hogy az egymással közeli kapcsolatban álló beszélők körében az ellentmondás megengedett és elvárt társadalmi gyakorlat (Kakava 2002). Georgakopolou vitatja, hogy ez általános érvényű a görög kultúrában, ugyanakkor megerősíti, hogy a ritualizált vagy barátságos konfliktus jellemző az egymással közeli kapcsolatban álló, egyenrangú beszédpartnerek (például kamasz baráti társaságok) interakcióira (Georgakopolou 2001: 1882). Az előbbieik értelmében kijelenthető, hogy az intimitás mértéke döntő hatással van az ellentmondás hatásának a megítélésére, és a magas fokú intimitás a nem preferált tartományból a preferált tartományba helyezheti az egyet nem értést.

5. A kutatás bemutatása

Kutatásom során az egyet nem értés megvalósítási módjait vizsgáltam, amelyeket különböző tényezők határoznak meg, így a beszédpartnerek társadalmi és hatalmi távolsága, a tolakodás rangsora, individuális tényezők, valamint a színtér és a kultúra hatása. Ezek közül dolgozatomban a társadalmi távolsággal és a tolakodás rangsorával (az egyet nem értés súlyával) foglalkozom részletesebben. Az említett situációs paraméterek hatásán kívül vizsgálom az egyet nem értést megvalósító stratégiákat, valamint az egyet nem értés enyhítésének (ezen belül késleltetésének), illetve fokozásának a módjait.

A társadalmi távolságot Brown és Levinson (1978) a beszédpartnerek közti interakció gyakorisága, valamint a beszélő és a hallgató által kicserélt anyagi és nem anyagi javak alapján becüli fel. Rees-Millernél az egyet nem értés súlya (severity) a brown-levinsoni situációs paraméterek egyike, a partner megterhelésének, azaz a tolakodás rangsorának felel meg (Rees-Miller 2000: 1094). Meghatározása szerint az egyet nem értés akkor tekinthető nagy súlyúnak, amikor fenyegeti a beszédpartner személyes vagy szakmai identitását, értékét, hitét vagy a becsületét. Amikor az egyet nem értés nagy súlyú, a beszélőnek választania kell aközött, hogy csökkenti a hallgató arcának fenyegetettségét, avagy megőrzi saját arcát. Amennyiben az egyéb kontextuális tényezők (például a hatalmi viszonyok) ismeretében úgy dönt, hogy fontosabb számára a hallgató arca, megfelelő eszközökkel enyhíteni tudja az egyet nem értését. Fokozókkal súlyosbított egyet nem értés esetén a beszélő igénye saját arcának fenntartására erősebb, mint az a szándék, hogy kimélje a beszédpartner arcát. Ez azzal magyarázható, hogy a beszédpartner p propozícióját a beszélő kihívásként értékeli, ezért arra kényszerül, hogy fokozókkal súlyosbítsa egyet nem értését annak érdekében, hogy megvédje saját arcát.

5.1. A kutatás módszere

Az általam vizsgált társalgások spontán módon szerveződtek, és természetes körülmények között, előszóban zajlottak. Minden beszélgetés barátságos és támogató jellegű volt (vö. Pomerantz 1984, Kothoff 1993). Bizonyos szempontból azonban manipuláltam a beszélgetéseket, ugyanis a párbeszéd során munkatársaimmal minden esetben egy-egy előre megbeszélte és pontosan meghatározott megnyilatkozással idéztük elő a beszédpartner egyet nem értését. A vizsgálati korpuszba az adatközlők lejegyzett ellentmondó reakcióit vettem fel. Az egyet nem értés súlya tekintetében háromféle situációt különítettem el:

1. szituáció. Az adatközlő a beszédpartner saját magával kapcsolatos tényállítással és véleményével kapcsolatban fejezi ki egyet nem értését. A beszédpartner előzőleg azt mondja el, hogy vásárolt magának egy nyilvánvalóan kétes minőségű és hatású gyógyászati eszközt vagy készítményt, amelyet jó minőségűnek tart, és kiváló hatást tulajdonít neki. Mivel a beszédpartner kijelentése nem érinti közvetlenül az adatközlőt, egyet nem értése kifejezések tulajdonképpen megtámadja a beszédpartnert, mert kétségbe vonja a véleményét és a kompetenciáját:

A: *Vettem egy szemüveget az X-ben. Úgy örülök neki, már nagyon rosszul láttam, és ez egy nagyon jó szemüveg.*

B: *Hát, szerintem a legjobb látszerésznél venni. Nem is tudtam, hogy az X-ben is lehet szemüveget venni.*

2.a szituáció. Az adatközlő azzal kapcsolatban fejezi ki egyet nem értését, hogy a beszédpartner előzőleg kedvezőtlenül minősítette az adatközlő vagyontárgyát (rádióját, biciklijét, karóróját):

A: *Úgy tudom, ez a márka hamar tönkremegy.*

B: *Én eddig csak jókat hallottam róla. Szerintem nekem ez a legjobb választás.*

2.b szituáció. Az adatközlő a partnere azon állításával kapcsolatban fejezi ki egyet nem értését, miszerint az adatközlő nem tett meg valamit, amit meg kellett volna tennie, és valójában meg is tett:

A: *Ne haragudj, de azt ígérted, hogy megcsinálod a beosztást, és elhozod.*

B: *Mi? Hát, én megcsináltam.*

2.a és 2.b szituációban a beszédpartner „intéz támadást” az adatközlő ellen, akinek az ellentmondása egyben védekezés is lesz. A két helyzetet az különbözteti meg egymástól, hogy az előbbiben a beszélő tulajdonára, tehát áttételesen az ízlésére vagy a választására, az utóbbiban pedig a teljesítményére vonatkozik a partner bírálata. Ez a különbségétel a magyar nyelvvel kapcsolatos vizsgálatok alapján indokoltnak látszik (Szili 2004).

A társadalmi távolság szempontjából két csoportot különítettem el: a közeli barátokét és a nem közeli ismerősökét. Mind az adatgyűjtők, mind pedig az adatközlők 20 és 40 év közötti, közép- vagy felsőfokú végzettséggel rendelkező fiatal felnőttek voltak. A vizsgálat során 120 párbeszédet rögzítettem. Az 1. szituációban 30 beszélgetés zajlott a barátok és 30 az ismerősök között. A 2.a-ban és a 2.b-ben egyaránt 15-15, tehát a 2. helyzetben összesen 30-30 volt a barátok és az ismerősök közti párbeszéd megoszlása. A beszélgetések döntő többségében az előzetes várakozásoknak megfelelően az adatközlők kifejezték egyet nem értésüket. Négyyszer történt csak meg, hogy egyetértő és támogató véleményt mondtak, tizenöt alkalommal pedig nem fejezték ki véleménykülönbségüket, helyette semleges választ adtak, vagy nem reagáltak a beszédpartner kijelentésére. Végeredményben 101 olyan beszélgetésrészlet alkotta a vizsgálati korpuszt, amelyekben megvalósult az ellentmondás. Az eltérő választípusok megoszlásának vizsgálatakor a véletlen eltérések hatásának kiszűréséhez statisztikai próbát alkalmaztam.

5.2. Kutatási hipotézisek

Vizsgálatom kiindulópontjaként a következő hipotéziseket fogalmaztam meg:

1. Az egyet nem értés súlya és a társadalmi távolság hatással van az egyet nem értés megvalósítási módjára.
2. Ha az egyet nem értés nagyobb súlyú, vagyis a beszélők személyes érintettség hiányában ellentmondásukkal megtámadják a beszédpartnert (1. szituáció), akkor igyekeznek több udvariassági markert használni, ennek megfelelően nagyobb arányban élnek a késleltetés eszközével, mint azokban az esetekben, amikor egyet nem értésüket értékeik vagy teljesítményük védelmében fejezik ki (2.a és 2.b szituáció).
3. A beszélők teljesítményük (és egyben a szavahihetőségük) védelmében közvetlenebb módon fejezik ki egyet nem értésüket, mint a vagyontárgyukat ért bírálatokkal kapcsolatban, vagyis az előbbi esetben (2.b szituáció) kevesebbszer élnek a késleltetés eszközével, mint az utóbbiban (2.a szituáció).
4. Nagyobb társadalmi távolság esetén nagyobb arányban élnek a beszélők az enyhítés, a késleltetés eszközével ellentmondásuk megfogalmazásakor.
5. Kisebb társadalmi távolság, baráti kapcsolat esetén nagyobb arányban élnek a beszélők a fokozás eszközével egyet nem értésük kifejezésékor.

5.3. A kutatás eredményei

Vizsgálatom mindenekelőtt rávilágított arra, hogy az egyet nem értés megvalósítását szolgáló stratégiák nagymértékben szituációfüggők, valamint arra, hogy az ellentmondást kiváltó megnyilatkozások nyelvi megjelenítése erősen meghatározza az egyet nem értés megvalósulási formáját. A beszélők minden vizsgált szituációban sajátos stratégiakészletet alkalmaztak. A stratégiák egy része több szituációban is megjelent, akadt azonban olyan, amely szorosan kapcsolódott az adott szituációhoz, amelyben létrejött.

5.3.1. Az egyet nem értést megvalósító stratégiák

Az 1–3. táblázatok stratégiáinak meghatározásánál a beszédaktusokkal foglalkozó szakirodalom gyakorlatát követtem, vagyis a különböző típusokat szemantikai alapon különítettem el, és illokúciós erejük intenzitását figyelembe véve direktségi skálába rendeztem őket. Néhány kategória elnevezése, besorolása bővebb magyarázatot igényel. Az értékítélet/minősítés alkalmazásakor a beszélő a következőkre tesz explicit minősítő megjegyzést: a) a beszédpartner véleményének propozíciós tartalma

(Ezek nem jó szemüvegek); b) a beszédpartner véleménye (*Ez hülyeség*); c) maga a beszédpartner (*Nem vagy normális*).

A kételkedés/elbizonytalanítás stratégia alkalmazása során a beszédpartner álláspontjának hihetőségét, érvényességét éri kritika, és ez az értékítélet/minősítés stratégiához is kapcsolhatná az adott megnyilatkozást. Azért tartom fontosnak a kettő elválasztását, mert az előbbi stratégia jóval direkter módon minősít, míg a kételkedés/elbizonytalanítás lényegét az ellentétes vélemény komolyságának megkérdőjelezésében (*Ezt most komolyan gondolod?*) látom. Ide sorolom továbbá azokat a kijelentéseket, amelyekben a beszélő megnyilatkozása nem érinti közvetlenül a másik fél véleményét, ehelyett saját hajlandósága hiányáról beszél (*Én nem vennék olyat*).

1. táblázat

Az 1. szituáció egyet nem értést megvalósító stratégiái direktségi sorrendben

Stratégiák	Példák
1. Értékítélet/minősítés	<i>Nem jó ötlet. Ez egy nagy baromság. Hülye vagy?</i>
2. Magyarázat/okok felsorolása	<i>Tönkreteszi a szemedet. De annak nincs ilyen ízeje.</i>
3. Alternatíva felvetése	<i>Először orvoshoz kellett volna. Pihenj egy kicsit olvasás közben.</i>
4. Kételkedés/ elbizonytalanítás	<i>Én nem vennék olyat. És hiszel ilyenekben? Biztos vagy benne, hogy jó?</i>
5. Részleges elfogadás	<i>Az csak kényszermegoldás. Azért maradj életben, majd mesélj róla!</i>

A részleges elfogadás a legkevésbé direkt stratégia. Alkalmazásakor a beszélő gyakorlatilag nem mond ellent, egyetértésének részlegességét, átmenetiségét hangsúlyozva csupán sugallja azt, hogy a beszédpartnertől eltérő véleményen van.

2. táblázat

A 2.a szituáció egyet nem értést megvalósító stratégiái

Stratégiák	Példák
1. Értékítélet/minősítés	<i>Szerintem jó.</i>
2. Magyarázat/okok felsorolása	<i>Én ezt megbízható helyen vettem.</i>
3. Kételkedés /elbizonytalanítás	<i>Ezt csak úgy mondod.</i>
4. Részleges elfogadás	<i>Mindegy már; megvettem, nincs mit tenni</i>

2.a-ban az adatközlők négy stratégiátípust használtak, és ezek mindegyike előfordult az 1. szituációban is. A beszédpartner véleményének részleges elfogadása itt jellemzően a beletörődést és a helyzet megváltoztathatatlanságára való hivatkozást jelenti. 2.b-ben, ahol a beszédpartnerek az adatközlők teljesítményét vonták kétségbe, mindössze három stratégia jelent meg. Az adatközlők az esetek döntő többségében úgy reagáltak a másik fél megnyilatkozására, hogy bizonygatták az adott cselekvés megtételét.

3. táblázat

A 2.b szituáció egyet nem értést megvalósító stratégiái

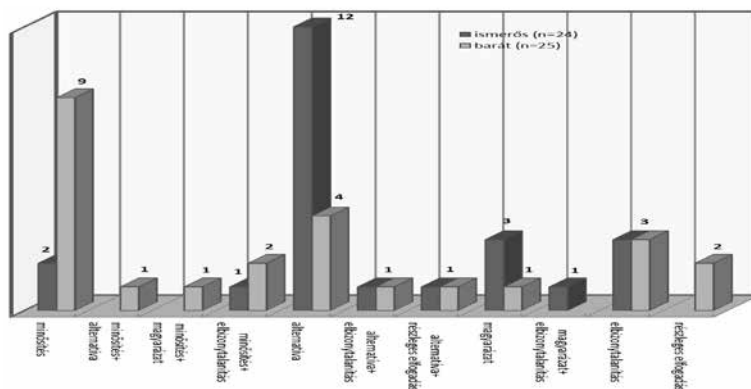
Stratégiák	Példák
1. A cselekvés megtételének állítása	<i>Már összeírtam és be is dobtam. Pedig biztosan bedobtam. Odatettem.</i>
2. Értéktételel/minősítés	<i>Ne legyél már ilyen hülye!</i>
3. Magyarázat/okok felsorolása	<i>Nem lehet, hogy elkeveredett valahová?</i>

Az értéktételel/minősítés itt a másik félre vagy a véleményére vonatkozott. Mellettük megjelent még a magyarázat/okok felsorolása stratégia, amelyben a beszélők többnyire annak okát találgatták, hogy miért nem jutott el cselekvésük kézzelfogható eredménye a beszédpartnerhez.

5.3.2. Az egyet nem értés megvalósítása a társadalmi távolság függvényében

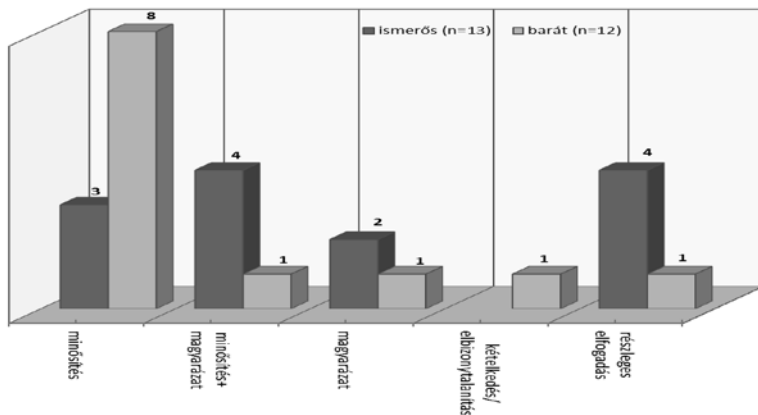
A stratégiaválasztás és a társadalmi távolság összefüggése mindhárom vizsgált szituációban megmutatkozott (1–3. ábra). Az 1. (támadó) szituációban a barátok egyértelműen az értéktételel/minősítés direkt stratégiáját választották a legtöbbször, sőt annak lehetséges stratégiakombinációi közül az önmagában álló változatot részesítették előnyben, azaz ritkán érezték szükségét annak, hogy magyarázattal, alternatívafelvetéssel vagy egyéb nyelvi megoldásokkal tompítsák a minősítés arc-fenyegető jellegét.

Az ismerősök az alternatívafelvetést alkalmazták leginkább, mégpedig annak önálló, más stratégiákhoz nem kötődő formáját. A barátokétól eltérő nyelvi viselkedésük azt mutatja, hogy a nagyobb társadalmi távolság sokkal kevésbé tűri a nyers minősítést, és sokkal inkább igényli, hogy a beszédpartner valamivel közvetettebb módon fejezze ki ellenvéleményét. Fontos azonban kiemelni, hogy az ismerősök többnyire alternatívákat vázoltak fel, tehát megpróbálták a beszédpartnert egy (szerintük) helyesebb választás felé terelni. A barátok és ismerősök kategória a csoporton belüli vizsgálatokkal összecsengő eredményt hozott, hiszen az összes stratégia közül a két adatközlői csoport egymáshoz képest is szignifikánsan többször alkalmazta az értéktételel/minősítés, illetve az alternatívafelvetés stratégiáját.

1. ábra

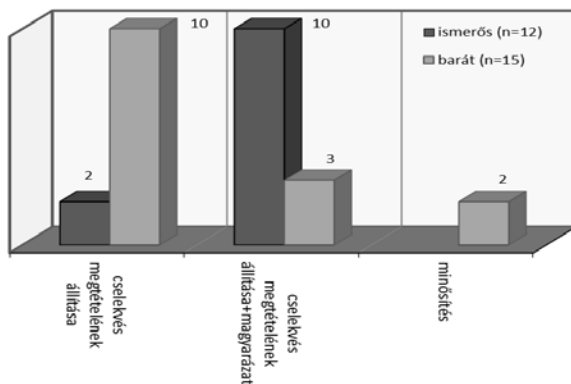
1. szituáció. A stratégiák előfordulása a társadalmi távolság függvényében

2. ábra

2.a szituáció. A stratégiák előfordulása a társadalmi távolság függvényében

A szituációk eltérő sajátosságai indokolták tették, hogy a két védekező (2.a és 2.b) szituációt a stratégiaválasztás szempontjából külön kezeljük. Az 1. szituációhoz hasonlóan a 2.a-ban is az önálló értékítélet/minősítés volt a preferált stratégia kisebb társadalmi távolság esetén, ez pedig azt jelenti, hogy a barátok a vagyontárgyukat ért kritika esetén is előszeretettel bírálták a barátjukat vagy a barátjuk véleményét. Az ismerősök válaszaik közül egyik önálló stratégia vagy stratégiakombináció sem mutatott szignifikáns eltérést a többihez képest. Meg kell azonban jegyezni, hogy a megnyilatkozások több mint fele tartalmazott értékítéletet/minősítést, ám ezt – a barátokkal ellentétben – az ismerősök gyakran magyarázattal enyhítették. A különbségek ellenére ebben a szituációban a statisztikai elemzés nem mutatott jelentős eltérést a két csoport stratégiaválasztása között.

3. ábra

2.b szituáció. A stratégiák előfordulása a társadalmi távolság függvényében

A 2.b-ben megjelenik a cselekvés megtételének állítása stratégia, amely itt a legdirektebb forma és egyben a leggyakoribb választás a barátok körében. Az ismerősök – a szituáció jellegzetességeiből adódóan – szintén ezt preferálták, de ők a magyarázat/okok felsorolása stratégiával ötvözték. Ezt a tendenciát megerősíti a barátok és az ismerősök megnyilatkozásainak összehasonlítása, hiszen az ismerősök a barátokhoz képest is szignifikánsan többször látták el magyarázattal a cselekvés megtételének állítását. A társadalmi távolság hatása tehát itt is az előzőekhez hasonlóan jelenik meg: míg a barátok megelégszenek azzal, hogy a legközvetlenebb stratégiát alkalmazva a beszédpartner kijelentésének ellenkezőjét állítsák, addig az ismerősök ezt kevésnek érzik, és magyarázkodással próbálják mondandójuk lényegét megtámogatni.

A stratégiaválasztást érintő adatokat összevetve azt tapasztaltam, hogy a baráti kapcsolat mindhárom vizsgált szituációban megtűrte a legdirektebb önálló stratégiát, ezzel szemben az ismerősök vagy egy közvetettebb stratégiát választottak, vagy pedig a legközvetlenebb stratégiát egy indirektebbel kombinálták.

5.3.3. Az egyet nem értés késleltetése

A beszédaktusok létrehozására alkalmas stratégiák mellett központi szerepe van az enyhítésre és fokozásra alkalmas eszközök vizsgálatának is. Az egyet nem értéssel kapcsolatban az enyhítésre alkalmas nyelvi eszközök közül kiemelt figyelmet kapnak a késleltetés és annak megvalósítási módjai. A késleltetés az udvariassági elvárásokat szolgáló eszköz, hiszen segítségével elodázható az ellentmondás arcfenyegető aktsusa, és közben lehetőséget ad átmeneti egyetértésre is, például egyetértésre ösztönző, úgynevezett biztonságos téma felvetésével vagy jelképes egyetértéssel (*Igen, de...*).

A késleltetés a támogató jellegű társalgáshoz szorosan hozzátartozó jelenség, amelynek hét formájával találkoztam a vizsgált korpuszban. Ezek mind olyan eszközök és eljárások, amelyek önmagukban nem valósították meg az egyet nem értés beszédaktusát, csupán annak enyhítésére alkalmazták őket a beszélők:

- a) tisztázó kérdés (*Pontosan milyen gyógyszer?*)
- b) halogató kérdés (*Mi?*)
- c) késleltető szó (*Hát...*)
- d) kertelő vélemény (*Nem is tudom, szerintem...*)
- e) jelképes egyetértés (*Igen, de...*)
- f) biztonságos téma
- g) történet

A tisztázó kérdésekkel (a) a beszélő újabb információkat kér, azaz tisztázza a pontos helyzetet, mielőtt kialakítaná vagy vállalná a véleményét. A tisztázó és a halogató kérdések (b) egyik fontos különbsége az, hogy a tisztázó kérdések megfogalmazásakor a beszélő igényli a hallgató választát, a halogató kérdések esetében azonban nem, mert ez általában csak bevezeti az egyet nem értést.

A c) pontban említett késleltető szó (Holtgraves 1997: 233) az egyet nem értés beszélőlépésen belüli eltolására szolgál. A d) pont kertelő véleménye (Brown–Levinson 1987: 116) olyan enyhítő nyelvi eszköz, amely a beszélő bizonytalanságát sugallja, és általában közvetlenül a vélemény előtt vagy után jelenik meg, tehát az ellentmondás enyhítése mellett késleltethet is.

A jelképes egyetértést (e) el kell választanunk a részleges elfogadásnak nevezett stratégiától (l. 1. táblázat). A jelképes egyetértés olyan enyhítő és egyben késleltető eszköz, amelynek alkalmazásakor a beszélő röviden kifejezi látszólagos egyetértését, mielőtt hangot adna ellentmondásának: *Igen, de az veszélyes*. A részleges elfogadás során viszont úgy fogalmazzuk meg belenyugvásunkat, hogy egyúttal rosszállásunkat is éreztetjük, vagy pedig kifejezzük nemtetszésünket, de elismerjük a beszédpartner véleményének bizonyos aspektusát: *Az csak kényszermegoldás*. Fontos különbség, hogy míg a részleges elfogadás megvalósítja az egyet nem értés aktsusát, a jelképes egyetértés csak késlelteti.

Az f) ponthoz sorolt biztonságos téma (Brown–Levinson 1987: 112) lehetőséget biztosít a beszédpartnerek számára a valódi egyetértésre (vö. jelképes egyetértés), még ha kisvártatva hangot is adnak egyet nem értésüknek. Az alábbi példában a 4. lépésben bukkan fel egy biztonságos téma (a sok olvasás fārasztó hatása a szemünkre nézve):

A: Vettem egy szemüveget az X-ben. Úgy örülök neki, már nagyon rosszul láttam, és ez egy nagyon jó szemüveg.

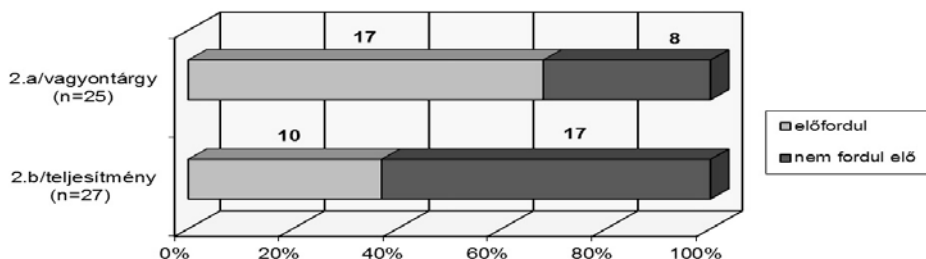
B: Mi a bajod pontosan?

A: Nem látok olyan jól, homályos, amikor olvasok.

B: De ez normális, hogy fáj a szemed a sok olvasástól. Mindenkinek fáj, nekem is. Figyelj, pihenj egy kicsit olvasás közben szemüveg helyett!

A történetmesélés (g) – példázatjellegének köszönhetően – önmagában is alkalmas lehet az ellentmondás megvalósítására. Az általam vizsgált adatok között azonban csak olyan történeteket találtam, amelyeknek nincs az adott témára vonatkozó tanulságuk, és elmesélésük csupán az egyet nem értés bevezetésére, tehát késleltetésre szolgál.

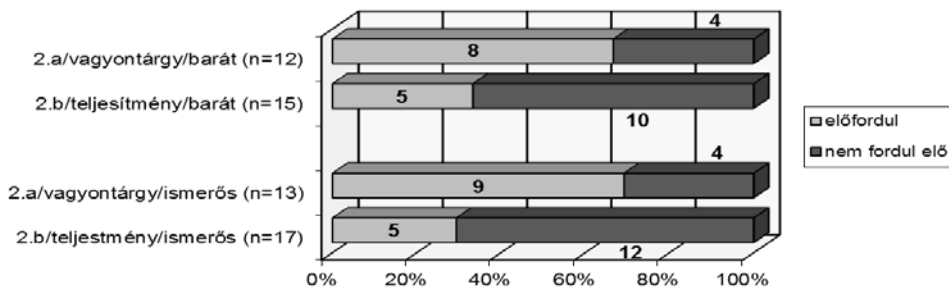
Kutatási hipotézisem szerint a késleltetés megjelenését, alkalmazását befolyásolhatja a társadalmi távolság. Ez azonban nem igazolódtott be. Az egyet nem értés késleltetése ugyanis olyan általános jelenségnek bizonyult, amely mind a barátok, mind pedig az ismerősök nyelvi viselkedésére jellemző. Az egyet nem értés súlyának vizsgálatakor nem igazolódtott az a feltevés sem, hogy a támadó szituációban, személyes érintettség hiányában jobban igyekeznek a beszélők eltolni, késleltetni egyet nem értésüket, mint a két védekező szituációban. Eltérést csak a 2.a és 2.b szituáció összevetésekor tapasztaltam (4. ábra).

4. ábra

A késleltetés aránya a 2.a és a 2.b szituációban

A két csoport (vagyontárgy vs. teljesítmény) közötti stratégiamegoszlás ebben az esetben a szignifikanciaküszöböt éppen el nem érő ($p = 0,05058$) mértékben különbözik. Bár ez a $p < 0,05$ küszöbszintet némileg meghaladja, gyakorlati szempontból el nem hanyagolható eltérésre utal: úgy tűnik, hogy a teljesítményt ért kritika kevésbé tűri a késleltetést, mint a vagyontárgyat ért támadás. Ahogy az 5. ábra mutatja, ezekben a helyzetekben a barátok nyelvi viselkedése nem áll messze az ismerősökétől, mégis csupán az ismerősök nyelvi teljesítményében mértem szignifikáns eredményeket.

5. ábra

A késleltetés aránya a 2.a és a 2.b szituációban az egyet nem értés súlyának és a társadalmi távolság függvényében

Csak az ismerősi csoportnál tudtam egyértelműen kimutatni, hogy a teljesítményüket ért bírálatra válaszolva fontosabbnak tartják saját igazuk bizonygatását, mint a beszédpartner arcának kímélését, vagyis ebben a helyzetben jóval kevesebbszer késleltetnek, mint a vagyontárggyal kapcsolatban. Ha figyelembe vesszük azt, hogy a 2. b szituációban az adatközlők szavahihetősége is kockán forgott, jobban érthető, hogy ismerősi viszony esetén miért volt fontos számukra az azonnali ellentmondás. Egyet nem értésük gyors kifejezése és ezzel megbízhatóságuk hangoztatása a baráti kapcsolatnál jóval képlekenyebb ismerősi jó viszony (Wolfson 1990) ápolásaként, biztosításaként is felfogható. Az, hogy az ismerősök a vagyontárggyal kapcsolatban szignifikánsan többször késleltetnek, szintén összhangban állhat a fenti törekvéssel, hiszen a beszélő saját szerénységét bizonyítja, amikor nem igyekszik azonnal tulajdona és saját választása védelmére kelni. Az a hipotézisem, hogy az adatközlők kevesebbszer késleltetnek a 2. b, mint a 2. a szituációban tehát csak részlegesen, az ismerősök vonatkozásában bizonyosodott be egyértelműen.

5.3.4. Fokozott egyet nem értés

A különböző fokozó eszközök a késleltetéssel ellentétes hatást fejtenek ki. A vizsgálati korpuszban a fokozás három fő típusát különítettem el:

A) Bíráló kifejezések:

- a beszédpartner megnyilatkozásának proпозиációs tartalmára vonatkozó bíráló kifejezések (*Ezek állati vacak szemüvegek*)
- a beszédpartner véleményére vagy szándékára vonatkozó negatív minősítés (*Hülye dolog*)
- a beszédpartnerre vonatkozó negatív minősítés (*Hülye vagy*)

B) Nyomatékosító kifejezések (*Biztos, hogy...*)

C) Ismétlés

A bíráló kifejezések – ahogy a három altípusa is mutatja – egyértelműen az egyet nem értést megvalósító minősítés/értéktétele stratégiához tartoznak, amely önmagában is létrehozza az ellentmondást. A fokozók közé azt a válfaját sorolom, amikor a beszélő a beszédpartner szándékával, véleményével, esetleg magával a beszédpartnerrel kapcsolatban markáns negatív ítéletet fogalmaz meg, és a megnyilatkozás úgy implikál ellentmondást, hogy egyben erősíti az aktus arcfenyegető jellegét. Ezzel szemben a B) és a C) csoportba tartozó kijelentések csupán fokozó szereppel rendelkeznek, önmagukban nem valósítják meg az egyet nem értés aktusát. A nyomatékosító kifejezések közé a *biztosan, dehogynem, hogynem, tuti* stb. alakok tartoznak. Az ismétlés arra a szerkezeti megoldásra vonatkozik, amikor a beszélő mondandója hangsúlyozása érdekében egymás után többször is elmondja ugyanazt az állítást. Az alábbi beszélgetésrészletben az adatközlő egymás után háromszor ismételi el kisebb-nagyobb módosításokkal egy mondatot:

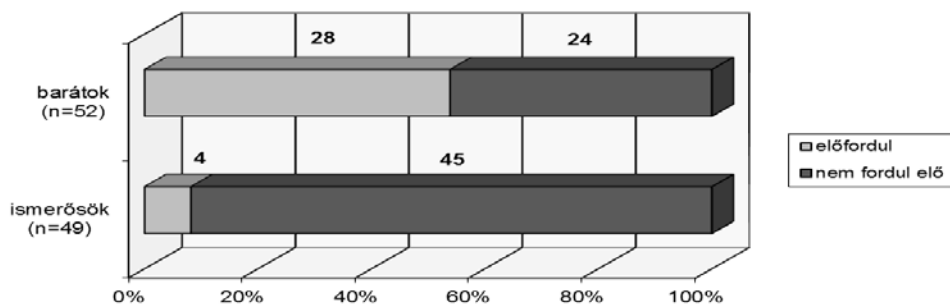
A: *Ne haragudj, de azt ígérted tegnap, hogy megcsinálod a listát, és elhozod.*

B: *Tegnap megcsináltam. Dehogynem csináltam meg. De tegnap megcsináltam.*

A fokozókat két csoportra osztottam aszerint, hogy tisztán, önmagukban vagy enyhítővel együtt jelentek meg a korpuszban. A fokozással kapcsolatban csupán annyit feltételeztem előzetesen, hogy a baráti beszélgetéseket sokkal inkább jellemzi az egyet nem értés fokozása, mint az ismerősök interakcióit (6–7. ábra).

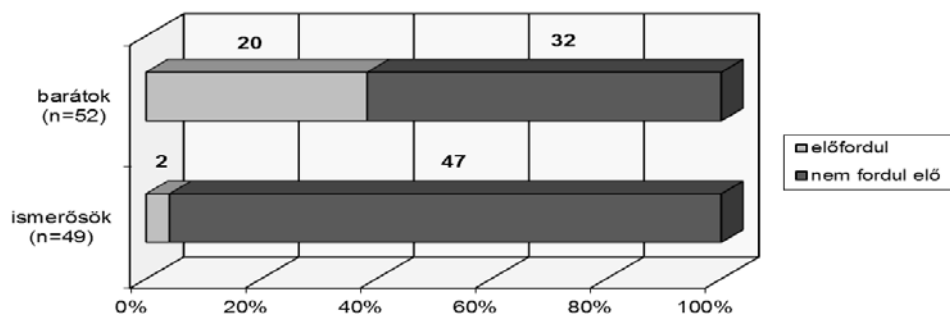
A statisztikai elemzések valóban jelentősnek mutatták a társadalmi távolság hatását, jóval nagyobbak, mint az ellentmondás súlyáét. A barátok minden esetben szignifikánsan többször használtak fokozókat, mint az ismerősök, sőt gyakrabban alkalmazták a tiszta fokozást, mint az enyhítővel kombináltat. A baráti viszony tehát sokkal inkább megtűri, hogy a beszélő erősítse egyet nem értésének arcfenyegető jellegét, mint az ingatagabb ismerősi viszony, amelyben Wolfson szavaival élve szabadság van, de biztonság nincs (Wolfson 1990: 74).

A támadó és a védekező helyzetek összevetésekor az egyet nem értés súlya nem mutatkozott jelentős hatásúnak a fokozás tekintetében. Eltérést csak a két védekező szituáció elemzésekor állapíthattam meg. A teljesítmény bírálata nagyobb arányban váltott ki indulatokat (elsősorban a barátokból), mint a vagyontárggyat ért kritika. Itt újra a 2. b helyzetnek azt a sajátosságát kell megemlítenem, hogy a beszélő saját megbízhatósága védelmében fejezi ki egyet nem értését, és ez érthető módon odavezet, hogy a mérlegelés során fontosabbnak tartja saját arcának védelmét, mint a beszédpartner arcának kímélését.

6. ábra

A fokozóalkalmazásának aránya a társadalmi távolság függvényében, az összes válasz tekintetében

7. ábra

Az enyhítéssel nem kombinált fokozás aránya a társadalmi távolság függvényében, az összes adat vonatkozásában

5. Összegzés

Munkámban igyekeztem meghatározni az egyet nem értés fogalmát, jellegzetességeit és megközelítési módjait. Empirikus vizsgálatomban megvalósítási stratégiáival és az ezeket meghatározó tényezőkkel foglalkoztam. A kutatás eredményeit összegezve megállapíthatjuk, hogy a barátok jellemzően a legdirektebb ellentmondási stratégiákat alkalmazták, a fokozó eszközöket is jóval gyakrabban használták, mint az ismerős beszédpartnerek. Ezzel szemben az ismerősök „óvatosabban” választottak egyet nem értési stratégiát, és szignifikánsan kevesebbszer éltek a fokozás lehetőségével. A két csoport közös jellemzője, hogy támogató társalgáskor egyöntetűen ellentmondásuk késleltetésére törekedtek.

A téma még számos kutatási lehetőséget nyújt. Az eltérő szituációs jellemzőket előtérbe állító elemzések feltárhatnak egyéb lényeges jellemzőket. A külföldi szakirodalom nagy hangsúlyt helyez például a hatalom problémakörére, de számos köztesnyelvi vizsgálat született az egyet nem értés célnyelvi megvalósításának témájában is. E munkák eredményeinek köszönhetően ezeken a területeken is biztos alapról indulhatnak el a hasonló magyar kutatások.

SZAKIRODALOM

- Austin, John L. 1962. *How to do things with words*. Oxford, Clarendon. (Magyarul: *Tetten ért szavak*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1990.)
- Bándli Judit 2004. „Ezt most komolyan mondod?!” Az ellentmondási stratégiák és a társadalmi tényezők összefüggései. In: Szili Katalin (szerk.): *Dolgozatok a magyar mint idegen nyelv és hungarológia köréből* 39. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 1–16.
- Bee, Leslie M. – Takahashi, Tomoko 1989. Do you have a bag? Social status and patterned variation in second language acquisition. In: S. M. Gass – C. Madden – D. Preston – L. Selinker (eds.): *Variation in second language acquisition: Discourse and pragmatics*. Multilingual Matters, Clevedon, 1032–8.
- Brown, Penelope – Levinson, Stephen C. 1978. Universals in language use: Politeness phenomena. In: Goody, E. N. (ed.): *Questions and politeness: strategies in social interaction*. Cambridge University Press, Cambridge, 56–311. (Magyarul: Univerzálák a nyelvhasználatban. In: Siklaki István [szerk.]: *Szöbeli befolyásolás* II. Typotex Kiadó, Budapest, 37–118.)
- Brown, Penelope – Levinson, Stephen C. 1987. *Politeness. Some universals in language use*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Cohen, Andrew D. – Olshtain, Elite 1981. Developing a measure of sociolinguistic competence. The case of apology. *Language Learning* 31: 112–34.
- Dogancay-Aktuna, Seran – Kamisli, Sibel 1996. Discourse of power and politeness: Through the act of disagreement. *Paper Presented at the Annual Meeting of the American Association for Applied Linguistics* (18th, Chicago, IL, March 23–26).
- Eemeren, van Frans H. – Grootendorst, Rob 1984. *Speech acts in argumentative discussions: A theoretical model for the analysis of discussions directed towards solving conflicts of opinion*. Floris Publications, Dordrecht.
- Edstrom, Anne 2004. Expressions of disagreement by Venezuelans in conversation: reconsidering the influence of culture. *Journal of Pragmatics* 36: 1499–518.
- Georgakopoulou, Alexandra 2001. Arguing about the future: On indirect disagreements in conversations. *Journal of Pragmatics* 3: 1881–900.
- Goffman, Erving 1967. On face-work. In: *Interaction ritual: essays on face to face behavior*. Doubleday Anchor, New York, 5–46. (Magyarul: A homlokzatról. In: Siklaki István [szerk.]: *Szöbeli befolyásolás* II. Typotex Kiadó, Budapest, 11–36.)
- Holmes, Janet 1988. Compliments and compliment responses in New Zealand English. *Antopological Linguistics* 28: 485–508.
- Holtgraves, Thomas (1997). Yes, but... Positive politeness in conversation arguments. *Journal of Language and Social Psychology* 16: 222–39.
- Jackson, Sally – Jacobs, Scott 1981. Argument as a natural category: The routine grounds for arguing in conversation. *Western Journal of Speech Communication* 45.2: 118–32.
- Kakava, Christina 2002. Opposition in modern Greek discourse: Cultural and contextual constraints. *Journal of Pragmatics* 34: 1537–68.
- Kotthoff, Helga 1993. Disagreement and concession in disputes: On the context sensitivity of preference structures. *Language in Society* 22: 193–216.
- Kreutel, Karen 2007. “I’m not agreeing with you.” ESL Learners’ Expressions of Disagreement. *Teaching English as a Second or Foreign Language* 11/3: 1–35.
- L. Aczél Petra 2003. Erős szavak. A bizonyítás mint a szöveg tulajdonsága. *Világosság* 11–12: 171–8.
- Leech, Geoffrey N. 1983. *Principles of pragmatics*. Longman, London.
- Levinson, Stephen C. 1983. *Pragmatics*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Locher, Miriam A. 2004. *Power and politeness in action. Disagreements in oral communication*. Mouton de Gruyter, Berlin.
- Mey, Jacob L. 2001. *Pragmatics: An Introduction*. Blackwell, Oxford.
- Nakajima, Y. 1997. Politeness strategies in the workplace: Which experiences help Japanese businessmen acquire American English native-like strategies? *Working Papers in Educational Linguistics*, 13 (1): 49–69.
- Pomerantz, Anita 1984. Agreeing and disagreeing with assessments: Some features of preferred/dispreferred turn shapes. In: Atkinson, J. – Heritage, J. (eds.): *Structures of social interaction: Studies in conversation analysis*. Cambridge University Press, Cambridge, 57–101.
- Rees-Miller, Janie 2000. Power, severity, and context in disagreement. *Journal of Pragmatics* 32: 1087–111.
- Sacks, Harvey 1973. On the preferences for agreement and contiguity in sequences in conversation. Public lecture at the Linguistic Institute, University of Michigan. In: Button, Graham – Lee, John R. E. (eds.): *Talk and Social Organization*. Multilingual Matters, Clevedon, UK, 54–69.
- Salsbury, Tom – Bardovi-Harlig, Kathleen 2000. Oppositional talk and the acquisition of modality in L2 English. In: Swierzbini, B. – Frank, M. – Anderson, M. E. – Klee, C. A. – Tarone, E. (eds.): *Social and cognitive factors in second language acquisition. Selected proceedings of the 1999 Second Language Research Forum Somerville, MA, Cascadilla Press, 57–76.*

- Schegloff, Emanuel–Jefferson, Gail–Sacks, Harvey 1977. The preference for self-correction in the organization of repair in conversation. *Language* 53: 361–82.
- Schiffrin, Deborah 1984. Jewish argument as sociability. *Language in Society* 13: 311–35.
- Searle, John R. 1975b. A taxonomy of illocutionary acts. In: Gunderson, K. (ed.): *Language, mind and knowledge. Minnesota Studies in the Philosophy of Science* 7. University of Minnesota Press, Minneapolis.
- Sornig, Karl 1977. Disagreement and contradiction as communicative acts. *Journal of Pragmatics* 1: 347–73.
- Szili Katalin 2004. *Tetté vált szavak. A beszédaktusok elmélete és gyakorlata.* Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Szili Katalin 2007. Az udvariasság pragmatikája. *Magyar Nyelvőr* 131: 1–17.
- Takahashi, Tomoko–Beebe, Leslie M. 1993. Cross-linguistic influence in the speech act of correction. In: Kasper, G.–Blum-Kulka, S. (eds.): *Interlanguage Pragmatics.* Oxford University Press, London, 138–57.
- Wierzbicka, Anna 1987. *English speech act verbs.* Academic Press, Sydney.
- Wolfson, Nessa 1990. The bulge: A theory of speech behavior and social distance. *Penn Working Papers in Educational Linguistics* 2.1: 55–83.

Bándli Judit

tanársegéd

ELTE BTK

Magyar mint Idegen Nyelv Tanszék

SUMMARY

Bándli, Judit

The pragmatics of disagreement

To define disagreement is not an easy task. First, this is because it is related to a number of concepts like dispute, oppositional talk, and argument. Second, disagreement can be interpreted in terms of speech act theory, conversation analysis, and theories of politeness. The paper presents the various possibilities of interpretation, and reports on an empirical study on what factors determine the linguistic behaviour of native Hungarian subjects in expressing disagreement. The situations under investigation cover an array of disagreement strategies and their frequency of occurrence and are characterised in terms of the social distance between the interlocutors and the degree of seriousness of disagreement.

Keywords: disagreement, rule of agreement, rule of interdependence, speech act, politeness

Magyar hatás a muravidéki szlovén helyesírásban

Már régóta tudott tény, hogy a szomszédságban élő népek és nyelvek hatással vannak egymásra. A magyarság és a magyar nyelv ilyen szempontból – sajátos Kárpát-medencei helyzetéből adódóan – kiváltképp érdekes helyzetben van, hiszen valamennyi szomszédos nyelv – némelyik jobban, némelyik kevésbé –, de hatással volt a magyarra. Természetesen ez fordítva is igaz, bár itt sem beszélhetünk egyforma mértékű hatásról, hiszen magától értetődik, hogy a horvátokkal való nyolcszáz éves közös államiság több nyomot hagyott a nyelvben, és jóval kisebb mértékű, inkább szórványosnak és alkalmyszerűnek mondható az a hatás, amelyet a magyar a szlovénra gyakorolt. A magyar–horvát kapcsolatokról Hadrovics László (Hadrovics 1985) és Nyomárkay István (Nyomárkay 1989a, 1989b) munkái tájékoztatnak.

A szomszédos szláv nyelveket ért magyar hatás nemcsak jövevény- és tükörszavakban, hanem a helyesírási sztenderdek kialakulásáig sokszor a helyesírásban is megmutatkozik. Alkalmyszerű és időhöz kötött volt az a hatás, amely a muravidéki szlovén regionális irodalmi nyelvben mutatható ki.

1. Az említett regionális irodalmi nyelv a 18. század második felétől a 20. század elejéig volt használatban a mai Szlovénia keleti részén fekvő Muravidéken, amelyet nyugaton a Mura folyó, keleten a magyar, északon az osztrák, délen pedig a horvát országhatár fog közre. Ez a terület az

- Schegloff, Emanuel–Jefferson, Gail–Sacks, Harvey 1977. The preference for self-correction in the organization of repair in conversation. *Language* 53: 361–82.
- Schiffrin, Deborah 1984. Jewish argument as sociability. *Language in Society* 13: 311–35.
- Searle, John R. 1975b. A taxonomy of illocutionary acts. In: Gunderson, K. (ed.): *Language, mind and knowledge. Minnesota Studies in the Philosophy of Science* 7. University of Minnesota Press, Minneapolis.
- Sornig, Karl 1977. Disagreement and contradiction as communicative acts. *Journal of Pragmatics* 1: 347–73.
- Szili Katalin 2004. *Tetté vált szavak. A beszédaktusok elmélete és gyakorlata.* Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Szili Katalin 2007. Az udvariasság pragmatikája. *Magyar Nyelvőr* 131: 1–17.
- Takahashi, Tomoko–Beebe, Leslie M. 1993. Cross-linguistic influence in the speech act of correction. In: Kasper, G.–Blum-Kulka, S. (eds.): *Interlanguage Pragmatics.* Oxford University Press, London, 138–57.
- Wierzbicka, Anna 1987. *English speech act verbs.* Academic Press, Sydney.
- Wolfson, Nessa 1990. The bulge: A theory of speech behavior and social distance. *Penn Working Papers in Educational Linguistics* 2.1: 55–83.

Bándli Judit

tanársegéd

ELTE BTK

Magyar mint Idegen Nyelv Tanszék

SUMMARY

Bándli, Judit

The pragmatics of disagreement

To define disagreement is not an easy task. First, this is because it is related to a number of concepts like dispute, oppositional talk, and argument. Second, disagreement can be interpreted in terms of speech act theory, conversation analysis, and theories of politeness. The paper presents the various possibilities of interpretation, and reports on an empirical study on what factors determine the linguistic behaviour of native Hungarian subjects in expressing disagreement. The situations under investigation cover an array of disagreement strategies and their frequency of occurrence and are characterised in terms of the social distance between the interlocutors and the degree of seriousness of disagreement.

Keywords: disagreement, rule of agreement, rule of interdependence, speech act, politeness

Magyar hatás a muravidéki szlovén helyesírásban

Már régóta tudott tény, hogy a szomszédságban élő népek és nyelvek hatással vannak egymásra. A magyarság és a magyar nyelv ilyen szempontból – sajátos Kárpát-medencei helyzetéből adódóan – kiváltképp érdekes helyzetben van, hiszen valamennyi szomszédos nyelv – némelyik jobban, némelyik kevésbé –, de hatással volt a magyarra. Természetesen ez fordítva is igaz, bár itt sem beszélhetünk egyforma mértékű hatásról, hiszen magától értetődik, hogy a horvátokkal való nyolcszáz éves közös államiság több nyomot hagyott a nyelvben, és jóval kisebb mértékű, inkább szórványosnak és alkalmyszerűnek mondható az a hatás, amelyet a magyar a szlovénra gyakorolt. A magyar–horvát kapcsolatokról Hadrovics László (Hadrovics 1985) és Nyomárkay István (Nyomárkay 1989a, 1989b) munkái tájékoztatnak.

A szomszédos szláv nyelveket ért magyar hatás nemcsak jövevény- és tükörszavakban, hanem a helyesírási sztenderdek kialakulásáig sokszor a helyesírásban is megmutatkozik. Alkalmyszerű és időhöz kötött volt az a hatás, amely a muravidéki szlovén regionális irodalmi nyelvben mutatható ki.

1. Az említett regionális irodalmi nyelv a 18. század második felétől a 20. század elejéig volt használatban a mai Szlovénia keleti részén fekvő Muravidéken, amelyet nyugaton a Mura folyó, keleten a magyar, északon az osztrák, délen pedig a horvát országhatár fog közre. Ez a terület az

első világháborút követő területrendezés előtt, a 11. századtól kezdve a történelmi Magyarország részét képezte. Államigazgatásilag északi része Vas, déli része pedig Zala vármegyéhez tartozott. Egyházigazgatási szempontból a Vas vármegyei rész a Győri püspökség fennhatósága alatt állt, míg déli része a Zágrábi püspökség megalapításától kezdődően (1094) annak felügyelete alá tartozott. A terület egyházi egyesülése 1777-ben a Szombathelyi püspökség megalapításával következett be. A Muravidék északi részének központja, és legjelentősebb városa Muraszombat (Murska Sobota), déli részének pedig Alsólendva – a mai Lendva – (Lendava) volt.

A muravidéki szlovén irodalmi nyelv hagyományai Cirill és Metód pannóniai térítéséig vezethetők vissza, és Marko Jesenšek véleménye szerint a Szirmiumi érsekség megalapítása nagy jelentőséggel bírt a muravidéki szlovén nyelv további sorsának alakulásában (Jesenšek 2005: 28–9). Az elkövetkező évszázadokban a muravidéki szlovént a legnagyobb nyelvi hatás a kaj horvát felől érte, amelyet a történelmi Zágráb, Varasd és Belovár-Körös vármegyékben beszéltek, és nevét a *kaj* 'mi, mit' kérdő névmásról kapta. A Muravidék déli része ezekkel a területekkel együtt a Zágrábi püspökséghez tartozott. Ennek következtében a muravidéki szlovént beszélő papok kaj horvát központokban, Varasdon és Zágrábban tanultak. A nyelvi interferenciák szinte maguktól értetődőek, kiváltképpen két ilyen szoros genetikai rokonságban álló nyelvjárás (regionális irodalmi nyelv) esetében, mint a muravidéki szlovén és a kaj horvát. A muravidéki templomokban kaj horvát imakönyveket használtak, és ez még inkább elmélyítette a nyelvi hatásokat. A 16. századtól kezdődően bukkannak fel az első kéziratos énekeskönyvek, amelyek száma mai ismereteink szerint a hetvenet is meghaladja (l. Škafar 1978). A kéziratos imakönyvek korszaka már az irodalmi nyelv felé történő elmozdulás jele. A muravidéki szlovén irodalmi nyelv kialakulásában a reformáció tanainak terjedése játszott döntő szerepet. A reformáció már a 16. században elkezdődött a területen, ám kezdetben csak az északi részekben vert gyökeret. Az 1681-es soproni országgyűlés döntött az úgynevezett artikulás helyekről, ahol a protestánsok vallásukat szabadon gyakorolhatják, és templomot, illetve iskolát építhetnek, ahol az oktatók anyanyelven folyhat. A muravidéki szlovén evangélikusok számára a Közég közelében fekvő Nemescsót (muravidéki szlovénul Čoba) jelölték ki. Nemescsó mellett még az akkori Somogy vármegyei Surdot jelölték ki a muravidéki szlovén evangélikusok számára (Trstenjak 1905: 54). Ezt követően a Surd közeli falvakban számos muravidéki szlovén család telepedett le. A 18. század folyamán további evangélikus egyházközségek alakultak már tiszta muravidéki szlovén területen.

Az első nyomtatott könyv 1715-ben jelent meg (Temlin Ferenc: *Mali Katechismus – Kis katekizmus*). A legjelentősebb evangélikus kiadvány kívül Küzmics István *Nouvi zákonja (Újszövetség)* volt (a fordítás esetleges magyar mintáját lásd Bajzek Lukač 2005). Küzmics fordítása azért is nagyon fontos, mert olyan nyelvi normát tükröz, amely hang- és alaktanában meghaladta a völgyvidéki (dolinsko), síkvidéki (ravensko) és dombvidéki (goričko), valamint rábavidéki beszélt nyelvi sajátosságokat, de egyúttal figyelembe vette a korábbi nyomtatásban megjelent könyvek nyelvi mintáit is (Jesenšek 2010: 25). A fordítás megjelenése után normatív mintául szolgált mindazok számára, akik muravidéki szlovén nyelven kívántak írni (Jesenšek 2010: 26). Az evangélikusok fellépését jó fél évszázados késéssel követte az első katolikus könyvek megjelenése, amelyek kiadását az újonnan alapított Szombathelyi püspökség első püspöke, Szily János támogatta (Just 2009: 20). A legjelentősebb katolikus szerző Küzmics Miklós volt, aki a legtöbbször kiadott muravidéki szlovén könyvet a *Molitvena kni'zicát (Imakönyvecske)* állította össze. A 19. század kétségkívül legsokoldalúbb szerzője a felszólónoki Kossics József plébános volt, aki muravidéki szlovénok számára magyar nyelvtant, etnográfiai munkát és a Magyar Királyság történetét bemutató könyvet adott ki. Ez a század a nemzeti nyelvű tankönyvkiadás fellendülésének kora is. Sorra látnak napvilágot a különböző ábécés-, olvasó- és környezetismereti könyvek. A muravidéki szlovén irodalmi nyelv ebben a korban éri el fejlődésének csúcspontját, amelyet magyar szépirodalmi művek igényes fordításai (pl. Kardos János Toldi fordítása érdemel említést), illetve a publicisztika kibontakozása jelez. A muravidéki szlovén nyelvű publicisztika első terméke a Budapesten 1875 és 1879 között megjelenő, Agusztics Imre által szerkesztett *Prijátel (Barát)* volt (Ulčnik 2009: 58). A 19. század közepéig megőrzött katolikus-protestáns nyelvi egység a század második felében felbomlani látszott. A katolikusok ugyanis nyitottak voltak az egységes szlovén irodalmi nyelvi norma felé, míg a protestánsok „szeparatista» módon a nyelvjárásba és a megszokott helyesírásba kapaszkodtak, amit a magyar hatóságok ugye- sen ki is használtak” (Jesenšek 2010: 43). Egészen az első világháború végéig jelentek meg muravidéki szlovén nyelvű könyvek, kalendáriumok és újságok is, amelyek

elsősorban mind evangélikus kiadványok voltak. Az egységes szlovén irodalmi nyelv térhódítása a Muravidéken csak a trianoni békeszerződés után következett be, amikor is azt a Szerb–Horvát–Szlovén Királysághoz csatolták. Ez a döntés vetett véget a csaknem 200 éven át létező muravidéki szlovén irodalmi nyelvnek, bár az evangélikusok továbbra is kitarítottak mellette.

2. A muravidéki szlovén helyesírással eddig csak érintőlegesen foglalkoztak, és vizsgálatát általában le is zárták azzal a megállapítással, hogy magyar hatást tükröz. A muravidéki szlovén irodalmi nyelv kiváló ismerője és kutatója, a magyarul is kitűnően beszélő és értő Vilko Novak a muravidéki szlovén irodalmi nyelv legjelentősebb szerzőit bemutató monográfiájának bevezető tanulmányában az alábbiakat írja: „a muravidéki szlovén helyesírás 1913-ig – bizonyos kivételekkel – a muravidéki szlovén nyelvjárás hangjaihoz igazított mindenkori magyar helyesírás volt” (Novak 1976: 13). A továbbiakban megkísérlem azon fonémák jejlésére használt grafémák részletesebb bemutatását, amelyek minden kétséget kizáróan magyar hatást tükröznek.

A muravidéki szlovén helyesírás története igen mozgalmas képet mutat, ugyanis – éppen úgy, mint a magyar helyesírás történetében – bizonyos grafémák eltűnnek, hogy a helyüket újak vegyék át. Emellett figyelembe kell venni azt is, hogy olykor az egyes szerzők helyesírási gyakorlata között is komoly különbségek tapasztalhatók. Hadrovics László véleménye szerint a helyesírás fejlődését nálunk és a szomszédos népeknél is az egyházi latin nyelv ejtése határozta meg, amely az írásbeliség egyházhoz tartozásával magyarázható (Hadrovics 1951: 165). A muravidéki szlovén irodalmi nyelvbe a latin szavak magyar közvetítéssel kerültek, így hűen őrzik a magyar *s*-ező és *zs*-ző ejtést a latin [s] helyén, például: *šorš* 'sors', *paradižom* 'paradicsom' stb. Az írásbeliség kialakulásától kezdve valamennyi latin betűs írásnak nehézséget okozott a latinból hiányzó elemek jelölése (Korompay 2005: 281), amelyeket a meglévő jelek kombinációjával – tehát betűkapcsolattal – vagy pedig diakritikus jelek alkalmazásával küszöbölték ki. Mindkét módszer alkalmazását jól tükrözi a magyar és a muravidéki szlovén helyesírás is.

2.1. A magánhangzók

A magyarban a hosszú magánhangzók jelölésére szolgáló mellékjeles betűk mind átkerültek a muravidéki szlovén helyesírási rendszerbe, tehát van *á*, *é*, *í*, *ó* és *ú* is, amelyek azonban nem a hangsúly helyét jelölték (Novak 1976: 14). Ezek a típusú betűk a magyar helyesírás történetében a 15. században jelentkeznek, és az akkori cseh helyesírás hatását mutatják, amelyet Jan Hus dolgozott ki (Korompay 2005: 295). A muravidéki szlovén irodalmi nyelvben van /ø/ és /y/ fonéma is. Ezeknek a jelölése a kezdetektől fogva igen sok változáson ment keresztül. Az első (protestáns) könyvekben 1715-ben és 1725-ben az /ø/ és /y/ jelölésére az *ö*, *ü* grafémákat használták. Mindkét graféma a 17. században bukkan fel először nyomtatásban, és a németből való (Kniezsa 1959: 35). A következő három protestáns könyvben (1747, 1754, 1771) a két fonéma jele *ô* és *û*, amelyek a magyar rendszerben is a protestantizmussal terjedtek el, és először Sylvester János használta őket 1527-ben. Minden bizonnyal német eredetűek (Kniezsa 1959: 16). Arról, hogy a muravidéki szlovénban magyar eredetű-e, nem lehetünk teljes bizonyossággal meggyőződve, ugyanis mindhárom szóban forgó könyvet német nyelvterületen, Halléban adták ki, tehát lehet, hogy mindkét jel az ottani nyomdának köszönhetően került be a muravidéki szlovén nyelv helyesírási rendszerébe. Később csak egyetlen könyvben bukkannak fel 1780-ban. Ezek az első könyvek még nem különböztették meg egymástól a rövid és a hosszú [ø] és [y] hangokat. A hosszú-rövid megkülönböztetés először az első katolikus könyvben az 1780-ban kiadott *Krátka summa velikoga katekizma* című Kűzmics Miklós-műben bukkannak fel. Nála a rövid [ø] és [y] jelölésére megmarad a korábbi protestáns könyvekből ismert jelölés, tehát *ô* és *û*, a [ø:] és [y:] hangok jele viszont *ó* és *ú*. Érdekes a párhuzam, hogy a magyar helyesírás történetében is a katolikus helyesíráshoz köthető e két graféma felbukkanása, amelyeket először Tsétsi János alkalmazott Pápai Páriz Ferenc szótárának sajtó alá rendezésekor (Kniezsa 1959: 23). Ugyanakkor az újabb szakirodalom mindkét jelet a lőcsei Bewer-nyomda újításaként tartja számon (Korompay 2005: 592). A muravidéki szlovén nyelvű könyvekben mindkét graféma tovább él, egészen 1833-ig. Ebben az évben jelent meg Szalay Imre magyar nyelvtanának muravidéki szlovén fordítása – erről részletesebben (Nyomárkay 2000) –, amelyet Kossics József készített. Ebben a nyelvtanban bukkannak fel először a ma is használt betűk, tehát: *ö*, *ó*, *ü*, *ú*. Ettől kezdve már nem is változnak, megmaradnak. Megjelenésükhöz valószínűleg az 1832-ben Pesten megjelent első helyesírási szabályzat járult hozzá, amely az *ô* és *û* betűket rögzíti a korábbi *ó* és *ú* helyett.

2.2. A mássalhangzók

A muravidéki szlovén helyesírás mássalhangzói között több olyan grafémát találunk, amelyek meg-
egyeznek a magyar helyesírás azonos jeleivel. Ez elsősorban azzal magyarázható, hogy két nagyobb
muravidéki szlovén nyelvjáráscsoportban is megtalálhatók azok a fonémák, amelyek a magyarban
is: /ts/, /s/, /z/, /ʃ/, /ʒ/, /z/, /j/, /k/, /ɲ/, /ty/ (vö. Novak 1976: 14). Meglepő az egyes fonémák jelölésére
használt grafémák sokfélesége is. Nyilvánvalóan ebben szerepet játszott az is, hogy a magyar
helyesírásban is egy fonémának akár több használatban lévő jelölési módja is lehetett, illetve az
egyes muravidéki írók is saját jelölési módot használtak. Tehát nem beszélhetünk a muravidéki szlo-
vén helyesírás egységességéről, amely elsősorban a mássalhangzókkal kapcsolatban figyelhető meg.
A továbbiakban a fentebb felsorolt fonémák jelölésére használt grafémákat tekintem át, különös
figyelmet fordítva azokra, amelyek magyar hatást mutatnak.

/ts/: a legtöbb írónál *cz*, ritkábban *c*, bár egyes szerzőknél, így például a már említett Kossicsnál
a *cz* és a *c* is előfordul. A *cz* a magyar helyesírás történetében a kancelláriai helyesírásban bukkan
fel először, és marad meg egészen 1922-ig (Kniezsa 1959: 7). Tehát megállapíthatjuk, hogy a *cz*
jelölési mód egyértelmű magyar hatást tükröz, bár hozzánk a cseh kancelláriai helyesírásból került át
(Kniezsa 1959: 9).

/s/: jelölési módja a muravidéki írónál nagy tarkaságot mutat. Az alábbi grafémákat használták:
s, *sz*, *ff*, *fz*, *z*. Megfigyelhető, hogy a legtöbb író felváltva használja a különböző jeleket. Az /s/ fonémá-
nak *s*-sel és *z*-vel való jelölési módja már a kancelláriai helyesírásban is megvolt (Kniezsa 1959: 7);
utóbbi graféma kétségtelenül német hatást mutat (Kniezsa 1959: 8). Az *fz* jel Heltai Gáspár helyesírási
rendszeréből származik (Kniezsa 1959: 18), a mai magyar helyesírásban is használatos *sz* pedig a pro-
testantizmussal terjedt el, és Sylvester János valószínűleg a németből vette át (Kniezsa 1959: 34).

A /ʃ/ fonéma jelölése hasonló változatosságot mutat, mint az /s/ fonémáé. A muravidéki szlo-
vén könyvekben *cs*, *ch*, *ts*, *cf* grafémákkal jelölik. A mai magyar helyesírásban is meglévő *cs* először
a 16. században bukkan fel, amely magyar kombináció a *cz*-hez az *sz*~*s* mintájára (Kniezsa 1959: 34).
A *ch* a kancelláriai helyesírással jelent meg a magyar helyesírási gyakorlatban (Kniezsa 1959: 6),
és vált később a katolikus helyesírásban a /ʃ/ fonéma jelévé (Kniezsa 1959: 20). A *ts* a 18. századi
protestáns helyesírás jele (Kniezsa 1959: 23).

Az /ʒ/ fonéma írására is több graféma volt használatban: *s*, *ss*, *f*, *ff*. Ezek közül az *s* graféma
az, amely magyar hatást tükröz. Ez a graféma a magyar írásbeliség kezdete óta van jelen, és a latin
/s/ északolaszos-németes [ʃ] kiejtésére vezethető vissza (Kniezsa 1959: 34).

A /z/ fonéma jelölése mutatja a legnagyobb változatosságot és egyben következetlenséget
is a muravidéki szlovén írók helyesírásában. Az előforduló grafémák: *s*, *f*, *š*, *z*, *ʒ*. Az *s* graféma
a magyar helyesírás történetében először az 1549-ben Krakóban kiadott *Ortographia Ungaricában*
jelenik meg (Kniezsa 1959: 17). Protestáns hatást mutat az *š* használata (Kniezsa 1959: 23). A *z* jel
a katolikus helyesírásban fordul elő, és ezt Káldi György feltehetőleg a cseh helyesírásból kölcsö-
nözte (Kniezsa 1959: 20).

A /j/, /k/ és /ɲ/ fonémák jelei valamennyi írónál azonosak: *gy*, *ly*, *ny*. Mindhárom magyar betű-
kombináció, amely a kancelláriai helyesírásban alakult ki a 13. században, és Heltai Gáspár helyes-
írási rendszere óta éltek a magyar gyakorlatban (Kniezsa 1959: 34). A /ty/ fonéma jelölésére a *ty* és
tj grafémákat használták. Előbbi esetében a magyar hatás teljesen nyilvánvaló, hiszen a kancelláriai
helyesírásban kialakult magyar betűkombinációról van szó (Kniezsa 1959: 34).

2.3. Példa

Az előző fejezetekben ismertetett magyar hatás bemutatására az Utolsó vacsora egy rövid részletét köz-
löm Lukács evangéliumából Küzmiccs Istvánnak 1771-ben megjelent Újszövetség-fordításából. Ugyanezt
a részt mai szlovén fordításban is mellékelem, hogy a helyesírásbeli különbségek egyértelműek legyenek.

Muravidéki szlovén:

17. I vzéó je pehář, blagofzlovi ga i ercsè: vzemte fzi ga i razdelte fzi ga med fzebom. 18. Ár
velim vám: kaj ne bom pio od zrafenyà trfza, dokecs králefztvo Bo'ze ne pride. 19. I vzéó je krúh,
blagofzlovivfi vlogo ga je i dáo ga je nyim govorècsi: eto je moje tejlo, ftero fze za váfz dà; tou csinte
na moje fzpominanye. 20. Prifzpodobno i pehář po vecsèrji govorècsi: ete pehář je nouvi Zákon vu
mojoj krvi, ftera fze za váfz prelijè (Lk 22,17–20).

Mai sztenderd szlovén:

17. In vzel je kelih, se zahvalil in rekel: »Vzemite to in si razdelite med seboj, 18. kajti povem vam, odslej ne bom več pil od sadu vinske trte, dokler ne pride Božje kraljestvo.« 19. In vzel je kruh, se zahvalil, ga razlomil, jim ga dal in rekel: »To je moje telo, ki se daje za vas. To delajte v moj spomin.« 20. Prav tako je po večerji vzel tudi kelih in rekel: »Ta kelih je nova zaveza v moji krvi, ki se preliva za vas« (Lk 22,17–20).

A magyar hatást az alábbi grafémák tükrözik: *á, cs, é, ny, f, fž*. A mai szlovén helyesírásában ezeket a következőképpen írják: *a, č, e, nj, š, s*.

3. Összességében megállapíthatjuk, hogy a muravidéki szlovén helyesírást a kaj horvát regionális irodalmi nyelvhez hasonlóan jelentékeny magyar hatás érte, amely az egyes fonémák jelölésére szolgáló grafémák használatában érhető tetten. A fentebb részletesen is bemutatott grafémák azért is terjedhettek el könnyen a muravidéki szlovén írók körében, mert ők mind a magyar irodalmat, kultúrát jól ismerő és iskoláikat főként magyar nyelvterületen végző emberek voltak. A muravidéki szlovén helyesírás történetének alakulásában az is döntő szerepet játszhatott, hogy a muravidékieknek a Mura jobb partján élő „ausztriai szlovénokkal” szorosabb kapcsolatuk nem volt, tehát alaposabban nem is ismerhették a 16. században kialakult szlovén Bohorič-féle helyesírást, amely egészen a 19. század közepéig volt használatban, mígnem a Gaj-féle véglegesen fel nem váltotta. Úgy gondolom, ennek tükrében szinte magától értetődő volt, hogy a helyesírási rendszer kialakításában a magyar helyesírási rendszerekre támaszkodtak.

SZAKIRODALOM

- Bajzek Lukač, Marija 2005. Madžarske izposojenke v Kūzmičevem prevodu Novega zakona. In: Jesenšek, Marko (ur.): *Knjižno in narečno besedoslovje slovenskega jezika*. Slavistično društvo, Maribor, 436–48.
- Balázs Géza–Dede Éva 2009. Bevezetés az európai helyesírásokba. In: Balázs Géza–Dede Éva (szerk.): *Európai helyesírások. Az európai helyesírások múltja, jelene és jövője*. Inter Kht.–PRAE.HU, Budapest, 7–13.
- Hadrovics László 1951. A XVI. századi protestáns horvát nyomtatványok helyesírása. *A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei* 1: 164–72.
- Hadrovics László 1985. *Ungarische Elemente im Serbokroatischen*. Akadémia Kiadó–Böhlau Verlag, Köln–Wien–Budapest.
- Jesenšek, Marko 2005. Nastanek in razvoj prekmurskega jezika. In: Jesenšek, Marko: *Spremembe slovenskega jezika skozi čas in prostor*. Slavistično društvo, Maribor, 26–38.
- Jesenšek, Marko 2010. *Prekmuriana*. Balassi Kiadó – ELTE BTK Szláv Filológiai Tanszék, Budapest.
- Just, Franci 2009. *Porabje*. Fran-Franc–Društvo Argo, Murska Sobota.
- Kniezsa István 1959. *A magyar helyesírás története. Második, javított kiadás*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Korompay Klára 2005. Helyesírás-történet. In: Kiss Jenő–Pusztai Ferenc (szerk.): *Magyar nyelvtörténet*. Osiris Kiadó, Budapest, 281–300.
- Novak, Vilko 1976. *Izbor prekmurskega slovstva*. Zadruga katoliških duhovnikov, Ljubljana.
- Nyomárkay István 1989a. A magyar és a szerbhorvát nyelv kapcsolata. In: Balázs János (szerk.): *Nyelvünk a Dunátájon*. Tankönyvkiadó, Budapest. 291–350.
- Nyomárkay István 1989b. *Ungarische Vorbilder der kroatischen Spracherneuerung*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Nyomárkay István 2000. Szalay Imre nyelvtanának vend fordítása. *Magyar Nyelvőr* 124: 352–6.
- Škafar, Ivan 1978. *Bibliografija prekmurskih tiskov od 1715 do 1919*. SAZU, Ljubljana.
- Trstenjak, Anton 1905. *Slovenci v šomodski županiji na Ogrskem: zgodovinska, narodopisna in književna črtica*. Samozaložba, Ljubljana.
- Ulčnik, Natalija 2009. *Začetki prekmurskega časopisja*. Mednarodna založba Oddelka za slovanske jezike in književnosti, Filozofska fakulteta, Univerza v Mariboru, Bielsko Biala itd.

Dudás Előd

doktorandusz

ELTE BTK

Nyelvtudományi Doktori Iskola

SUMMARY

*Dudás, Előd***Hungarian influence on the spelling of Slovenian in the Mura region**

The literary Slovenian of the Mura region was used between the early 18th century and the first half of the 20th century in the region situated in the eastern part of Slovenia, then part of the Kingdom of Hungary. The development of the orthography of literary Slovenian of the Mura region was influenced by the contemporaneous systems of Hungarian spelling. Some vowel graphemes as well as some consonant graphemes reflected the effect of Hungarian orthography. To represent vowels, the long vowel letters of Hungarian spelling *á, é, í, ó, ú* were adopted. The representation of the phonemes /ø/, /ø:/, /y/, and /y:/ exhibited a mixed pattern until a Hungarian grammar from 1833 settled on the graphemes *ö, ő, ü, ű*, used in Hungarian ever since. Several graphemes used for consonants were identical to the corresponding Hungarian consonant letters.

Keywords: literary Slovenian of the Mura region, spelling of Mura region Slovenian, Hungarian influence, vowels, consonants

Gyümölcsneveinkhez VI.

kopasz kivi J. *Actinidia arguta* (W.). Gyors növekedésű kúszónövény, japán származású kivifaj nemesített változata. Fagytűrő képessége kiváló. Gyümölcse hámozatlanul fogyasztható és feldolgozható.

Az elnevezés faji jelzőjének alapja az, hogy az *Actinidia arguta* cseresznye méretű gyümölcsének vékony héja nem molyhos, azaz kopasz, ellentétben a szőrös kivifajokkal. Erre utal ang. *smooth skinned kiwi* (ZP.), vagyis 'sima bőrű kivi' elnevezése is. Az Európában ismert *kivi*, *kiwi* név új-zélandi eredetű. Végső forrása madárnév, a tyúk nagyságú, hosszú csőrű, elcsökevényesedett szárnyú madár Új-Zéland nemzeti madara, az ország címerében is megtalálható *Apteryx mantelli*, ennek maori *kivi* neve jutott – angol közvetítéssel – Európába; vö. ang. *brown kiwi* 'ua.' (EL.). A névátvitel alapja a madár tollatlan, barna, szőrös teste volt, erre emlékeztet a gyümölcs barna, molyhos héja. Neve nemzetközi szóvá vált; vö. dán, ném., fr., holl., sv., le. *kiwi*, észt *kiivi*, or. *kuwu* (LH.), ar., sp., port., perzsa *kiwi*, tör. *kivi*, fi. *kiivi* 'Actinidia deliciosa' (PN.), ang. *kiwifruit* 'ua.' (EL.).

A kopasz kivi hivatalos szaknyelvi neve a *japán küllőfolyondár* (P. 156). Faji jelzőjének a növény származása az alapja, az összetett nemi névben pedig a *küllő* előtag a latin nemzetségnévvel függ össze, az *Actinidia* ugyanis a 'küllő' jelentésű gör. *aktinidia* szóból származik, és a bibeszál alakjára utal. A *folyondár* utótag pedig arra, hogy a kivi kúszónövény.

E faj elnevezése Magyarországon nem egységes, a kertészeti szaklapokban és a faiskolai kiadványokban *weiki*, olykor *kinaiegres* vagy *bajorkivi* neve olvasható. Németországban elterjedt néven ismerik nálunk *weikiként*; vö. ném. *Weiki* (EL.). *Bajorkiviként* is emlegetik, mert német nyelvterületen ilyen értelmű neve is használatos; vö. ném. *Bayern-Kiwi* (W.). Használatos még az ang. *cocktail kiwi* (uo.) mintájára *koktélkivi* (T.), illetve a gyümölcs méretére utaló *minikivi* (W.) neve is, a holl. *mini-kiwi* (uo.) és le. *mini kiwi* 'ua.' (PN.) megfelelője. Ugyancsak az apró termésre utal a 'kis gyümölcsű kivi' jelentésű ném. *kleinfruchtige Kiwi* (W.) és az ang. *baby kiwi*, *fuzzless kiwi* (PN.), valamint or. *кишмиш крупный* (uo.), vagyis 'nagy mazsola' elnevezése.

Társneve származása alapján a *japánegres* (P. 156), csak az újabb botanikai szaknyelvben használatos (1974: *Urania* I: 339). Tükkörszó, a ném. *japanische Stachelbeere* 'ua.' (VörösEgz. 100) szó szerinti fordítása. A növény dán *stikkelsbærkivi* (ZP.), sv. *krusbärsaktinidia* (EL.) neve is 'egreskivi, egresaktinida' jelentésű. Ugyancsak élőhelyre utaló hasonneve az *amuregres* (R. 1974: *Urania* I: 339), a ném. *Amur-Stachelbeere* 'ua.' (VörösEgz. 56) tükkörfordítása, valamint a latin szaknyelvi nemzetségnévvel alkotott *amuri aktinida*, *japán aktinida* (< ang. *japanese actinidia* [uo. 100]).

A növény ang. *tara* (T.), illetve *tara vine* (EL.), azaz 'taraszőlő' neve esetében az előtag a kor. *tara* (uo.), *ta rae* 'ua.' (PN.) átvétele. Megvan a magyarban is a *tara kivi* (VörösEgz. 161) terminus az *Actinidia* kolomikta (mandzsú kivi) neveként. A kopasz kivi –25 °C-ig ellenáll a hidegnek, fagytűrő képessége alapján kapta fr. *actinidier de Sibérie*, ang. *siberian gooseberry* (ZP.), *arctic kiwi*, *hardy kiwi*, *hardy kiwifruit*, fr. *kiwi de Sibérie* (W.), azaz 'szibériai kivi', 'edzett kivi', 'sarki kivi' elnevezését. Más gyümölcsökkel alkotott elnevezése például a szőlő nevével a le. *aktinidia ostrolistna* (uo.) és a fi. *japaninlaikkuköynnös* (PN.), a szőlő és a körte nevével pedig az ang. *vine-pear* (W.). Mivel a szőlőhöz hasonlóan kúszónövény, szép lugas építhető belőle, ezért kapta 'lugaskivi' jelentésű ang. *bower actinidia* (GRIN.) társnevét.

A lándzsa alakú levelek fűrészes szélére utal a latin szaknyelvi *arguta* faji jelző, amelynek 'hegyes fogú, éles' a jelentése. Ez az alapja ném. *scharfzahniger Strahlengriffel* (uo.), észt *teravahambaline aktinidia* (LH.), or. *актинидия острозубчатая* (PN.), azaz 'éles fogú aktinidia', illetve or. *актинидия острая* (EL.), vagyis 'hegyes aktinidia' elnevezésének is. A levél formáját leíró neve a fr. *actinidier à feuilles cordiformes* (uo.), azaz 'szív alakú levelű aktinidia'. A gyümölcs színére utal ang. *purple-fruited actinidia*, *red-fleshed actinidia fruit*, fr. *actinidier à chair verte* (uo.), vagyis 'lilagyümölcsű, piros, illetve zöld húsú aktinidia' neve.

eperparéj *J. Chenopodium capitatum* (P. 80). Az Egyesült Államok és Kanada területén őshonos. Előfordul Európa és Új-Zéland egyes részein is. A termesztett eperparéjfajok gyümölcsöt is termő főzeléknövények.

1894-ben *eperparéj*, *eperspinót* „a libatálpfélék génusza, a *Chenopodium*mal is egyesítik, de a lepel elhúsosodásából keletkező álgymölcsse tőle megkülönbözteti” (PallasLex. VI.). A *paréj* és a *spinót*, azaz *spenót* azonos értelmű utótagok. Az összetétel *paréj* utótagjának az az alapja, hogy e növény leveleit zöldségként, a spenóthoz hasonlóan párolva használják. Az *eperparéj* név az ang. *strawberry spinach* (W.) és a ném. *Erdbeerspinat* ’ua.’ (G. 101) megfelelője, nyilván ezek egyikének tükörfordítása. Megvan így az olaszban is, csak fordított szórenddel: *spinacio mora* (W.). Szó szerinti megfelelő még a fi. *mansikkapinaatti* (uo.), a dán *jordbærs spinat* és a holl. *aardbeerspinazie* (uo.). A norv. *jordbær melde*, fr. *arroche fraise* és sv. *smultronmålla* (uo.) nevének ’labodaeper’ a jelentése. Az eperparéj termésének ugyanis kissé az eperre emlékeztet az íze, ez a névadás alapja egyfelől. Másfelől az, hogy a növény édes, piros, a lepel elhúsosodásából keletkező álgymölcsöket növeszt minden egyes levélnél, ezek hosszú sorban számos piros eperre vagy inkább éretlen, még piros szederre emlékeztetnek. Színére utal dán *purpurrod jordbærs spinat* (uo.), azaz ’bíborpiros eperparéj’ elnevezése.

Társneve az *eper libatop* (W.; R. 1903: MVN. V. oszt.) és a szintén a *libaláb* szót tartalmazó ném. *Kopf-Gänsefuß* (ZP.), fr. *chénopode capité*, ang. *strawberry goosefoot* (W.), *blite goosefoot* ’ua.’ (EL.). A *libatop* utótag nyelvjátszói tükörszó latin mintára (a *-top* utótag ’láb’ jelentésű), Diószegiék tudatos műszóalkotása (1807: *libatopp* ’*Chenopodium*’ [MFüvK. 186]). Azok között a nevek között is felsorolják, amelyek „a Deákból fordítódtak” (uo. 357), a hasonló jelentésű görög szavakból összetett latin szaknyelvi *Chenopodium* (< gör. *khén* ’liba, lúd’ és *pódiou* ’lábacska’) nemi név tükörszóval, ebbe a nemzetségbe tartozik az eperparéj is. A nemzetközi botanikai nevezékταν szakszava, már Pliniusnál szerepel egy *chenopus* (< gör. *χηρόπων* tkr. ’libaláb’) növénynév, amelyet a középkori botanikai szaknyelvben is tovább használtak (vö. nálunk 1585: Cal., 1604: MA.). Olvasható régi forrásainkban a latinra fordított terminus is; vö. 1533: *lud lab* ’*Anserinus pes*: eyn genßfuss’ (Murm. 1037), 1560 k.: ua. ’*Cenopus pes*’ (GyöngySzt. 4356), 1578: *Pes Anserinus, lud-láb* (Herbarium fol. 87).

Az eperparéj társneve még a gyümölcs erősen festő levére utaló *vérbogyó* (P. 268), a népnyelvben *tatáreperj*, *vesszős mángolt*, *cigány paréj* (W.; R. 1903: MVN. V. oszt.), valamint a *kutyaeper* (ÚMTsz. 3: 667: *kutyaeper*). Az állatok neveiből alakult analitikus metaforák közül a háziállatokéval képztettek között feltűnő a *kutyaeper* jelzői előtaggal alakult összetételek gyakorisága. Ezek – az utótaggal jelölt növényvel szemben – vadon termő, értéktelen, hitvány fajokat jelölnek (pl. borostyán ~ kutyaborostyán; cseresznye ~ kutyacseresznye; búza ~ kutyabúza stb.). Ilyen a *kutyaeper* is. Az ókori, majd a középkori fűvészkönyvekben szintén gyakori a lat. *canis*, és főként a gör. *kyon* ’kutyaeper’ állatnévvel (és a kutyaeper valamely testrésze nevével) képzett növénynév, mint például a *cynapium*, *cynara*, *cynodon*, *cynodontium*, *cynoglossum*, *cynomorium*, *cynorkis*, *cynosurus*.

A ’fejes’ jelentésű latin szaknyelvi *capitatum* faji jelző (< lat. *caput*, gen. *capitis* ’fej’) a virágzatra utal. Ez az alapja az eperparéj le. *komosa glówkowata*, or. *μαρψ γλοωκωατα*, ném. *kopfiger Erdbeerspinat*, illetve fr. *blette capité* (W.) nevének, ’fejes v. bunkófejes disznóparéj’, illetve ’bunkófejű mángold’ a jelentés. Az eperparéj további idegen nyelvi neve az ang. *indian paint*, *indian ink*, gör. *ψευδοβλητο το κεφαλωτο*, sp. *bledo en cabezuela*, *bledomera*, *berrinches*, fi. *mykerösavikka*, *mykeröpää-muro* (uo.), *strawberry blite*, ném. *ähriger Erdbeerspinat*, ol. *farinello capitato* (EL.).

alligátorfa *J. Guarea guidonia* (P. 387). Közép- és Dél-Amerikában honos egzotikus növény. Sárgás a gyümölcshús, a majmok kedvelt tápláléka.

A fa krokodilbőrhez nagyon hasonlatos kérge a névadási szemlélet háttere. Az észak-amerikai *alligátor-guaarea* (LH.) a neve. Megvan ugyan az angolban is az *alligator tree* (www.plantcare.com), *alligator-wood* (EL.), ám más növény, a Liquidambar styraciflua (incense tree, sweet gum tree) nevéként.

Az alligátorfa társneve a gyógyhatására utaló *valódi vérállítófa* (P. 268). A nemzetség korábbi szaknyelvi neve *Guarea guára*; a mai latin szaknyelvi *Guarea* nemzetségnév a Kubában régen beszélt ciboneye nyelvből (a Nagy-Antillák, a Karib-tenger őslakosainak nyelve) való kölcsönszó. A latin fajnévben pedig a francia botanikus, Crescent Fagon Gui (1638–1718) emléke őrződik meg.

Idegen nyelve neve az ang. *american muskwood* 'amerikai pézsmafa', *guayabilla* (EL.), Kubában sp. *yamagua* (LH.) neve használatos, másutt sp. *carrapeta*, *cedro macho*, *cocillana*, *guaraguao*, *arbol de guaraguao*, illetve fr. *bois balé* (ZP.). Madárnév is, helynév is a *Guaraguao*, *El guaraguao* (W.) Venezuelában, illetve Puerto Ricón.

Az alligátorfa vagy valódi vérállítófa közeli rokona az *afrikai vérállítófa* (P. 268), a név egyrészt élőhelyére, másrészt gyógyhatására utal. Nagyon hasonlít a mahagónihoz, kemény fáját is bútork készítésére használják, ez az alapja *sápadtmahagóni* (uo.) társnevének. Idegen nyelvi neve az ang. *black bosse*, *dark bosse* (W.). *black guarea* (EL.), *sweet cedar* (<http://plants.jstor.org>). Az *illatos vérállítófa* a *Guarea cedrata* (P. 387), az ang. *light bossé* (W.), társneve az angolban is *scented guarea* (uo.), azaz 'illatos guarea', illetve *scented mahogany* (www.thewoodexplorer.com), vagyis 'illatos mahagóni'. További neve az ang. *cedar mahogany* (uo.), azaz 'cédrus-mahagóni', a helynevekkel alkotott *african cedar*, *nigerian cedar*, *nigerian pearwood*, valamint a *white guarea*, fr. *bosse clair*, sp. *guano blanco* (uo.).

japán szilva, kínai szilva J. *Prunus salicina* (P. 469). Japánban és Kínában honos, ott régóta termesztik, ma már másutt is ültetik. Csonthéjas, gömbölyded gyümölcsei sárgák, vörösek vagy zöldek.

Az ang. *japanese plum* (EL.), illetve a *chinese plum* 'ua.' (W.) tükörfordítása. Más nyelvekben is hasonlóan jelölik; vö. ném. *chinesische Pflaume* (EL.), *japanische Pflaume* (GRIN.), szlk. *kitajskojaponska sliva* (LH.), fr. *prune du Japon*, *prunier japonais*, dán *japansk blomme*, holl. *japanse pruim*, fi. *japaninluumu*, ol. *prugna del giappone*, *susino giapponese*, *ciligia del giappone*, port. *ameixeira v. ameixa japonêsa*, or. *sliva iaponskaia*, sp. *cirolero v. ciruelo japonés*, *ciruela japonesa*, sv. *kinesiskt plogmon*, illetve különböző bővítmenyekkel ang. *japanese blood plum*, fr. *prune sanguine du japon*, *prune japonaise à chair rouge* (PN.).

Társneve a levél alakjára utaló *kínai füzringló* (P. 469) és a *füzlevelű ringló* (T.). Ez utóbbi szó szerinti megfelelője a dán *pilebladet blomme*, észt *pajulehine ploompuu* 'ua.' (LH.) terminus. A cs. *slivoň vrbová* (uo.), ang. *willow-leaf cherry* (GRIN.) neve pedig 'füzfacseresznye', illetve 'füzlevel-cseresznye' jelentésű. A japán szilva latin szaknyelvi nevében a *salicina* faji terminus ugyancsak a füzfával kapcsolatos. Ha a herbalisták a füzfát megpillantják, a hatásos fájdalomcsillapító, az aszpirin juthat eszükbe. Az aszpirint ugyanis eredetileg a füzfa kérgében lévő anyagból, a szalicinból állították elő. A füz lat. *salix*, gen. *salicis* nevével fűg össze a régi gyógyszer, a salicin (Plinius, Dioszkuridész) elnevezése. A füz gyógyhatásával eleink is tisztában voltak. Diószegi azt írja Orvosi Fűvész Könyvében (1813), hogy „A Fűznek minden fajainak, és kivált 2-3 esztendő galyjainak kérgébenn, öszvehúzó keserűség van; és azokkal, a' külső Országi drága Khína [kinin] helyett, sokat tanult Orvosok nagy haszonnal éltek.”

A japán szilva hármásával álló fehères virágai miatt kapta ném. *dreiblütige Pflaume* (PN.), azaz 'háromvirágú szilva' nevét, a korábbi latin szaknyelvi *Prunus triflora* faji jelzője ugyancsak erre utal. További idegen nyelvi neve a jap. *sumomo*, mal. *ijas jepang*, kí. *ri ben li* (uo.), *dong bei li*, ang. *asian plum*, *California plum*, *nai plum*, *ussurian plum*, ném. *Ussuri-Pflaume*, jap. *batankyô*, *su-momo*, kor. *jadunamu* (GRIN.), izl. *viódiplóma* (LH.).

japán díszcseresznye J. *Prunus serrulata* (P. 470). Csodálatos virágai miatt az egyik legkedveltebb díszcseresznye nálunk is. Termése gömb vagy tojás alakú lilás fekete csonthéjas gyümölcs, 8–10 mm átmérőjű, a mag körül alig van gyümölcshús.

Nevének szó szerinti megfelelője a dán *japansk kirsebaer* és a holl. *japanse sierkers* 'ua.' (PN.). Egyszerűen 'japán cseresznye' a jelentése holl. *japanse kers*, fr. *cerisier du japon*, ném. *japanische Kirsche* (uo.), ang. *japanese cherry* (W.) nevének. Látványos tavaszi virágzására utal ném. *japanische Blütenkirsche* és ang. *japanese flowering cherry* (GRIN.), azaz 'japán virágos cseresznye' elnevezése.

Társneve a *japán rózsacsersesznye* (P. 470) és a *tibeti cseresznye* (T.). Minden bizonnyal ezt az – egyébként a rózsafélék (Rosaceae) családjába tartozó lombhullató díszfát – jelölték a debreceni fűvészkönyv szerzői 1807-ben *kínai rózsza* 'Rosa chinensis' (MFűvK. 303) névvel: „gyümöltse és kotsánya kopasz”.

A ném. *gesägtblättrige Kirsche*, le. *wishnia pilkowana*, or. *wishnia pil'chataia*, fr. *cerisier à feuilles en dents de scie* (PN.) neveknek 'fogazott v. fűrészfog levelű cseresznye' a jelentése.

Élőhelyére utaló név az ang. *oriental cherry*, *East Asian cherry* 'keleti v. Kelet-ázsiai cseresznye', valamint az ang. *hill cherry* (W.), fr. *cerisier des collines* 'hegyi cseresznye', *japanese mountain cherry*, *korean mountain cherry* 'japán v. koreai hegyi cseresznye' 'ua.' (GRIN.). További neve a kí. *ri ben wan ying*, *shan ying hua*, jap. *satozakura*, *yama-zakura*, ném. *Grannenkirsche* (uo.) és a *Nelkenkirsche*, vagyis 'szegfűszeg-cseresznye', or. *vishnia korotkoshchetinistaiia*, azaz 'rövid szőrű cseresznye' (PN.).

víziszőlő J. Leea (P. 272). Észak- és Kelet-Ausztráliában, Új-Guineában, Dél- és Délkelet-Ázsiában, de Afrika egyes részein is elterjedt cserjék vagy kis fák szárnyas levelekkel, gömbölyded boggyókkal.

A név egyrészt a vizes élőhelyre, másrészt összfelérő boggyóira utal. A latin szaknyelvi *Leea* nemzetségnevet Linné adta, a skót kertész és botanikus, James Lee (1715–1795) nevét őrzi, aki-nek számos új növény felfedezése köszönhető, és Nagy-Britanniában a Linnétől származó modern rendszertan bevezetésén fáradozott. A nemzetség egyik faja a *jávai víziszőlő* 'Leea coccinea' (uo.), idegen nyelvi neve a tag. *taliantan* (W.), ang. *rubra* (www.wisegeek.com), *red leea*, *hawaiian holly*, *west indian holly* (havai, ill. nyugat-indiai magyal), fil. *abang-abang*, *kulatai*, *alumamani*, *mali-mali*, *amamali*, *kalianan*, *ayaman kila*, *tumbosut*, *garadat*, *ulumamani*, *himamalak*, *vodadin*, *imamangal*, *kalakal* (www.stuartschange.com), thai *nga* (www.thaigardendesign.com).

A *Leea indica* faj neve az ang. *bandicoot berry*, fil. *ki toowa*, *soolangkar* (www.keys.trin.org.au:8080). A *Leea guineensis* neve a port. (Brazília) *léia*, *léia-alaranjada* (ZP.) 'narancssárga leia', thai *kradangngaa daeng*, *khueang khaeng maa*, *seesa lueat* (www.globinmed.com).

pili-dió J. *Canarium ovatum* (P. 206). A Burseraceae (tömjénfafélék) család tagja. A Fülöp-szigeteken honos, Délkelet-Ázsiában nagyban termesztik. Csonthéjas termésében a magbél fehér, diószerű és nagyon kellemes ízű, olajban gazdag.

Neve az ang. *pilinum* 'ua.' (W.) tükörfordítása. További megfelelője a fr. *pili*, ném. *Pilinus* (T.), sp. *nuez pili* (EL.), fr. *pili*, *noyer de pili*, port. *noz de pili*, ol. *pili dado*, or. *opex nuu*, holl. *pili-noot*, dán *pili nød*, norv. *pili not*, sv. *pili nôt*, fi. *pili pähkinä*, észt *pili pähkel*, lett *pili rieksts*, litv. *pili veržlė*, le. *pili orzech*, ro. *pili de nucă*, bg. *nuu*, tör. *pili somun* 'ua.' (KL.).

Jáván ind. *kenari* (uo.) névén ismert, további neve a fr. *noyer du Brésil* és a latin szaknyelvi nemzetségnévvel alkotott cs. *kanárník*, szlk. *kanárium*, gör. *πύλη καρυόκαρπων* (uo.). L. még: **kanáridió**, **kanárika**, **kínaiolajfa**.

biribá J. *Rollinia mucosa* (ENL.). Közép- és Dél-Amerikában őshonos. Floridától, a Karib-tengeri szigetektől Észak-Argentínáig, továbbá a Fülöp-szigeteken termesztik.

Priszter nem szótárta, Vörös Évánál sem szerepel. A magyarban egyelőre nincs is saját elnevezése, az ang., ném., fr. *biribá* (T.), holl., sp. *biribá* (W.), port. *biribá* (pt.wiktionary.org), *biribazeiro*, dán, or., norv., sv., fi., észt, lett, le., cs., szlk., ro., bg., tör. *biriba*, ol. *biribá* 'ua.' (KL.) terminus átvétele olvasható. A végső forrás a gyümölcs tupi indián *miri* 'ua' (uo.) elnevezése, a portugálon keresztül terjedt el. Helynévben is használatos név; vö. Igarapé do Biribá (W.) az Amazonnasnál, Brazíliában.

A latin szaknyelvi *Rollinia* nemzetségnévben a francia gyűjtő, de Sandoz-Rollin neve őrződik meg. Megvan a magyarban is *rollinia* társneve az ang. *rollinia* (uo.) átvételeként. A latin fajnév pedig a 'nyálkás, penészes' jelentésű lat. *mucosus* szó, a növénynek a litvánban is *gleivingoji rolinija*, azaz 'nyálkás rollinia', ang. *wild sweetsop* 'vad édesmártogató'. A franciában ugyancsak *cachiman morveux* (uo.), illetve *cachiman crème* (KL.), vagyis 'taknyos pudingalma' és 'pudingalma krém' a társneve. Érdekes neve a sp. *fruta-do-conde*, *fruta-da-condessa* 'a gróf, grófné gyümölcse' (W.), *verdadeira condessa* 'igazi grófné' (www.hort.purdue.edu).

Fülöp-szigeteki dillnia J. *Dillenia philippinensis* (ENL.). Délkelet-Ázsiában gyümölcstermő és dísznövényként egyaránt kiterjedten termesztik. Termése ehető, lédús, zamatos álbogyó, érett állapotban is zöld színű.

Priszter nem szótárta. A magyar név a faj ang. *philippine dillenia* (EL.) nevének tükörfordítása. Szó szerinti megfelelője az or. *дилления филиппинская* és a litv. *filipininė dilenija* 'ua.' (KL.) elnevezés is. A növény hosszágára és gyümölcseire utal a holl. *filipijnse rozenappel* (uo.), ang.

philippine roseapple, illetve a ném. *philippinischer Rosenapfel* (ENL.), azaz 'Fülöp-szigeteki rózsalma' neve. A latin szaknyelvi *philippinensis* faji jelző ugyancsak a növény élőhelyére vonatkozik. További neve az ang., fr., port. *katmon* (KL.).

A nemzetségnek is volt a magyarban *rózsaaalma* (R. 1893: „mert a virág szerkezete meg a gyümölcs alakja hasonló” [PallasLex. Dillenia a.]) neve korábban, ma *dillénia* (P. 359). A németben ugyancsak *Rosenapfelbaum* (Boerner 100), azaz 'rózsaaalma', a latin szaknyelvi *Dillenia* nemzetségnévben az Angliában élt német botanikus, Johann Jacob Dillenius (1687–1747) neve örökölt meg. A nemzetség legismertebb faja az *indiai dillénia* 'Dillenia indica' (P. 74; R. 1924: RévaiLex. VII: 432), mint magyar és latin faji jelzője is mutatja, Indiában honos növény. Ennek társneve a *rózsacitrom* (R. 1893: „mert gyümölcse igen savanyú” [PallasLex. Dillenia a.]), a *pompás dillénia* és az *elefántalma* (P. 74; R. 1894: PallasLex. V: 842), az almaszerű termésre utal. Az *elefántalma* a ném. *Elefantenapfel* 'ua.' (G. 342) tükörfordítása. Idegen nyelvi megfelelőire vö. ang. *elephant apple*, fr. *pommier d'éléphant*, holl. *olifants appel* 'ua.' (VörösEgz. 79).

jagua *J. Genipa americana* (P. 126). Csapadékban gazdag területeken a Karib-tengeri szigeteken, valamint Közép- és Dél-Amerikában elterjedt. Magas törzsű, csaknem vízszintes ágrendszerű, örökzöld fa. Termése körte alakú bogó.

Neve a sp. *jagua* (*jagua amarilla*, *jagua blanca*, *jagua colorado*) 'ua.' (EL.) árvétele a magyar botanikai szaknyelvbe. A növény társneve a *dzenip*, *dzenipapó* (P. 382), *dzenipa* (ENL.) nemzetközi szó; vö. ném. *Genipa* (uo.), ang. *genipapo* (W.), *genipap*, fr. *genipayer*, *génipa*, sp., litv. *genipa*, port. *jenipapeiro*, *genipapo*, *jeipapeiro*, *mandipa*, *yenipapa* 'ua.' (EL.). További idegen nyelvi neve az ang. *juniper*, *marmeladebox*, holl. *tapoeripa*, *taproepa*, fr. *confiture de singe*, guarani *ñandypa*, litv. *amerikinė genipa*, port. *mandipa*, sp. *bi*, *tapaculo*, *bilito*, *cafecillo dentia*, *caruto rebalsero*, *guaitil*, *guaricha*, *guayatil colorado*, *huito*, *huitoc*, *huitu*, *maluco*, *nandipa*, *totumillo* (uo.).

kanáridió *J. Canarium indicum* (P. 324). Akár 40–50 m magasra is megnő. Az egyik legfontosabb fa Melanéziában, sok történetben és dalban, táncban szerepel.

Az angolban is *canarium nut* (W.), ennek tükörfordítása lehet a *kanáridió*. A latin szaknyelvi *Canarium* nemzetségnév a növény ind. *kanari*, *kénari*, *konari* (uo.) nevéből származik. Az oroszban *канариум индийский* (uo.) néven említik.

Társneve a *japánmandulafa* (P. 127). Az angolban a származására utaló *Java almond* (EL.) néven ismerik. További idegen nyelvi neve a thai *gana-chai*, *kanachai* (uo.), pidgin *galip nut* (Pápua Új-Guinea), *lawele* (New Britain), *hinuei* (New Ireland); Mikronézia szigetein sokféle helyi nevéet jegyeztek fel, például *nolepo*, *nanae*, *ngaetua* (www.traditionaltree.org). A *nangai* (Vanuatu), *ngali*, *ngali nut* (Salamon-szigetek) (uo.) nevek átkerültek a svédbe is; vö. sv. *nangainöt*, *ngalinöt* 'ua.' (www.henriettesherbal.com). L. még: **kanáridió**, **kínaiolajfa**, **pili-dió**.

pitomba *J. Talisia esculenta* (ENL.). Dél-Amerikában honos, örökzöld, terebélyes koronájú fa. Termeszti is. Érett terméseit nyersen eszik, vagy lének dolgozzák fel.

A nemzetség egyik fajtát sem szótározta Priszter, Genaust átfogó kötetéből is kimaradt, Vörös Éva sem tárgyalja. A német növényneves összeállításokban (Boerner, PbF.) ugyancsak hiányzik. Nemzetközi szó, a név az ang., sp., port. *pitomba* (T.), fr., ol., or., dán, norv., sv., fi., észt, lett, le. cs., szlk., ro., blg. *pitomba* (KL.), holl. *pitomba* 'ua.' (EL.) megfelelője. Alakváltozata a port. *pitombeira* (uo.), *pitomba-rana*, *pitomba de macao* (W.). További neve a fr. *pitoulier comestible* 'ehető pitomba', sp. *cotopalo* (uo.), *piton*, port. *olho de boi* (EL.), ang. *belizian genip*, litv. *valgomoji talisija* (KL.).

kínaiolajfa *J. Canarium album* (P. 144). Fás szárú növény. Termése frissen savanykás; Kínában mézbe eltéve a lehelet illatosítására használták, mint a szegfűszeget. Kedvelt gyümölcs Kínában, Vietnámban és Thaiföldön.

A magyar szaknyelvi terminus a növény ang. *chinese olive* (W.) nevének átvétele fordítással. Átkerült más nyelvbe is; vö. ném. *chinesische Olive* 'ua.' (G. 122). A névadás szemléleti háttere a növény olajfára emlékeztető megjelenése. Egyik élőhelyén, Thaiföldön *samo cheen*, *kana* és *nam liap* (W.) néven ismerik. Termésének neve Kínában a *kan-lan* (T.). L. még: **kanáridió**, **kanáridió**, **kánárifa**, **pili-dió**.

kanárifa *J. Canarium luzonicum* a (P. 324). Ötszögletű, zöldessárga gyümölcsét fanyarsága ellenére nyersen vagy befőzve eszik. Illóolajai és hatóanyagai miatt ma illatszereket, orvosságokat is állítanak elő belőle.

Társneve a magyarban a *Manila-elemifa*, *elemi-fa* (uo. 79) terminus, utóbbi a ném. *Elemibaum* 'ua.' (W.) átvétele részfordítással. Régóta olvasható név az *elemi*. Kelet-indiai szó, az így jelölt anyag a fa sebéből szívárog ki. Megszáradva különböző lehet. A kanárifából előállított gyantatartalmú anyagok kerültek már korán az európai piacra *elemi* néven, a brit gyógyszerkönyv szerint a Fülöp-szigeteki Maniláról. A fa megsértett kérge ugyanis hasznos gyantát választ ki. A magyarban már 1894-ben említik: „Nagy fája *elemi*t szolgáltat”, illetve *elemi-gyanta*, *Manilla-Elemi* (PallasLex.). 1898-ban olvashatók a *resina elemi*, *gummi elemi*, *manila elemi*; *mexican elemi*, *Vera Cruz elemi*; *Mauritius elemi*; *african elemi* vagy *oriental elemi* (Harvey 1898: 685) elnevezések, később egy gyógyszerészeti kötetben *elemi*, *manila elemi* (Sayre 1917, III: 65). L. még: **kanáridió**, **kínaolajfa**, **pili-dió**.

rambai *J. Baccaurea motleyana* (ENL.). Trópusi klímában nő, síkvidéki esőerdőkben Szumátrán, Jáván, valamint Borneón honos. Délkelet-Ázsiában mindenfelé termesztik ma hosszú, csüngő fürtökben zsúfoltan növő gyümölcsseit.

Priszternél hiányzik a faj. *Rambai* neve nemzetközi szó; vö. ang. *rambai* (W.), fr. sp. *rambai* (T.), port., ol., or., holl., dán, norv., sv., fi., észt, lett, le., cs., szlk., ro., blg., tör. *rambai* (KL.), ném. *Rambai* 'ua.' (G. 90), a végső forrás a Szumátrán használatos indonéz *rambai* 'ua.' (uo.) név. Megvan Délkelet-Ázsia más nyelveiben is; vö. fil. *rambi* (W.), mal. *ra-ma*, *ra-mai*, *ram-bai*, *ram-be* 'ua.' (www.nationaalherbarium.nl). További neve a thai *mafai farang* Bangkok környékén, *lam khae*, *rama* Pattani vidékén, *la mai* Délen, a félszigeten (uo.).

A latin szaknyelvi *Baccaurea* nemzetségnév római gazdasági írók, Varro és Cato műveiben, valamint Vergiliusnál is olvasható ókori lat. *bāca*, *bacca* 'különböző növények bogyója' és az 'arany-sárga' jelentésű lat. *aureus* szóból alkotott, a növény ehető, édes gyümölcsére utal. L. még: **tupa**.

tupa *J. Baccaurea dulcis* (ENL.). Szumátra déli részén honos, Indonéziában és Malajziában termesztik. Örökzöld fa. Fürtökbe tömörült terméseinek ehető része a magköpeny, amelyet ugyanúgy használnak fel, mint a rambait.

Neve a ném. *Tupa* 'ua.' (T.) átvétele; vö. még sp. *chupa* (uo.), ang. *ketoepa*, *tjoepa* 'ua.' (W.). A latin szaknyelvi *dulcis* faji jelző az édes ízű termésre utal. Társneve is a *fehér cukor rambai* (KL.), az ang. *white sugar rambai* vagy a ném. *Weißzucker-Rambai* 'ua.' (uo.) tükörfordítása. Szó szerinti megfelelő még a fr. *rambai sucre blanc*, sp. *rambai azúcar blanco*, port. *rambai açúcar branco*, ol. *rambai zucchero bianco*, or. *белый сахар рамбай*, holl. *witte suiker rambai*, dán, norv. *hvitt sukker rambai*, sv. *vitsocker rambai*, fi. *valkoinen sokeri rambai*, cs. *bílého cukru rambai*, ro. *zahăr alb rambai*, tör. *beyaz şeker ramba* 'ua.' (uo.). További neve a ném. *Kapundung* (T.), ang. *rambeh* (W.).

Rokon faj az egyik leggyakrabban termesztett gyümölcsfa Indiában és Malajziában, a *burmai szőlő* '*Baccaurea ramiflora*'. Ezt a nevet nálunk még senki nem szótárázta, egyéb forrásokban és a világhálón sincs meg, javasolt lehetséges, kifejező magyar név szerintünk a több európai nyelvben is meglévő elnevezés tükörfordításaként; vö. or. *бирманский виноград* 'ua.' (EL.), ang. *burmese grape*, ném. *burmesische Traube*, port. *burmese uva* 'ua.' (W.). Burma a Délkelet-ázsiai ország, Mianmar régebbi neve. A *szőlő* név pedig fürtös bogyótermésére utal. Burmában *kanazo* a neve, más elterjedési helyén thai *mafai*, *mak fai pa*, *khi mi*, *sae khrua sae*, *somfai*, *hamkang*, *pha yio*, viet. *giâu gia dât*, bengáli *lot-ka*, khmer *phnhiew*, hindi *leteku* (uo.), *khattaphal*, viet. *dâu da dât* (EL.). L. még: **rambai**.

gnétum *J. Gnetum gnemon* (P. 386). Örökzöld, sűrűn elágazó fa. Olajbogyóhoz hasonlító termése csonthéjas; az ehető mag fehér, kemény, dióhéjszerű állagú.

Magyar neve még nincs, Priszter adata tulajdonképpen a latin szaknyelvi nemzetségnév megfelelője, ezen a néven írnak róla egyelőre. A növény mal. *gnemon* 'ua.' (PbF. 200) nevéből származik a nemzetség neve. A németben is *Gnemonbaum* (KL.), azaz 'gnemonfa' néven említik. A *Gnetum gnemon* elnevezéseinek zöme a latin szaknyelvi nemzetségnév megfelelője. Nemzetközi szó; vö. ang., ném, sp., port., dán, norv., ol., or., sv., fi. észt, litv., le., cs., szlk., blg., tör., ro. *gnetum*, or. *гнетум* (uo.).

Az ang. *melinjo*, sp. *manindio*, ném. *Melinjo* (ENL.) és a holl. *melindjoe* 'ua.' (EL.) az ind. *melinjo*, *belinjo* 'ua.' (W.) folytatója. További idegen nyelvi neve az ang. *padi* v. *paddy oats*, thai *phakmiang*, viet. *bét*, *rau bép*, *rau danh*, *gám gam* (uo.), port. *ituá* (ENL.), ném. *Meerträubel* (PbF. 200), tonga *sukau* (EL.).

fazekasfa J. *Licania* (P. 414). A Chrysobalanaceae (aranyzilvafélék) család nemzetsége. Közép-Amerikában gyümölcs- és árnyékadó díszfaként termesztik.

A *fazekasfa* nemzetségnév minden bizonnyal a legtöbb faj csonthéjas termésének kis fazék alakjára utal. A *Licania octandra* a valódi *fazekasfa*, a *Licania arborea* a *magas fazekasfa* (uo.). A nemzetség fajai közül a *Licania platypus* faj a *szonzapote* (T.). Ez a magyar neve az ang. *sansapote*, vagy a ném. *Sonzapote* 'ua.' (uo.) átvétele. Nemzetközi szó; vö. még ang. *sunsapote*, sp. *sonza*, *sonzapote*, *sunza*, *zunza* (EL.), port. *sonsapote*, dán *zunsapote*, dán, holl., norv., sv. *sansapote* 'ua.' (KL.). További neve az or. *ликания* (uo.), port. (Brazília) *caraipe*, *caripe* (WA.), *cariperana*, *cariperana*, *milho-torrado-mirim*, *uxi-do-igapó*, *uxirana* (www.ibama.gov.br), ang. *monkey apple* 'majomalma', sp. *chaute jelobob*, *chupa*, *sangre*, *sungano*, *urraço*, *zapote amarillo*, *zapote cabelludo* 'szőrös zapote' (EL.).

zsabotikába J. *Myrciaria cauliflora* (T.). A Myrtaceae (mirtuszfélék) családba tartozik, Brazília délkeleti részén, Paraguayban és Északkelet-Argentínában elterjedt. A trópusok leglátványosabb gyümölcsfái közé sorolható.

A név nemzetközi szó; vö. ném. *Jaboticaba* (G. 404), ang., sp., fr., port. *jaboticaba*, port. *jabuticaba*, sp. *yabuticaba* (EL.), or., blg. *џаботикаба*, holl., ol., dán, norv., sv., fi., lett, litv., le., szlk., ro., tör. *jaboticaba*, cs. *jabotyka*, észt *jabott*, *jabotipuu* (KL.), ang. *jabotica* 'ua.' (W.). A végső forrás egy Dél-amerikai indián nyelv, a tupi *jabuti* 'teknős' és a *caba* 'hely' (uo.) szavaiból származó összetétel, vagyis a *jabuticaba* az a hely, ahol teknősök vannak.

További neve a holl. *braziliaanse boomgrapefruit* (KL.), azaz 'brazil grépfrútfa', a szőlő ízű bogyókra utaló ang. *grape tree*, vagyis 'szőlőfa', sp. *guaperu*, *guapururu*, *hivapururu*, *sabará* (W.), gu. *yvapuru* (EL.).

A *Myrciaria* nemzetség magyar neve a *mirtusz-bogyó* (P. 432). Az összetétel *mirtusz* előtagja a Myrtus communis neve. A *myrtus fa* név már a Murelius-féle szótárban (1533) felbukkan. A latin szaknyelvi név a 'jó illatú' jelentésű gör. *müroó* és a *müron* 'balzsam' szavakra egyaránt visszavezethető. A növény – görög eredetű – latin nevéből nemzetközi szó vált; vö. ang. *myrtle*, ném., dán, fr. *myrte*, or., ukr. *mirt*, blg., cs., szlk. *mirta*, sp. *mirto* (EL.) stb. L. még: **rumbogyó**.

afrikai szilva J. *Prunus africana* (GyÉ. 826). A rózsafélék (Rosaceae) családjába tartozó magas, örökzöld fa. Kerek, piros termése van, Afrika magasföldi vidékein él.

Priszter nem szótárta a fajt. Magyar neve a ném. *afrikanische Pflaume* 'ua.' (www.patika-magazin.hu) vagy az ang. *african plum*, *african prune* 'ua.' (W.) tükörfordítása. A világháló több honlapján is olvasható *afrikai meggy* neve az ang. *african cherry* 'ua.' (uo.) helytelen fordítása, az ang. *cherry* 'cseresznye' jelentésű, a meggy *sour cherry*.

Társnevei közül a ném. *Stinkholz* (www.wwf.de), ang. *red stinkwood* (EL.), aft. *rooistinkhout* (W.) 'büdösfá, vörös бүdösfá' jelentésű a fa szúrós szaga miatt. Használatos még az angolban a 19. századi botanikusok adta *pygeum* név a gör. *πυγή* 'far' szóból, mivel a gyümölcs két lebenye hasonlít az ember farizmaira, továbbá az *iron wood* 'vasfa' és *bitter almond* (uo.) elnevezés. Utóbbi nevének 'keserű mandula' a jelentése, az a magyarázata, hogy a levelek összetörve mandula illatúak. További neve a zuluban *inyazangoma-elimnyama*, kisebb afrikai nyelvekben *tikur inchet*, *mkonde-konde*, *müiri*, *entasesa 'or*, *ngwabuzito*, *umkakase* (uo.).

A nemzetség latin szaknyelvi *Prunus* neve a szilvafa lat. *prunus* nevéből ered, amely már a római gazdasági írók, Cato és Columella műveiben, továbbá Pliniusnál, Ovidiusnál és Vergiliusnál is olvasható. A szilvafa a Theophrasztosznál gör. *proumné*, Dioszkuridésznel gör. *proumnon* nevéből származik (> ófn. *pflūma*, ném. *Pflaume* 'ua.' [G. 510]). Caspar Bauhin és Johann Bauhin munkáiban kizárólag a szilva és kökény terminusa volt. Ma már gyűjtőnév, Linné óta magába foglalja a szilván kívül a cseresznye, kajszi- és őszibarack, valamint a mandula nemeket is. A latin *africana* faji jelző az afrikai szilva faj afrikai származására utal.

perita J. *Alibertia edulis* (P. 294). A Rubiaceae (buzérfélék) családba tartozó kis fa vagy cserje Közép- és Dél-Amerikában. Termése gömbölyű vagy tojás alakú bogyó.

Nemzetközi szó; vö. sp. *perita* (T), ang., ném., ol., dán, norv., sv., fi. észt, litv., le., cs., szlk., blg., tör. *perita* 'ua.' (KL.). Ahogy azt az 'ehető' jelentésű latin szaknyelvi *edulis* fajnév is mutatja, a *perita* gyümölcse fogyasztható, felhasználható. Erre mutat sp. *madroño* és *guayabito de monte* (ZP.), *guayabillo* (W.), azaz 'eper-fa', illetve 'kis guava /hegyi/' jelentésű neve is.

A *perita* ang. és port. *purui* (ENL.) neve az édes-savanyú gyümölcsöt jelentő tupi-guarani indián nyelv *purui* szavából származik, az erős ízű, kellemesen édes gyümölcsre utal. Az egzotikus növény fr. *goyave* és sp. *guaiabo* (uo.) neve a port. *goiaba* 'ua.' (KL.) átvétele. Brazíliában a helyi *marmelo*, *marmelada de cavalo* (uo.) nevét a portugálok adták, mert őket a gyümölcs és lekvárja az otthonról ismerős birsre emlékeztette, a *marmelo* a birsalma neve a portugálban. Ebből való a *perita* ang. *marmelada* (ZP.) neve is. További neve a sp. *trompito*, *zumbo* (uo.), *carutillo*, *sul sul* (W.).

A latin szaknyelvi *Alibertia* nemzetségnévben a híres francia orvos és dermatológus, Jean-Louis-Marie Alibert (1768–1837) emléke őrződik meg. Használatos több nyelvben is a *perita* neveként; vö. blg., or. *алибертия*, holl. *alibertia* (KL.), ném. *Alibertia* (T.).

királygyümölcs J. *Garcinia mangostana* (PAS. 61). Délkelet-Ázsiában őshonos trópusi fa és annak fanyar, édeskés termése. A termések kisebb narancs méretűek.

Angolból tükörfordítással átvett elnevezés. Számos gyümölcsöt neveztek meg ezzel a kitüntetett névvel az idők során, olvasható az ananász, szőlő, alma, durián vagy a mangó neveként is a „*the queen of fruit*” vagy a „*king of fruit*” (pl. Wallace 1869). A *Garcinia mangostana* neveként folyóiratokban közölt tudósításokban olvasható a „*The mangosteen, queen of tropical fruits*” (Fairchild 1906: 196); később megjelent könyvben ugyanígy (Fairchild 1930: 7). Egy legenda szerint Viktória királynő 100 font sterling jutalmat ajánlott föl annak, aki át tudna adni neki a mangosztánból egy friss gyümölcsöt. Ha nem is igaz a történet, a faj *queen of fruit* (W.) nevének kialakulásában minden bizonnyal szerepe volt.

Az *ázsiai mangosztán* (P. 173) társneve. Mátyus István Ó és Új Diætica című munkájában, 1787-ben már említi a növényt (*mangostana*). Az angolban még korábbi felbukkanású: 1775: *mangostan* (Ellis 1775: 47), a franciában 1821: *mangoustan* (Descourtilz 1821: 116). A *mangosztán* a magyarba a németből került; vö. ném. *Mangostane* 'ua.' (G. 366). Végső forrása az ind. *mangoestan*, *mangoestang*, *mangoesta* 'ua.' (uo.). Nemzetközi szó; vö. ang. *mangosteen*, fr., sp. *mangostan*, fi. *mangostani* (Vörös:Egz. 125), ind., mal. *manggis*, ro. *mangustan*, szlk. *mangostána* (EL.), ang. dán, norv., sv., blg., cs., le. *mangostan*, sp. *mangostino*, *mangustán*, *manggis*, port. *mangostão*, ol. *mangustano*, or. *мангустан*, *мангостан*, *мангостин*, holl. *mangis*, *mangistan*, észt *mangustan*, *mangustanipuu*, lett *mangostāna*, litv. *mangostaninė*, ro. *mangostenul*, *mangostana*, tör. *mangosten*, gör. *μαγκοστήν* 'ua.' (KL.). További társneve a *sárga mangosztin* (uo.), a terminus az ang. *yellow mangosteen* 'ua.' (uo.) tükörfordítása. Szó szerinti megfelelője a ném. *gelbe Mangostane*, fr. *mangoustan jaune*, ol. *mangostano giallo*, or. *желтый мангустин*, dán, norv., sv. *gul mangostan*, stb. (uo.).

A királygyümölcs latin szaknyelvi *Garcinia mangostana* nevét Linné adta (*Species Plantarum*. Holmiae, 1753. I: 443–4). A nemzetségnév a francia természettudós, Laurent Garcin nevét őrzi, aki járt a mangosztán élőhelyén, és leírta ezt a fajt is. A nemzetségnek több faja is ismert, amely ehető gyümölcsöt terem. Ilyen például a *gumiguttifa* 'Garcinia gumigutta', a *kokam* 'Garcinia indica', a *bengáli mangosztán* 'Garcinia pedunculata', a *himalájai mangosztán* 'Garcinia sopsopia' és a *festő mangosztán* 'Garcinia xanthochymus' (P. 381). Utóbbinak volt is korábban festő anyagára utaló latin szaknyelvi *Garcinia tinctoria* neve. Társneve a *fanyar mangosztán* (uo.)

disznószilva J. *Pleiogynium timoriense* (P. 75). Az Anacardiaceae családba tartozik. Közepes méretű gyümölcstermő fa, Ausztráliában őshonos. A trópusi Queensland, a Fülöp-szigetek és Pápua Új-Guinea esőerdőiben elterjedt.

A név korábbi forrásokban 'Spondidas mombin' jelentésű, 1966: *disznószilva* (MNöv. 55), 1976: ua. (Urania 2: 57), 1998-ban már a *Pleiogynium timoriense* neve (P. 460). A *disznószilva* összetétel pejoratív előtagja azzal kapcsolatos, hogy a szilvaszerű gyümölcs a fáról szedve fanyar, savanyú, az izére utal a név. Sötét helyen történő utóérlelésre van szükség ahhoz, hogy nyersen élvezhető legyen, Ausztrália őslakói a gyümölcsöt föld alatt, elásva érlelték. Élőhelyén ang. *burdekin*

plum (W.) (valószínűleg a *bur* 'tüske' szóból), *tulip plum* (<http://foodplantsinternational.com>), azaz 'tulipán-szilva', tongán *tangato* (www.websters-online-dictionary.org) neve használatos.

A latin szaknyelvi *Pleiogynium* nemzetségnevet a gör. *pleion* 'sok, több' és *gyn* 'női' szóból alkotották, arra utal, hogy a nem dimorf növénynek egy-egy fán főleg nőivarú virága van. A lat. *timorensis* faji jelző pedig a növény Timorban való előfordulásán alapul.

A *savanyú disznószilva* a *Ximenia caffra* (P. 171), kis fa vagy cserje csonthéjas, fanyar termésekkel. A *savanyú* faji jelző és a *disznó* előtag egyaránt a szilvaszerű gyümölcs fanyar ízére utal. Az angolban is *sourplum* (W.), azaz 'savanyúszilva' a neve, illetve *large sourplum*, afr. *grootsuurpruim*, azaz 'nagy savanyúszilva'. Élőhelyén pedig zulu *thunduluka-obmvu*, szoto *morokologa* (www.plantzafrica.com) neve használatos. Társneve az *afrikai majomszilva* (P. 171), az elnevezés arra utal, hogy a gyümölcsöt Afrikában eszik a páviánok. A latin szaknyelvi *Ximenia* nemzetségnév egy Francisco Ximénez nevű spanyol szerzetes vezetéknevét őrzi, aki először írta le a növényt Mexikóban, a 17. században. A lat. *caffra* fajnév pedig a Dél-afrikai Eastern Cape régi Kaffria nevéből származik.

Erdélyben a népnyelvi *disznószilva* (Péntek–Szabó 274) jelentése 'Prunus domestica'. A nyelvjárási adat egy hazai szilvafajta hasonló névadási szemléletű elnevezése. Gyümölcsét Erdélyben a disznóknak adják, vagy pálinkát főznek belőle.

féregűző bõrolajfa J. *Hydnocarpus anthelmintica* (P. 55). Nyugat-India örökzöld növénye, kerek gyümölcsének értékes az olajtartalma.

A *féregűző* előtag a lat. *anthelmintica* fajnévvel függ össze, az elnevezésben ugyanis a gör. *anti* 'ellen' és a *hélmis*, *hélmins*, többes számban *hélminthes* 'bélféreg' szó szerepel, a növény gyógyhatására utalva. A bél férgek ellen használatos ascarioldnak ez a növény az alapanyaga. A latin szaknyelvi *Hydnocarpus* nemi nevet a gör. *hydnon* 'szarvasgomba' és *karpósz* 'gyümölcs' szavakból képezték, a redős, ráncos gyümölcs alakjára utal.

A *Hydnocarpus anthelmintica* ang. *chaulmoogra* (DictRehm.) neve a hindi *chaulmugra* 'ua.' (EL.) szóból származik. A szanszkritban is megvan ugyanígy, az oroszban *чаульмугра*, *хаульмугра*, a spanyolban *cholmugra* 'Hydnocarpus kurzii', a kannadában és a malajalamban *chaalmogra* 'Hydnocarpus pentandra' (PN.). A féregűző bõrolajfa egyike a hagyományos kínai orvoslás 50 alapvető gyógynövényének, kínai neve *dà fēng zài* (W.), a japánban *tai fu shi* (DictRehm.). További idegen nyelvi neve az ang. *sponge-berry* (LH.), burmai *krabao*, *mai krabao*, fr. *hydnocarpus du cochin*, ol. *lukrabo* (PN.).

Végül a **Saurauja napaulensis** (PAS.) fajról, a Dilleniaceae család tagjáról. Az egyik olyan faj a sok közül, amelynek nincs magyar neve. Kelet-ázsiai növény, a Himalájában, Kínában, Laoszban, Vietnamban, Thaiföldön fordul elő. Már Nathaniel Wallich leírja a 19. század első felében (uo.). Kis termetű fa, cseresznyeszerű, sárga a termése, amelyet cukrozva fogyasztanak. Priszter (MNöv., P.), Vörös Éva (VörösEgz.) nem tárgyalja a fajt, német nevét sem találtam (G., Boerner, PbF.). A latin szaknyelvi *Saurauja* nemzetségnévben Georg Christian Wittstein 1852-ben, Ansbachban kiadott szótára szerint (Etymologisch-botanisches Handwörterbuch, 787) a természettudományok egyik mecénásának, Franz Josef Saurau grófnak (1760–1832) az emléke őrződik meg, Baron von der Lüche adta a növényfajnak. (Saurau osztrák államférfi volt, ő vezette egyébként a magyar jakobinus felkelés elleni vizsgálatokat.) A *napaulensis* faji jelző Nepal tibeti *Nijampal* (G. 408) nevével függ össze, a jelölt faj nepáli honosságára utal (gyakori a botanikában a *napaulensis* faji név is).

HIVATKOZÁSOK

- Boerner = Boerner, Franz: *Taschenwörterbuch der botanischen Pflanzennamen*. Berlin, 1966.
 DictRehm. = Rehm, Sigmund: *Multilingual dictionary of agronomic plants*. Dordrecht, 1994.
 Descourtilz 1821 = Descourtilz, Michel Étienne: *Flore médicale des Antilles*. Paris.
 EL. = Encyclopedia of life. A legnagyobb biológiai adatbázis (<http://www.eol.org>).
 Ellis 1775 = Ellis, John: *A description of the mangostan and the bread-fruit*. London.
 ENL. = Egzotikus növény lexikon (<http://www.freeweib.hu/egzotikusnoveny>).

- Fairchild 1906 = Fairchild, D.: Our Plant Immigrants. *National Geographic Magazine* (Vol. 17, No. 4).
- Fairchild 1930 = Fairchild, David: *Exploring for Plants*. New York.
- G. = Genaust, Helmut: *Etymologisches Wörterbuch*. Basel–Boston–Berlin, 1996.
- GRIN. = Taxonomy for Plants. US. Department of Agriculture (www.ars-grin.gov).
- GyÉ. = Szabó László Gyula: *Gyógynövények és élelmiszernövények* (www.melius.hu/gyogy).
- Harvey 1898 = Harvey Wickes Felter – John Uri Lloyd: *King's American Dispensatory I–II*. Cincinnati.
- KL. = Kun Ákos: *Egzotikus gyümölcsök és zöldségek*. Album 7201 képpel (<http://kunlibrary.com>).
- LH. = Liber herbarum. The incomplete reference-guide to Herbal medicine (www.liberherbarum.com).
- MFüvK. = Diószegi Sámuel–Fazekas Mihály: *Magyar Fűvész Könyv*. Debrecen, 1807.
- MNöv. = Csapody Vera–Priszter Szaniszló: *Magyar növénynevek szótára*. Budapest, 1966.
- MVN. = Hoffman K.–Wagner J.: *Magyarország virágos növényei*. Budapest, 1903.
- P. = Priszter Szaniszló: *Növényneveink*. Budapest, 1998.
- PAS. = Móró M. A.–Priszter Sz.–Szabó L. Gy.: „*Plantae Asiaticae rariores*” (1830–1832). A Klíma-könyvtár a tudományos kutatások szolgálatában. Pécs, 2001: 53–90).
- PbF. = Schubert, R.–Wagner, G.: *Pflanzennamen und botanische Fachwörter*. Leipzig, 1988.
- Péntek–Szabó = Péntek János–Szabó Attila: *Ember és növényvilág*. Bukarest, 1985.
- PN. = Multilingual multiscrypt plant name database (www.plantnames.unimelb.edu.au).
- Sayre 1917 = Sayre, Lucius: *A Manual of Organic Materia Medica and Pharmacognosy*. Philadelphia.
- T. = <http://terebess.hu/search.html>.
- Urania = *Urania – Növényvilág. I–II. Magasabbrendű növények*. Budapest, 1974–1976.
- Vörös:Egz. = Vörös Éva: *Egzotikus gyümölcsök magyar neveinek történeti–etimológiai szótára*. Debrecen, 1996.
- W. = Wikipedia (<http://en.wikipedia.org>, <http://de.wikipedia.org>, <http://hu.wikipedia.org>, stb.).
- WA. = World Agroforestry Centre. AgroForestryTree Database (www.worldagroforestry.org).
- Wallace 1869 = Alfred Russell Wallace: *The Malay Archipelago*. London.
- ZP. = <http://zipcodezoo.com/Plants>.

Rác János

Boda István Károly –Porkoláb Judit: A hipertext paradigma a szövegtanban és a stilisztikában. Debreceni Egyetemi Kiadó. Debrecen, 2012. 233 lap

1. Immár második éve annak, hogy a Magyar Nyelvtudományi Társaságnak százéves történetével – Geleji Katona István veretes kifejezésével élve – „vagyok foglalatoss”. Amikor ennek a korszakolásával, az 1904-től 2005-ig tartó idő magyar nyelvtudományának a beosztásával foglalkoztam, azt kellett megállapítanom, hogy a hatvanas évek végén, még inkább a hetvenes években kiszélesedett a nyelvtudomány. Amellett, hogy jelentkezett a strukturalizmus, a generatív nyelvészet, kibontakozott az új szemantika, a nyelvpszichológia, a szövegtan, a kommunikációtan, a számítógépes és a matematikai nyelvészet, sőt megindult nagy apparátussal és tudományossággal a gépi fordítás. Nyelvtudományunk kiszélesedése azonban még sokkal nagyobb mértékűvé vált napjainkban. Ezt igazolja Boda István Károlynak és Porkoláb Juditnak ezúttal ismertetendő érdekes és nagyon hasznos könyve: *A hipertext paradigma a szövegtanban és a stilisztikában* című, elmúlt évben megjelent munka. A szerzők mindjárt a kezdő fejezetben – mintegy a munkájuk megalkotása közben tapasztalattal összhangban – azt írják: „A közvetlenül érintett könyvtár- és információtudomány, nyelvészet és informatika [...] mellett aligha hagyhatók figyelmen kívül a probléma megismeréstudományi [...], kommunikációelméleti, pszichológiai, logikai és filozófiai (episztemológiai, hermeneutikai stb.) vonatkozásai sem” (7). Ha ehhez hozzávesszük, hogy a könyv 13 lapon (220–33) sorolja a felhasznált szakirodalmat, és hogy a stilisztika, a szövegtan és az informatika szinte valamennyi hazai képviselőjének, továbbá számos külföldi tudósának a munkássága hozzájárult a könyv megszületéséhez, akkor a kiszélesedés mértéke világossá válik.

A szerzőpáros közös munkálkodása igen szerencsésnek mondható. Porkoláb Judit nemcsak kiváló gyakorló gimnáziumi irodalomtanár volt, hanem nagyon is otthon van a nyelvtudományban, a stilisztikában, és aktív tagja volt az ELTE Mai Magyar Nyelvi Tanszéke mellett működő Stíluskutató csoportnak, amely 2008-ban az *Alakzatlexikon* című alapvető munkát tette le az asztalra. Boda István Károly, Porkoláb Judit fia pedig elsősorban a bonyolult és szerteágazó, modern informatikának a mestere, amelyet Tolcsvai Nagy Gábor így írt körül: „az információk számítógéppel való kezelésének kommunikációs tudománya” (2007: 476). Ám Boda István Károly szintén jártas a nyelvtudományban, a stilisztikában és a szerzőktől előbb felsorolt számos tudományágban is.

2. Miről szól Boda István Károly és Porkoláb Judit könyve? Ebből sokat elárul maga a cím: *A hipertext paradigma a szövegtanban és a stilisztikában*. Vagyis röviden: a hipertextszöveg kialakítása ezen a két területen. A hipertextparadigmát ugyancsak Tolcsvai Nagy Gábor így határozza meg: „számítógépes adatbázisban több önálló szövegnek összefüggő témák révén történő összekapcsolásával kialakuló fölöttes szöveg, nem egymásra következő, hanem több irányú kiterjedéssel” (2007: 436). Mindez azt jelenti, hogy a szerzők olyan szemlélet létrehozására törekedtek, amely „a természetes nyelvű szövegeket, ezen belül különösen az általuk vizsgált irodalmi-költői szövegeket egy *komplex hipertext struktúra* (potenciális) részének tekinti, és amely a modern információs technológia segítségével *konstruktív módon felépíthető* és folyamatosan bővíthető” (217).

További kérdés: mi vitte a szerzőket az ilyen jellegű vizsgálat felé? Erre a kérdésre ők maguk felelnek mindjárt az első fejezet elején: „Napjaink kultúrájának egyik alapproblémája a hagyományos és az elektronikus hozzáférhető információ robbanásszerű növekedése, amely mind a releváns információ visszakeresése, mind a megtalált információ feldolgozása szempontjából komoly nehézségeket jelent” (7).

Eredményeik bemutatásában módszeresen jártak el. Az I. rész első fejezetében számba vették azokat a szövegtani jelenségeket (főleg kapcsolatrendszerüket és kognitív háttérüket tekintve), amelyek a hiperszövegekkel összefüggésbe hozhatók. Ilyen a kohézió, a koherencia és a konstingencia,

a szövegköziség és a szövegszerúség. A második fejezetben tárgyalják a hiperszövegek kialakulását és a hipertextuális szövegértelmezést.

A II. részben kerül sor a vers- és stíluselemzés inter- és hipertextuális vonatkozásainak a bemutatására. Ennek keretében sorra veszik a szerzők a funkcionális stilisztika hat stíluszintjének (az akusztikai szintnek, a szó- és kifejezőkészlet szintjének, a szintaktikai szintnek, a kép, valamint a szöveg szintjének és az úgynevezett nyelven kívüli – extralingvális – stilisztikai jelenségek szintjének) mindenekelőtt az inter- és a hipertextuális kapcsolatait.

Meg kell jegyezni: természetesen örülök, hogy a szerzők a 2011-es *Hogyan elemezzünk verset?* című munkámnak (Szathmári 2011) mind az elméleti részét, mind az elemzéseit olyan jól tudták hasznosítani a hipertext vizsgálata során. Érthetően, más magyar stilisztikusok (Fónagy Iván, Szabó Zoltán, Petőfi Sándor János, Kemény Gábor stb.) idevágó művei is ott szerepelnek a felhasznált szakirodalomban.

3. A szerzőknek ezzel a munkával bevallottan az volt a céljuk, hogy a vers- és stíluselemzés kultúráját továbbfejlessék. Közelebbről úgy, hogy a szépirodalmi szövegeket – mint könyvük hátulsó borítóján összefoglalásként utalnak rá – egy komplex hipertextstruktúra részeinek tekintik, amelyek a modern információs technika segítségével konstruktív módon felépíthetők és folyamatosan bővíthetők. Valójában a hipertextparadigma egy modern, dinamikusan fejlődő technológia szemléletét ötvözi – a szerzők megállapítása szerint – a több ezer éves kultúrával. Ezúttal éppen a funkcionális stilisztika stíluselemző módszeréről van szó. Mindez – magasabb szintről (szöveg, hipertext) nézve a nyelvi-stilisztikai jelenségeket – azoknak a stílusesszközöknek a számbavételét jelenti, amelyek inter-, illetve hipertextuális vonatkozásokkal rendelkeznek.

4. Hangsúlyoznom kell, hogy a szerzők, bár modern témát modern keretekben dolgoztak fel, a kidolgozásban és eredményeik bemutatásában – csak helyeselhetően – a jól bevált filológusi módszert követték: utánajártak minden felmerülő kisebb-nagyobb kérdésnek; mindig hivatkoznak – pontosan megjelölt adatokkal – a felhasznált szakirodalomra; az új vagy újnak gondolt fogalmakat, terminus technikusokat megmagyarázzák; bőséges jegyzetekkel élnek és így tovább. Sokatmondóak a táblázatok. Az egyes stíluszintekkel kapcsolatos táblázatok célja például az, hogy a különböző stílusesszközöket és a verselési szempontokat egységes adatszerkezetben ábrázolják (213). Jól illeszkednek a könyv szövegébe a festményekről készült és más képek. Végül pedig Boda István Károly és Pörköly Judit tárgyalt munkájában a mondanivaló megfogalmazása gondos, a lehetőségekhez képest világos, a sokszor elvont részletek ellenére is olvastatja magát a könyv.

5. *A hipertext paradigma a szövegtanban és a stilisztikában* című munka nemcsak a szöveg és a stílus tudománya számára nyit új utakat, hanem hasznos a tudománytörténetnek is. Továbbá megjegyzendő, hogy feltétlenül hasznosítani kellene az oktatás különböző fokain. Azt kívánom a szerzőknek, hogy folytassák tovább a hipertext vizsgálatát és alkalmazását olyan buzgalommal és eredményességgel, ahogy eddig tették.

SZAKIRODALOM

- Szathmári István főszerk. 2008. *Alakzatlexikon*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
Szathmári István 2011. *Hogyan elemezzünk verset?* Tinta Könyvkiadó, Budapest.
Tolcsvai Nagy Gábor 2007. *Idegen szavak szótára*. Osiris Kiadó, Budapest.

Szathmári István
professzor emeritus
ELTE BTK
Mai Magyar Nyelvi Tanszék